

ТЗ (441Р)Г
Г 013

ВОЛОДИМИР ГОЛОВЧЕНКО

ВІД «САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ»
ДО СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ:

Нариси з історії української
соціал-демократії початку ХХ ст.

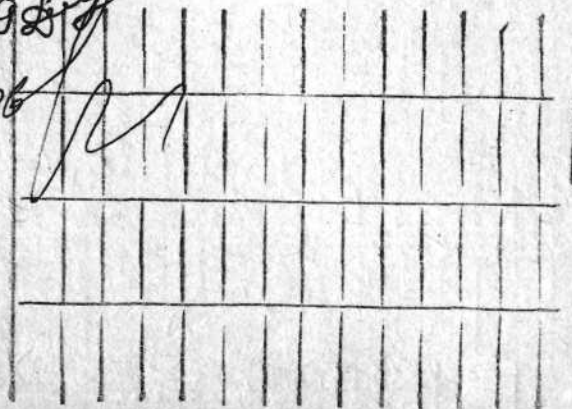
693156

КХ 98 ✓

МБА ЗГІТУ / ЗЛР 29.09.97

0092/1

006

БІБЛІОТЕКА
ЗДУ

«МАЙДАН»
ВИДАВНИЧО-ПОЛІГРАФІЧНА ФІРМА
1996

ББК 63.3(4 УКР) 5

Г 61

У пропонованій книзі вперше у вітчизняній історіографії висвітлюється складний процес зародження, оформлення і подальшої еволюції української соціал-демократії в Російській імперії до 1914 р. На основі недоступних раніше "закритих" архівних матеріалів, спогадів, періодики автор аналізує основні напрямки політичної діяльності РУП, УСДРП, інших українських організацій соціал-демократичного спрямування, з'ясовує їх роль і місце у визвольних процесах початку століття. В додатках подаються відомості про особовий склад керівних органів української соціал-демократії та її агітаційно-пропагандистські видання.

Монографія розрахована на всіх, хто цікавиться історією України, її суспільної думки та громадсько-політичних рухів, стане в нагоді студентам, викладачам, науковцям, діячам сучасних партій і рухів.

Г 4703010400-14
96

Замовлене

ISBN 966-7077-12-8

©Головченко В.І., 1996

ПЕРЕДМОВА

Запропонована читачеві наукова монографія кандидата історичних наук, доцента Головченка В.І. видається за фінансового сприяння Комітету Харківської регіональної організації Соціал-демократичної партії України. Тому, представляючи книжку, хотілося б поділитися деякими міркуваннями щодо місця й ролі вітчизняної соціал-демократії в процесі становлення плюралістичної політичної системи сучасної незалежної України.

Звертаючись до цієї проблеми, варто мати на увазі, що сьогодні соціал-демократія залишається найвпливовішою політичною течією в західному світі, де її представники очолюють уряди, увіходять до складу коаліційних кабінетів, відіграють провідну роль у парламентській опозиції. Неухильно розширюються географічні межі Діяльності партій, зорієнтованих на соціал-демократичні Цінності й ідеали, до традиційних бастионів соціал-демократизму (Австрія, Німеччина, Скандинавія, Франція) за останні десятиріччя додалися нові осередки досить Усталеного соціал-демократичного впливу як у Європі (Греція, Іспанія, Португалія), так і далеко поза нею (Генесуела, Канада, Сенегал). Після краху тоталітарних і авторитарних Режимів у країнах Східної Європи й на території колишнього СРСР також спостерігається

поширення соціал-демократичних ідей, конституювалися численні партії й рухи, що асоціюють себе з міжнародною соціал-демократією і беруть на озброєння її ціннісні установки.

Не оминув цей процес і терени України, коли наприкінці травня 1990 р. в Києві було проголошено створення відразу двох вітчизняних соціал-демократичних організацій: Соціал-демократичної партії України (переважно ліберальної орієнтації) й Об'єднаної соціал-демократичної партії України, що тяжіла до традиційних принципів демократичного соціалізму Соцінтерну. В квітні 1993 р. в умовах самостійної України відбулося їх об'єднання, але, на жаль, воно виявилось недостатньо підготовленим і нетривким. А між тим, міцна політична організація соціал-демократичного спрямування могла б стати основою впливового лівоцентристського об'єднання, що виступило б гарантом незворотності демократичних процесів у сучасній Україні. Українська соціал-демократія, як політична течія, покликана на допомогу соціально менш захищеним прошаркам населення у період економічних криз, забезпечувати відносно високий рівень всім громадянам країни і стабільність у суспільстві, що переконливо засвідчує вся історія світової соціал-демократії.

Однак істотним недоліком вітчизняної соціал-демократії й досі залишається організаційна і теоретична слабкість. Вона витікає з властивих для більшості сучасних українських політичних партій рис: гуртківщини, надмірної амбітності їх керівництва, нетолерантності у внутрішніх взаємостосунках, ігнорування регіональних інтересів центральними органами. Значною мірою подолання цих вад сприяло б створення загальнопартійних друкованих органів дискусійно-теоретичного характеру, видання популярних бібліотек як творчої спадщини вітчизняної соціал-демократії, так і новітніх досліджень з її історії.

Цією книжкою Харківська регіональна організація Соціал-демократичної партії України робить спробу започаткувати вищезгаданий і суттєво необхідний для становлення сучасної української соціал-демократії процес. Глибоке опанування історико-політичним досвідом минулого допомогло б чіткіше окреслити власні партійні позиції стосовно інших ідеологій та їх носіїв. Варто наголосити що об'єктивне висвітлення драматичного шляху української соціал-демократії початку ХХ ст. показало б безперспективність нинішніх потуг прибічників соціал-комунізму адаптувати до потреб сьогодення застарілу ідеологію.

Історично так вийшло що з-поміж майже сорока офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції громадсько-політичних об'єднань саме СДПУ має найглибше коріння і найбагатші традиції боротьби за національне і соціальне визволення українського народу, участі у його культурно-національному відродженні. На українських землях у складі Російської імперії прямими попередниками сучасної СДПУ, як це обгрунтовано доводиться у монографії, можна вважати Групу українських соціал-демократів Івана Стешенка і Лесі Українки (1896 — 1905 рр.), Революційну Українську партію Дмитра Антоновича і Михайла Русова (1899 — 1905 рр.), Українську соціал-демократичну робітничу партію Володимира Винниченка і Симона Петлюри (1905 — 1938 рр.), Українську соціал-демократичну Спілку Віктора Мазуренка і Мар'яна Меленевського (1905 — 1912 рр.). Кожна з цих організацій зробила власний помітний внесок в український визвольний РУХ на окремих етапах його розвитку.

У монографії на солідній джерельній базі розглядаються обставини зародження, фактори ідейно-теоретичного становлення і головні напрямки діяльності укра-

їнської соціал-демократії до початку Першої світової війни, висвітлюються початкові кроки у велику політику майбутніх керівників національно-демократичної революції 1917 — 1918 рр. і будівничих Української Народної Республіки. Вперше у вітчизняній історіографії наводяться десятки імен рядових українських соціал-демократів, що своєю невтомною працею в тяжких умовах підпілля готували ґрунт для відродження нації і державності у ХХ ст. Абсолютна більшість архівних джерел (серед них — безцінні матеріали Празького архіву еміґрації УНР) уведена автором у науковий обіг вперше і могла б стати основою для укладання цікавих документальних збірок з історії українського визвольного руху.

Без сумніву, пропоноване видання стане в нагоді як початкуючим політикам, так і викладачам вузів, як шкільним учителям, так і взагалі всім тим, хто цікавиться і прагне прилучитися до правдивої історії власного народу, познайомитися із напрямками та цінностями демократичного соціалізму. При цьому слід із розумінням поставитися до того факту, що поза рамками дослідження лишилася історія виникнення і розвитку західноукраїнської соціал-демократії початку ХХ ст., яка теж має непересічні заслуги перед народом України в боротьбі за його свободу. Сподіваємося, що і далі автор не зупиниться на досягнутому і продовжить свій творчий пошук на ниві вивчення історії української соціал-демократії.

Голова Комітету ХРО СДПУ Євлахов Г.А.

ВСТУП

Відновлення незалежності України і становлення в ній багатопартійної системи сприяли відродженню наукової зацікавленості багатьма суспільно-політичними явищами вітчизняного минулого. Українська соціал-демократія початку ХХ століття — помітне явище політичної історії України. Проблеми її виникнення, ідейно-теоретичного і організаційного становлення, участі у вітчизняному визвольному русі, ролі й місця у процесах національного відродження мають значну наукову і політичну актуальність.

Насамперед, українська соціал-демократія була одним з провідних напрямків суспільно-політичної думки України на початку цього століття і поважною течією національно-визвольного руху. Своєю практичною діяльністю вона значною мірою підготувала ґрунт для національно-демократичної революції 1917—1918 рр. і появи новітньої української державності. Ціла плеяда енергійних і самовідданих її представників (Д.Антонович, В.Винниченко, А.Лівицький, І.Мазепа, Б.Мартос, С.Петлюра, М.Порш, В.Садовський, І.Стешенко, М.Ткаченко, В.Чехівський та ін.) взяли діяльну участь у створенні Центральної Ради та розбудові Української Народної Республіки, очолюючи і формуючи її уряд у найкритичніших ситуаціях.

Зрозуміло, що успіхи і невдачі українського народу під час визвольних змагань 1917—1921 рр., здобутки і прорахунки в процесі становлення тогочасної національної державності багато в чому зумовлювалися сильними і слабкими сторонами Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), її теоретичною зрілістю, станом партійного оудівництва, здатністю повести за собою народні маси. Взагалі, наукове відтворення всеохоплюючої картини громадсько-політичних подій в Україні на початку ХХ ст. неможливе без звертання до історії вітчизняної соціал-демократії.

По-друге, міжнародна соціал-демократія залишається одним із наймасовіших рухів сучасності (за неї в усьому світі віддають голоси, за різними підрахунками, від 120 до 150 млн. виборців) з найдовшим політичним стажем. Помітна частина нині діючих українських політичних сил (окрім соціал-демократів ще Демократична партія України і Партія демократичного відродження України) декларує (чи декларувала) прагнення продовжувати традиції вітчизняної соціал-демократії у своїй роботі.

Нарешті, перехід до ринкової економіки в Україні поставив на порядок денний функціонування політичної течії, що має допомагати соціально менш захищеним прошаркам населення, забезпечувати достатній рівень життя всім громадянам держави і соціальну стабільність у суспільстві. Історія не повинна бути виконавцем «соціальних замовлень», а всебічний і глибокий аналіз участі української соціал-демократії у визвольних процесах початку ХХ ст. може стати ключем до розуміння багатьох суспільно-політичних проблем сучасності.

Та й розбудова незалежної демократичної України нині неможлива без критичного осмислення і творчого використання наявного національного історичного досвіду. Вивчення і врахування уроків історії української соціал-демократії з її багатими традиціями активної участі у державному і національно-культурному житті є вагомою запорукою плідності процесу формування багатопартійної системи в країні. Досвід теоретичної й практичної діяльності вітчизняної соціал-демократії початку століття, безперечно, має стати корисним надбанням суспільних рухів і політичних партій сучасності, незалежно від їх соціальної орієнтації.

Хронологічні межі запропонованої читачеві праці визначені з погляду наявності чітко окреслених етапів у історії української соціал-демократії та рубежів її політичної зрілості. Вони охоплюють майже двадцятилітній проміжок часу, починаючи з середини 90-х рр. ХІХ ст., коли всередині українського національного руху більш-менш чітко позначилася соціал-демократична течія, й закінчуючи початком Першої світової війни, котра докорінно змінила умови розвитку як українського, так і загальноросійського визвольного процесу. Географія дослідження етнографічно

охоплює українську територію у складі Російської імперії на початку ХХ ст. Це пояснюється тим, що галицько-овинська регіональна течія вітчизняної соціал-демократії розвивалася за істотно відмінних від російських суспільно-політичних та економічних умов і, незважаючи на близькі зв'язки з надніпрянською, мала свій, особливий шлях розвитку і власну історичну долю, котра має бути предметом окремого дослідження. Зрозуміло, що розглядаючи окремі питання (налагодження і діяльність видавничої бази РУП-УСДРП у Львові та Чернівцях, робота Петербурзького, Московського і Катеринодарського осередків партії тощо), географія роботи розширюється.

Варто зазначити, що перші спроби осмислення витоків і особливостей формування української соціал-демократії були зроблені ще напередодні Першої світової війни у революційному і ліберально-радикальному середовищі. [Доклад 1904; Українець-искровец 1904; Дорошенко Д. 1906; Доклад 1907; А-ко 1909; А-ко 1910; Доклад 1910]. Незважаючи на певну ідеалізацію участі РУП-УСДРП у визвольній боротьбі, вони подавали значну кількість достатньо деталізованих фактів щодо діяльності цих партій а також загальний аналіз їх ідейної еволюції та організаційного становлення. Загальною вадою усіх передвоєнних публікацій з історії української соціал-демократії була їх обмеженість цензурними і конспіративними вимогами, а як наслідок цього — недостатнє використання авторами першоджерел, насамперед преси і агітаційно-пропагандистських матеріалів РУП, УСДРП і Спілки, загальний характер робіт, відсутність конкретних імен, посилянь тощо. Видання ж Союзу Визволення України, підготовлені активними діячами українського соціал-демократичного руху [Дорошенко В. 1917; Гайдалемівський 1919], подекуди хибували на суб'єктивізм.

По-справжньому наукове й систематичне вивчення історії української соціал-демократії започаткувалося після поразки національно-демократичної революції, коли виникла потреба у всебічному аналізі її причин. Причому певний час дослідження досвіду вітчизняного соціал-демократичного руху велося як за кордоном, в еміграції [Дорошенко В. 1920, 1921; Садовський 1925], так і у радянській Україні [Гермайзе 1925, 1926; Риш 1926].

Більшість науковців того часу розглядали вітчизняну соціал-демократію та її безпосередніх попередників як чільну течію в національно-революційному русі початку ХХ ст., пов'язуючи її виникнення з початком якісно нового політичного етапу в історії українського національного руху. Радянські дослідники (М.Равіч-Черкаський, О.Гермайзе та ін.) навіть розробили теорію про «двочорінність»

КП(б)У, відповідно до якої ідейними й практичними попередниками останньої у рівній мірі були як російські, так і українські соціал-демократи.

Проте з початком суцільного погрому історичної науки в УСРР у 1929—1930 рр., коли були репресовані О.Гермайзе, А.Дучинський, М.Равіч-Черкаський, А.Ріш, М.Яворський та інші вчені, об'єктивне дослідження історії української соціал-демократії в СРСР стало неможливе. Одні українські соціал-демократичні організації (групи І.Стешенка і Л.Українки, М.Меленевського, Українська соціалістична партія) взагалі ігнорувалися офіційною історичною наукою 30-80-х рр., інші — РУП, Спілка, УСДРП — одно-значно кваліфікувалися як «дрібнобуржуазні націоналістичні партії», що вносили розкол у загальноросійську революційну боротьбу з самодержавством і гальмували її.

На тривалий час вивчення окремих аспектів українського революційного руху, в тому числі й соціал-демократичного, зосередилося виключно за кордоном, як у емігрантському [Жук 1962, 1963; Лавріненко 1971, 1976; Костюк 1971; Феденко 1968], так і англо-американському наукових середовищах [Bogys 1960; Mace 1983; Reshetar 1952; Rudnytsky 1987; Subtelny 1988—1989]. Цим працям властиві неординарний погляд на події української історії кінця ХІХ — початку ХХ ст. і досить критичне ставлення до теоретичних і практичних здобутків української соціал-демократії. Проте радянські архіви залишилися недоступними для зарубіжних учених, що значно обмежувало їх можливості й змушувало виступати в ролі хоч і талановитих, але все ж інтерпретаторів уже відомих подій і процесів.

Глибоке і всебічне дослідження витоків і особливостей становлення вітчизняної соціал-демократії було можливе лише на теренах її активної діяльності, тобто в Україні. Але тут аж до кінця 80-х рр. історичній науці відводилася малопочесна роль коментатора й популяризатора офіційних

партійних документів. Тому, незважаючи на використану багату джерельну базу радянських архівів, роботам з даної тематики, що побачили світ наприкінці 70 — у першій половині 80-х рр. [Курас 1978, 1980, 1986; Шморгун 1982], були притаманні обмеженість історико-пізнавального процесу, тяжіння ідеологічних вимог над історичною правдою, тенденційний і неглибокий аналіз використаних джерел.

Лише нещодавно з'явилися перші статті й окремі розділи в монографіях вітчизняних дослідників, у котрих зроблені аргументовані спроби показати неспроможність усталених у радянській історіографії стереотипів щодо української соціал-демократії, дати неупереджений огляд її діяльності від виникнення й до Першої світової війни [Борисенко 1991; Касьянов 1992, 1993; Левенець 1992; Висоцький, Голуб 1994; Наумов 1994]. Разом із тим, ці праці також не вільні від певних фактичних неточностей, однобокої і схематичної інтерпретації розглядуваних подій.

Ціла низка питань, пов'язаних з окремими напрямками політичної діяльності української соціал-демократії початку ХХ ст. (організація сільськогосподарських страйків і професійних спілок, налагодження партійного видавництва, ставлення до парламентаризму і насильницьких форм боротьби, участь у культурно-просвітньому русі, стосунки із російським визвольним рухом, виробленням програмно-теоретичних документів, створенням організаційних структур у різноманітному соціальному середовищі та ін. залишилася нерозробленою як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії. Тому, беручи до уваги актуальність висвітлюваної у роботі теми та ступінь її наукової розробки, автор поставив собі за мету на основі комплексного аналізу ідейно-теоретичної і організаційно-практичної діяльності української соціал-демократії на початку ХХ ст. з'ясувати її роль і визначити місце у вітчизняному визвольному русі, дослідити процес політичного визрівання національної соціал-демократії та визначити його позитивні та негативні фактори як явища глибоко національного за своєю суттю і, в той час, тісно пов'язаного із загальноросійським революційним процесом.

Ця робота побудована переважно на документальних джерелах, котрі умовно можна поділити на чотири части-

ни. До першої та найціннішої, на думку автора, належать оригінальні матеріали української соціал-демократії: агітаційно-пропагандистські видання (брошури і листівки), періодичні видання, документи партійних з'їздів і конференцій, інструктивні матеріали центральних органів партій, листування їх активістів і керівників.

Другий великий комплекс використаних автором джерел становлять документи жандармсько-поліцейських і адміністративних органів Російської імперії: періодичні звіти про діяльність місцевих осередків українських і загально-російських організацій, огляди партій, листування з приводу політичних справ, агентурні дані, рапорти і повідомлення начальників губернських і міських жандармських управлінь, охоронних відділень, повітових справників, приставів, земських начальників.

Третю групу джерел дослідження складають спогади активних учасників українського і загальноросійського визвольного рухів, котрі, незважаючи на неминучі суб'єктивізм та односторонність, мають виключну фактографічну цінність, оскільки часто-густо надають єдину можливість для з'ясування особового складу центральних органів РУП і УСДРП, особливостей формування організаційних структур вітчизняної соціал-демократії, обставин створення партійного видаництва у Галичині та Буковині тощо.

Решта джерел — це періодичні видання неосоціалістичних напрямків, що виходили на початку століття на території як Російської, так і Австро-Угорської імперій.

Переважає більшість джерел, що вперше залучається до наукового обігу міститься у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (насамперед матеріали «празького архіву»), Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву України в Києві. Широко залучені й матеріали державних архівів Одеської, Полтавської та Харківської областей.

РОЗДІЛ I

ЗАРОДЖЕННЯ І ОФОРМЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОГО РУХУ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

1. Ідейні й організаційні витoki та умови виникнення вітчизняної соціал-демократії

Наприкінці XIX ст. в Наддніпрянській Україні в основному склалася необхідна для виникнення національного соціал-демократичного руху сукупність соціально-економічних, політичних і культурно-психологічних факторів. Індустріалізація південних губерній Російської імперії, загострення соціальних протиріч у містах, обезземелення українського селянства і його невпинна пролетаризація створювали сприятливий ґрунт для поширення в суспільстві соціалістичних ідей різного спрямування. Цікаво, що за уточненими українським соціал-демократом М. Поршем даними, на 1900 р. у російській Україні налічувалося 2448466 робітників (із загальної чисельності населення у 23,4 млн. чол. за переписом 1897 р.). У фабрично-заводській промисловості було задіяно 327424 робітника, у дрібній промисловості й ремеслі — 853585, у хліборобстві — 975397, до них долучалося ще 392060 заробітчан. Фактично, за часткою робітництва Україна поступалася лише Центрально-промислому району, Польщі й Прибалтиці. Значною мірою це було зумовлено тим, що на селі, де проживало 87,3% людності українських губерній, швидко йшов процес соціального розшарування: найбідніші господарства з наділом до 5 десятин становили 44% загальної кількості [Порш 1912б, с. 112; 1913, с. 133, 135; Слабченко 1927, с. 184, 232].

З іншого боку, ще під часів кирило-мефодіївців соціальний аспект відігравав значну роль в ідеології українського національного руху XIX ст., надаючи йому рівнозначної загостреності як проти національного гноблення, так і соціального поневолення. Наприкінці століття ця тенденція набула радикально-соціалістичного вигляду, оскільки соціалізм, особливо марксизм, набув значної популярності серед української інтелігенції. Проте й на початку 90-х рр. революційна українська молодь, не знаходячи для себе відповідних українських організацій, продовжувала охоче вступати до російських революційних груп і там зникала без помітної користі для рідного краю. Небезпека крилася в тому, що цілком зрозуміле невдоволення аполітичним культурництвом старшого покоління громадівських діячів переростало у нігілістичне відношення найдинамічнішої частини суспільства взагалі до всього українського.

Правда/перші спроби організаційного об'єднання прихильної до соціалізму української студентської молоді були здійснені під безпосереднім впливом драгоманівської ідеї руху Вільної Спільки ще у 80 — середині 90-х рр. XIX ст. Протягом 1883—1885 рр. 13 студентів петербурзьких вищих шкіл створили «групу українських соціалістів-федералістів», котра одразу ж через Львів налагодила зв'язок •) М. Драгомановим, Гуртківці матеріально його підтримували і пересилали до Женеві наукові та публіцистичні петербурзькі видання, у свою чергу цікавлячись західно-європейською революційною літературою, зокрема, книжками групи «Визволення праці». і Приблизно взимку 1885—1886 рр. «українськими соціалістами-федералістами» з пропагандистською метою була вироблена політична програма, що була схвалена Драгомановим, але залишилася невідомою українському загалові [Василев 1912, с. 147—149].

Цей документ, що складається з трьох частин (культурної, політичної та економічної), вражає високим як на той час теоретичним рівнем осмислення першочергових і перспективних завдань вітчизняного визвольного руху. Він просякнутий глибокою тривогою за збереження національної самобутності українського народу від насильницької асиміляції та денационалізації. Самовизначення України

(як, по речі, й решти уярмлених імперією народів, ^{лежн}не від того чи мали вони ^Уминулому державність) передбачалося у формі федерації, в тому числі й у зовнішніх стосунках. Незважаючи на певний вплив народницьких ідей (дозвіл українцям на участь у терористичних актах), програма в цілому була укладена на засадах, близьких до західноєвропейських соціал-демократичних партій. Це стосується як тактичних положень документу (агітаційно-пропагандистська діяльність), так і його стратегічних настанов — лише здобуття політичної свободи уможливить реалізацію соціально-економічних завдань: перехід заводів до рук робітників, а землі — до сільських громад.

Проте найголовнішим було те, що «українські соціалісти-федералісти висловлювалися на користь самостійної політичної діяльності й виступали проти злиття із загальноросійськими організаціями та визнання української партії фракцією будь-якої з них. Українських революціонерів турбувала взаємна нетерпимість російських визвольних угруповань та їх державний централізм [Василев 1912, с. 153—155]. У 1889 р. після завершення навчання засновники гуртка виїхали в Україну, де на той час уже робилися перші спроби створення мережі політичних осередків прихильників М. Драгоманова. Зокрема у Києві в 1888—1896 рр. існував «наймолодший гурток драгоманівців» під керівництвом Г. Ковалевської, доньки відомого сподвижника М. Драгоманова М. Ковалевського. До нього належали переважно члени української студентської громад (К. Арабажин, І. Стешенко, П. Тучапський та ін.) а також Леся Українка [Лавриненко 1976, с. 23; П. Тучапський 1926, с. 112]. Вони вивчали пізні твори М. Драгоманова, у яких той закликав своїх земляків переймати соціалістичну науку безпосередньо із Західної Європи й критично ставитися до російських соціалістичних вчень, а також листувалися з редакцією друкованого органу Русько-української радикальної партії — часопису «Народ» — і поширювали його серед наддніпрянських українців.

Однак, емігрантський характер групи М. Драгоманова, М. Зібера і С. Подолинського спричинився до того, що коли наприкінці XIX ст. у Російській імперії відродився український політичний рух, соціалістично орієнтовані кола молоді вдалися до запозичення з російських джерел гото-

вих формул міжнародної соціал-демократії. На думку І.Лисяка-Рудницького, саме ця **обставина** згодом спричинилася до недостатнього розуміння україньськими революціонерами вартості політичної свободи і конституційного правопорядку та невдачі їх спроб **зінтегрувати** соціальну і національну сторони своєї програми [Rudnytsky 1987, p. 139].

Поряд із **драгоманівськими** ідеями помітний вплив на формування світогляду революційної української молоді 90-х рр. XIX ст. справила теоретична спадщина «Братства Тарасівців» — нелегального політичного товариства, створеного в червні 1891 р. під час відвідин групою харківських і київських студентів могили Т.Шевченка у Каневі. Основні положення програмного документу «Братства» — «Декларації віри молодих українців» — були досить близькі за змістом до програми «україньських соціалістів-федералістів» і пов'язували розв'язання соціальних проблем (аграрного питання, робітничого та ін.) на користь трудящих із здобуттям національної волі для всього українського народу. Виходячи з наявного рівня національної самосвідомості, вирішення українського питання передбачалося тарасівцями на автономістсько-федералістських засадах: «Ми стоїмо за повну автономію у всіх народів, за дрібну децентралізацію, маємо бути цілковитими прихильниками до федеративного ладу в тих державах, з якими з'єднана українська земля». Засуджуючи Російську імперію як гнобительку народів, «молоді українці» першочерговим завданням вважали перетворення її у демократичну федеративну республіку [Правда 1893, с. 203, 207]. Члени «наймолодшого гуртка драгоманівців» у 1892—1895 роках були близькі до активістів київського осередку «Братства Тарасівців» — М.Міхновського, А.Кучинського, М.Кононенка, Є.Тимченка, О.Тулуба, О.Черняхівського і В.Шемета [Моргун 1963, с. 421].

На перехресті саме цих впливів — драгоманівського і тарасівського — на поч. 1896 р. у Києві виникла перша українська власне соціал-демократична організація — «Група українських соціал-демократів» (Група УСД) під керівництвом студента історико-філологічного факультету університету І.Стешенка і Л.Українки [Косач-Кривинюк 1970, с. 348]. Найголовнішим її практичним кроком стало

створення власного видавництва і заснування політичної серії — «Бібліотеки українських соціал-демократів». Шляхом поєднання підпільного «самвидаву» (гектограф у Києві), можливостей друкарської бази галицьких соціал-демократів і радикалів а також традиційних для української політичної еміграції зв'язків у Женеві, протягом 1897—1903 рр. Група УСД надрукувала 7 агітаційно-пропагандистських брошур і 2—3 відозви [Бензя 1926б, с. 83].

Навесні 1899 р. зав'язалися тісні стосунки між Групою УСД (до неї тоді входили, крім засновників, ще П.Канівець, М.Кривинюк, В.Крохмаль, О.Косач, Б.Ратнер, але П.Тупачський перейшов до російських соціал-демократів і був одним із делегатів I з'їзду РСДРП) та створеною колишнім студентом Ново-Олександрівського інституту лісового господарства М.Меленевським «Групою сільських робітників соціал-демократів Київської губернії». Остання намагалася організувати страйковий рух сезонних робітників Васильківського, Звенигородського і Таращанського повітів, для чого поширювала по селах як видання Петербурзького і Київського союзів боротьби за визволення робітничого класу, так і власну відозву українською мовою «До сільських робітників» та брошури Групи УСД — «Програма соціально-демократії» й «Про соціально-демократичну роботу серед українського селянства», видані нелегально в Києві у 1897-1898 рр. [ЦДАВОВУ. Ф. 3805. Оп. 1. Спр. 22, Арк. 3—4]. Проте М.Меленевського невдовзі було заарештовано і вислано на два роки до Вологодської губернії, а Група УСД залишилася порівняно невеликим гуртком інтелектуалів, якому не вдалося розгорнутися у справжню соціал-демократичну партію й налагодити міцні зв'язки з народними масами. Разом з тим, матеріали архівних фондів переконливо свідчать про широке використання «Бібліотеки українських соціал-демократів» у 1903—1907 рр. активістами РУП, УСДРП і Спілки [ЦДІАУ. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 403-404; Спр. 238. Арк. 88-89; Ф. 442. Оп. 856. Спр. 202. Арк. 77-78; ЦДАВОВУ. Ф. 3805. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 19]. З іншого боку, теоретичний доробок Групи УСД, насамперед щодо національного і селянського питань, помітно вплинув на вироблення програмних засад цих партій.

і Особливої уваги варта дискусія, що виникла навколо «Нарису програми Української партії соціалістичної», котра була заснована у 1900 р. в Києві Б.Ярошевським і складалася зі студентів — нащадків раніше спольшених українських шляхетських родин. Незважаючи на малу чисельність і відсутність сталої організації, УСП вдалося розгорнути жваву теоретичну і видавничу діяльність (переважно у Львові), зокрема, випустити українською мовою «Комуністичний маніфест» К.Маркса і Ф.Енгельса. її книжкова продукція, за даними жандармсько-поліцейських установ Російської імперії, була досить широко відома в Україні й залюбки використовувалася іншими партіями (РУП, УСДРП, Спілка, Партія соціалістів-революціонерів) у агітаційно-пропагандистській роботі [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 616. Арк. 68 зв.; Ф. 336. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 174, 178 зв.; Ф. 442. Оп. 861. Спр. 259, ч. 1. Арк. 15]. Близьке знайомство з ідейною спадщиною Польської соціалістичної партії (далі — ППС), що на той час була однією з найдосвіченіших революційних організацій Росії, дало змогу українським соціалістам у стислі строки виробити власний програмний документ.

Охарактеризувавши в ньому загальне політичне й економічне становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій, автори «Нарису» чітко поставили питання про необхідність поєднання національної і соціальної сторін визвольної боротьби: «Як утиск наш є трикратний — економічний, політичний та національний, так само і наше визвоління мусить бути повне, мусить нам дати простір жить вигідно, свобідно і в повнім розвою національнім». Самовизначення України в разі розпаду Російської імперії мало здійснитися у формі «демократичної Української республіки», побудованої на засадах загального виборчого права, прямої демократії (народний референдум та ініціатива), повної рівноправності націй, що населяють Україну, громадського самоврядування і поступового усупільнення засобів виробництва (в т. ч. землі) та зв'язку [Молода Україна 1900, ч. 9 і 10, с. 386].

Показово, що в «Нарисі програми Української партії соціалістичної» віталося заснування Української соціал-демократичної партії Галичини 18 вересня 1899 р., обіцялася

йй всебічна допомога і визнавалася потреба спільної діяльності вітчизняної соціал-демократії по обидва боки російсько-австрійського кордону. Тому заяву делегата УСДП Галичини М.Ганкевича на Брюнському конгресі австрійської соціал-демократії того ж року про боротьбу за національне визволення всього українського народу і створення соборної державності УСП сприйняла як власне «визнання віри» [Молода Україна 1900, ч. 9 і 10, с. 387]. Таким чином, від початків існування українського соціал-демократичного руху як у Австро-Угорщині, так і в Росії чітко простежується не лише прагнення до співпраці та взаємодопомоги, а й усвідомлення спільності кінцевої мети обох загонів вітчизняної соціал-демократії.

Програмний документ УСП викликав зацікавлення з боку Групи українських соціал-демократів, і у червні 1901 р. на сторінках друкованого органу УСДП Галичини — часопису «Воля» з'явилася укладена, в основному, Л.Українкою «Оцінка «Нарису програми Української партії соціалістичної». Невдовзі вона вийшла у Львові окремою відбиткою. Головне зауваження Групи УСД торкалося притаманної «Нарису» невизначеності щодо російського соціалістичного руху, особливо зважаючи на його негативне ставлення до можливості самовизначення України. «В історії є приклади, — застерігала авторка «Оцінки», — Що не тільки від царату тяжко буває відокремитись незвиклим до державної самостійности народам». Якщо суверенність України буде залежати від згоди соціал-демократичних та соціалістичних партій Росії й Польщі з їх великодержавним стремлінням, «то можливо, що вільна, незалежна, республіканська українська держава настане не хутко». Вихід із такої невтішної ситуації Група УСД вбачала у прийнятті на озброєння федеративної програми з національного питання на етапі боротьби з самодержавством, «а сепаратичну залишити на розмислі тим, що діждуть години визвоління, — воно тоді видніше буде, чи слід зостатись і далі в федерації..., чи варто заложити свою «хату з краю», покинувши «братерський» союз, якщо він покаже себе не дуже братерським» [Воля 1901, ч. 11, с. 4—5].

Група Л.Українки та І.Стешенка націлювала українських соціалістів на спільне з представниками інших вітчизняних

політичних течій ведення культурно-просвітницької роботи поміж значною мірою зрусифікованого міського пролетаріату. Стосовно ж суцільно українського сільського пролетаріату на перший план висувалася власне соціал-демократична пропаганда і агітація [Воля 1901, ч. 11, с. 6]. Керівництво УСП наприкінці 1901 р. погодилось із більшістю зауважень, висловлених групою УСД, задекларувало свою належність до політичного руху «освідомленого пролетаріату цілої Європи», тобто міжнародної соціал-демократії, але принципово продовжувало дотримуватись вимоги осягнення державної незалежності України відразу ж після повалення самодержавства (подібно тогочасній позиції Польської соціалістичної партії) (Воля 1901, ч. 24, с. 3—4).

Поява програмних документів Групи УСД та УСП і обмін думками з приводу їх основних положень на сторінках львівської «Волі», здавалося б, заклали вагому теоретичну базу для подальшого процесу становлення української соціал-демократії в Російській імперії. Однак тривалий час внаслідок притаманної всьому українському рухові в Російській імперії гуртківщини ці матеріали залишалися невідомими загалом учасників визвольної боротьби. Історично так склалося, що організаційне і значною мірою ідеологічне оформлення вітчизняної соціал-демократії в Росії відбувалося на основі Революційної Української Партії.

Грунтом для зародження політичної організації українських соціал-демократів на межі століть залишався студентський рух, а провідну роль у **викристалізуванні** та реалізації задуму створення революційної партії, котра очолила б визвольний процес в Україні, відіграли **Харківська** студентська і Полтавська семінарська громади. Це пояснюється, по-перше, давніми і тривкими традиціями українського національного відродження на Лівобережжі й Слобожанщині, що найдовше з українських земель зберігали політичну автономію (до 60—80-х рр. XVIII ст.). По-друге, цей регіон характеризувався не лише найвищою концентрацією власне українського населення у Російській імперії, а й відносно повноцінною його соціальною структурою з порівняно високою часткою українського дворянства, міського населення й інтелігенції, які мали стати головним джерелом керівників, теоретиків і активістів но-

в-творюваної національно-революційної партії. Зрештою, порівняно з Києвом, Правобережжям і Новоросією тут значно меншою була конкуренція з боку російських, польських і єврейських соціалістичних організацій, що свого часу відзначав один із засновників РУП Д.Антонович [Антонович 1918].

Тенденція до радикальної політизації українського студентського руху чітко позначилася вже на перших двох з'їздах українських студентських громад у Києві наприкінці літа 1898 і 1899 рр., таємно скликаних Д.Антоновичем, що на той час навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету і разом із студентом фізико-математичного факультету М.Русовим та студентом-технологом Л.Мацієвичем готував ґрунт для створення партійної організації [Автобіографія 1961, с. 104]. В резолюціях з'їзду 1898 р. передбачалося критичне ознайомлення членів громад з теоретичними надбаннями і практичним досвідом західноєвропейського та російського соціалістичних рухів для органічного поєднання соціально-економічних вимог партій Другого Інтернаціоналу із специфічними завданнями українського національно-визвольного руху. На наступному з'їзді при визначенні напрямків діяльності ново-заснованого «Союзу товариств української молоді» перед студентськими громадами вже ставилося завдання щодо ведення революційної пропаганди серед селянства та інтелігенції, спрямованої на з'ясування залежності «лихого безвідрадного соціально-економічного і взагалі культурного стану» українського народу від «його національно-політичного рабства як безпосереднього наслідка російського абсолютизму» [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 536. Арк. 74].

Відповідно до рішень студентських з'їздів Харківською українською студентською громадою (виникла в березні 1897 р. і на осінь 1899 р. нараховувала понад 30 членів) було створено дві постійні комісії: для легальної роботи під керівництвом студента-історика Б.Мартоса і для нелегальної діяльності в складі Д.Антоновича, Л.Мацієвича, М.Русова, студента університету Б.Камінського і студентів Технологічного інституту О.Коваленка та Ю.Колларда [Коваленко 1939, с. 41]. Члени останньої комісії, з якої власне і постала РУП, влаштовували таємні студентські сходини з

читанням і обговоренням рефератів на національно-революційну тематику, працювали над розширенням впливу громади на студентське життя, підтримували зв'язки з гімназійною та середньошкільною українською молоддю, а влітку закладали у довірених осіб по селах книгозбірні та вели пропаганду серед селянства. Того ж 1899 р. на доручення громади Л.Мацієвич відвідав Галичину для ознайомлення з досвідом діяльності українських політичних партій у Австро-Угорщині [ЦДАВОВУ. Ф. 4000. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 68].

Результати поїздки Л.Мацієвича до Львова переконали Д.Антоновича і М.Русова, через якого підтримувалися зв'язки між Харківською студентською і Полтавською семінарською громадами, прискорити підготовчу роботу щодо скликання установчого з'їзду Революційної Української Партії (так було вирішено звати новостворювану організацію). У листі до студента Київського університету О.Рогозинського від 17 листопада 1899 р. Д.Антонович пропонував додати до вже запропонованих киянами питань порядку денного з'їзду пункти про укладення і випуск альтернативного варіанту партійної програми, переклад українською мовою і підготовку до друку західноєвропейської соціалістичної літератури, налагодження видавничої бази РУП як за кордоном, так і на території Російської імперії. На час проведення з'їзду керівник Харківської громади розраховував продемонструвати делегатам перші примірники партійних видань, у т. ч. переклади окремих розділів «Історії Французької революції» Л.Карно та «Походження сім'ї, приватної власності і держави» Ф.Енгельса [ЦДІАУ. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 12]. Однак про ці наміри стало відомо Департаменту поліції Російської імперії, котрий одразу ж сповістив начальника Харківського губернського жандармського управління, і скликання з'їзду довелося відкласти на невизначений термін.

Натомість 29 січня (ст. ст.) 1900 р. в Харкові на так званій «радї чотирьох» — Д.Антоновича, Б.Камінського, Л.Мацієвича і М.Русова — було вирішено опублікувати програмну брошуру РУП і відразу ж після неї видати «агітаційну брошуру для масового поширення» [Завваги 1939, с. 70]. Очевидно тоді ж була досягнута домовленість

мі представниками обох — харківського і полтавського осередків РУП щодо спільного проведення Шевченківських святкувань. Невдовзі після цього учасники наради звернулися до загальних зборів Харківської української студентської громади з відповідною інформацією і отримали від неї повну підтримку в справі організації партії. Більшість сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників починає історію РУП саме з дня засідання «ради чотирьох», але, на нашу думку, вона лише констатувала факт існування якісно нової політичної організації в українському визвольному русі, що зародилася всередині харківської студентської й полтавської семінарської громад протягом 1899 р. Не випадково, виступаючи з рефератом «Про український рух» на вечірці пам'яті Т.Шевченка 26 лютого 1900 р. в Харкові, Д.Антонович заявив, що перша українська політична партія в Російській імперії — РУП — була нелегально заснована саме минулого року [ЦДАВОВУ. ф. 4000. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 74].

Це повідомлення прихильно зустріли присутні (біля 100 чол., в тому числі представники російської, польської та грузинської студентських громад, а також прибулі з Полтави колишній тарасівець І.Липа та члени семінарської громади С.Петлюра, А.Кучерявенко і П.Понятенко), а харківський адвокат М.Міхновський, широко знаний в українських колах своїми самостійницькими поглядами, зауважив, що оголошуючи про створення нової партії треба б подати і її програму [ЦДАВОВУ. Ф. 4000. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 79—80]. Д.Антонович послався на короткочасність існування РУП та її нелегальне становище і, мабуть, тоді ж запропонував М.Міхновському написати програмну брошуру для партії. Останній погодився і вже наприкінці березня передав рукопис для друку керівникам РУП, через два місяці праця вийшла у Львові під назвою «Самостійна Україна» як перше число політичної бібліотеки РУП накладом 1 тис. примірників, але без зазначення автора [Доклад 1904, с. 12].

Власне кажучи, «Самостійна Україна» з її історико-правовою аргументацією вимоги державної незалежності не могла стати справжньою програмою РУП, оскільки в ній повністю оминалися соціально-економічні проблеми,

що на той час надто загострилися в Україні, й не містилося жодного натяку на соціалізм. На цю ваду брошури відразу ж після її виходу в світ вказав у рецензії учень М.Грушевського С.Томашівський: «Автор цієї промови станув виключно на історичнім становищі і тут головна хиба сеї промови... Коли автор мав лише на увазі українських панів та саму інтелігенцію, то добре, бо ми можемо запевнити автора, що так поставленою «Самостійною Україною» не зігріється ні один селянин» [Молода Україна 1900, ч. 6, с. 241]. Праця М.Міхновського скоріше відповідала думкам і сподіванням нечисленного і маловпливового національно-демократичного крила РУП, аніж була систематичним та послідовним викладом першочергових і перспективних завдань визвольної організації. «Не задовольняла вона, — згадував пізніше один із активістів і водночас перших істориків української соціал-демократії В.Дорошенко, — й декого з основників РУП, але що не було кращого угрунтування завдань партії, а треба було з чимось виступити, якось зазначити свою позицію, то Д.Антонович і провів... промову Міхновського, як партійне кредо» [Дорошенко В. 1921, с. 20—21].

Якщо вихід у Львові коштом РУП «Самостійної України» і «Відкритого листа до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна», написаного теж М.Міхновським щодо заборони напису українською мовою на пам'ятнику І.Котляревському у Полтаві, засвідчив наявність всередині партії чітко окресленої самостійницької національно-демократичної течії (хоч автор обох брошур і не був членом РУП), то поява третьої брошури в 1900 р. — «Дядька Дмитра» — показала існування впливового соціал-демократичного напрямку в РУП. Не випадково це видання, що було творчою переробкою з урахуванням українських особливостей агітаційної книжки ППС «Отець Симон», готувалося особисто Д.Антоновичем і вийшло накладом аж у 10 тис. примірників. У ньому в популярній формі давалося пояснення грабіжницької системи оподаткування селянства в Російській імперії, що невдовзі зробило «Дядька Дмитра» досить знаним серед українського селянства. Наступного року соціал-демократична орієнтація більшості керівництва РУП була підтверджена випуском у Львові нового творчого перекладу польської соціалістичної брошури, зроблено-

го Д.Антоновичем і Д.Антоновичем, — «Чи є тепер панщина?» (3 тис. прим.).

Одночасно українським революціонерам пощастило вдало вирішити надзвичайно складну проблему транспортування виданої у Львові агітаційно-пропагандистської літератури через російсько-австрійський кордон. За посередництвом львівських студентів-українців Б.Мартос увійшов у стосунки з російським есером П.Карповичем і за його допомогою двічі — в середині й наприкінці 1900 р. — контрабандним шляхом перевіз до Наддніпрянської України увесь наклад рупівських брошур [ЦДАВОВУ. ф. 4000. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 99—101].

Зрозуміло, що на початковому етапі існування РУП протягом 1900—1901 рр., внаслідок організаційної недоскопленості партії, відсутності найменшого досвіду політичної роботи серед різних верств населення, жорсткого жандармсько-поліцейського режиму Російської імперії, її агітаційно-пропагандистська діяльність мала спорадичний і випадковий характер. Влітку 1900 р. виник революційний український гурток гімназистів і молодого урядництва в Лубнах, який під впливом членів полтавського осередку РУП — земських статистиків С.Андрієвського, В.Кошового і А.Кучерявенка, що перебували тут у відрядженні, навесні наступного року перейшов до агітації в навколишніх селах. На основі цього гуртка невдовзі сформувалася Вільна Громада РУП на Полтавщині під керівництвом колишнього студента історико-філологічного факультету Київського університету М.Порша [Жук 1936, с. 19—20]. Влітку 1901 р. О.Коваленко, що перебував на практиці в Гуляй-Полі, поширював серед місцевих селян і земських службовців «Самостійну Україну». А оскільки навчання в Харківському університеті та Технологічному Інституті внаслідок студентських виступів було тимчасово припинено, наприкінці літа він переїхав до Севастополя, де на будівництві панцерника проходив практику Л.Мацієвич, і разом з ним організував нелегальний пропагандистський гурток. Потрібну літературу вони отримували з рр. ркова через випускника Технологічного інституту К.Румницького та сестер Л.Мацієвича. «Пізніше, — згадує О.Коваленко, — деякі з того гуртка вже від себе позакладали подібні гуртки між службовиками порту та в інших

урядових установах, а також між матросами військової залози» [Коваленко 1939, с. 48-49; ЦДІАУ. Ф. 705. Оп. 1. Спр. 303. Арк. 147].

Під ідейним впливом харківського осередку РУП перебувала з 1901 р. і люботинська організація залізничних службовців, одним із провідних діячів котрої був П. Стешенко — брат І. Стешенка, українську революційну літературу люботинцям постачав Ю. Коллард [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. арк. 269]. Того ж року Д. Антоновичем був заснований осередок РУП у середовищі Київської української студентської громади [Автобіографія 1961, с. 104]. Під впливом отриманої від нього літератури сформувався гурток РУП у острозькій гімназії на Волині, ініціатором його створення був В. Садовський. Видання РУП поширювалося і у Волинській семінарії в Кременці [Садовський 1939, с. 6]. Але жодних відомостей про існування селянських і робітничих осередків РУП протягом 1900—1901 рр. не залишилося. Очевидно, новозаснована партія ще не була готовою до цього ні в ідейно-теоретичному, ні в організаційно-практичному відношеннях.

Для критичної оцінки першого досвіду політичної діяльності РУП і з'ясування першочергових орієнтирів партійної роботи на майбутнє, харківською керівною групою було вирішено скористатись із вимушеного (у зв'язку із тимчасовим закриттям вузів внаслідок студентських виступів) перебування на початку літа 1901 р. у Полтаві значної кількості українського студентства. Одночасно у помешканні Русових відбувся третій український студентський з'їзд і організаційна конференція РУП, на якій були присутні Д. Антонович, В. Дорошенко, А. Жук, В. Козиненко, М. Кохановський, А. Ливицький, В. Мазуренко, О. Міхновський, Ю. Коллард, В. Павленко, С. Петлюра і М. Русов [ЦДАВОВУ. Ф. 4000. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 148].

Ю. Коллард згадував пізніше, що суто студентські справи на той час уже не цікавили молодь, і після короткого обміну думками про їх стан делегати студентського з'їзду перейшли до питань програми і тактики РУП [Коллард 1939, с. 66]. Учасники конференції вирішили видавати періодичний партійний орган для обговорення на його сторінках принципових програмних положень, та продовжити випуск популярних агітаційно-пропагандистських

брошур для селянства. Конференція ухвалила пропозицію Л. Антоновича та М. Русова налагодити партійне видавництво у Львові або Чернівцях за сприянням УСДП Галичини і Буковини. Однак у справі партійного будівництва внаслідок браку достатнього досвіду жодних конкретних рішень не було вироблено. «Стало на тому, — згадував Д. Жук, — що партія веде пропаганду серед академічної молоді й уживає її для революційної агітації серед селянства». У майбутньому для політичної роботи з селянами передбачалося створити спеціальний періодичний орган [Жук 1935, с. 99-100].

Звичайно, було б перебільшенням розглядати РУП 1900—1901 рр. як цілком соціал-демократичну організацію. Адже вона виникла в середовищі українських студентських і семінарських громад на хвилі протесту активної частини української молоді, з одного боку, проти принципу «неполітичного культурництва», проголошеного громадівцями старшого покоління в добу реакції 80-х рр. XIX ст., а з іншого — проти захоплення українців російським визвольним рухом, який в останній третині століття поглинув масу українських сил, але водночас анітрохи не сприяв справі визволення власне українського народу.

Первісний склад ядра РУП, на відміну від «групи українських соціалістів-федералістів», Групи УСД чи УСП, відзначався надзвичайно змішаним характером з переважанням прибічників двох течій — соціал-демократичної і національно-демократичної. Їх об'єднувало прагнення здобути українському народові визволення від усіх форм гноблення і експлуатації шляхом політичної боротьби. З появою РУП, за образним визначенням І. Лисяка-Рудницького, на українську політичну арену вийшов «тип революційного юнака з «Комуністичним Маніфестом» в одній кишені й «Кобзарем» у другій» [Rudnytsky 1987, р. 139]. Зрозуміло, що подібна еkleктичність світоглядних засад засновників РУП неминуче мала спричинитися до численних внутрішньопартійних конфліктів і криз. Але, з іншого боку, від початків свого існування партії вдалося заручитися гарячими симпатіями української молоді, й протягом подальшого функціонування діставати від неї постійну підтримку, що дало змогу РУП пройти через усі випробування, які випали на її долю.

2. Вироблення теоретичних засад РУП і особливості партійного будівництва у 1902—1904 рр.

Тривалий час вразливою стороною існування РУП і взагалі процесу становлення української соціал-демократії в Російській імперії була відсутність власного програмового документу, який з науковою обґрунтованістю визначав би кінцеві й проміжні завдання партії у боротьбі за національне і соціальне визволення українського народу. До того ж помітна активізація національного руху і загострення соціальних конфліктів на початку ХХ ст. в Україні вимагали від РУП якнайшвидшого ідейно-теоретичного самовизначення, без якого партія не могла стати провідним чинником у політичному житті країни.

Складний і суперечливий процес переосмислення програмних засад РУП та порівняно швидкої її соціал-демократизації протягом 1902—1903 рр. знайшов своє відбиття на сторінках теоретичного щомісячника «Гасло», який виходив у Чернівцях з березня 1902 до травня 1903 р. за редакцією та на кошти Д. Антоновича [ЦДАВОВУ. Ф. 3956. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 3]. Ним, а також Є. Голіцинським, П. Канівцем і В. Козиненком, що входили до складу секретаріату партійних видавництв [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 9], одразу ж було з'ясоване головне ідейно-теоретичне джерело РУП — «західноєвропейський демократичний соціалізм» партій Другого Інтернаціоналу. Підкреслюючи, що партія бореться за «вільну самостійну Україну з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм» [Гасло 1902, ч. 2, с. 4], керівники РУП, разом з тим, не виявляли спочатку особливої прихильності до ортодоксального марксизму з його повним підпорядкуванням кінцевій меті соціалістичного руху — соціалістичній революції. Торкаючись форм і методів діяльності партії, редакція «Гасла» солідаризувалася з родоначальником соціал-демократичного ревізіонізму Е. Бернштейном у тому, що «мета є нічим, а рух — усім» [Гасло 1902, ч. 1, с. 1].

У той же час керівництво РУП відкидало сліпе копіювання теорії й практики західноєвропейської соціал-демократії, оскільки політичні системи та економічний

устрій Західної Європи та Російської імперії докорінно відрізнялися. На відміну від західноєвропейського, український соціалізм мусив розвиватися у країні з анахронічними державними формами, які (на їх думку) унеможлилювали еволюційний шлях суспільного прогресу. Для українських соціалістів «справою часу на першому пляні стоїть **осягнення політичної свободи**», — робився висновок у одній із статей першого числа «Гасла». А найефективнішим засобом боротьби проти самодержавства за політичну демократію вважалося створення єдиної системи масових організацій сільського пролетаріату і застосування терору [Гасло 1902, ч. 1, с. 1]. Ставка на терор була не лише наслідком впливу на РУП осередків російських есерів і польських соціалістів, а й своєрідною реакцією українських революціонерів на «економізм» організацій РСДРП в Україні.

«Гасло» рішуче виступило проти панівних наприкінці 90-х рр. минулого століття серед європейських соціалістів поглядів на селянство як реакційну силу і солідаризувалося з ППС, ПСР і Аграрно-соціалістичною лігою відносно можливості ведення революційної агітації на селі. Аналізуючи соціальну структуру селянства, **рупівці** прийшли до висновку, що за час після реформи 1861 р. воно розшарувалося на сільський пролетаріат, дрібну сільську буржуазію та проміжну, **найчисельнішу**, групу малоземельних селян, політико-правові інтереси якої тотожні пролетарським [Гасло 1902, ч. 2, с. 10]. Як і польські соціалісти, українські революціонери розраховували агітувати за проведення сільськогосподарського страйку як «єдиного засобу інтелектуальної боротьби». «Адже ж не можемо ми, — слушно зауважила редакція «Гасла», — в ХХ віці знову проповідувати бунтарство, розпалювати стихійні протести, наколи нашим завданням є заводити сі стихійні вибухи в певну свідому організацію». Агітація серед фабрично-заводського пролетаріату відсувалася на задній план [Гасло 1902, ч. 2, с. 11].

Передбачаючи в Росії європейський шлях аграрної еволюції — «від громадсько-феодалного устрою до капіталістичного» — керівництво РУП вбачало у селянській **громаді** та громадівському землекористуванні пережиток

феодалізму і рішуче виступило проти їхньої неонародницької (есерівської) ідеалізації. На думку українських революціонерів, остаточно ліквідацію громада варто було доповнити скасуванням решти залишків кріпацтва — сервітутів, чиншу тощо. Тим самим РУП приєдналася до запропонованої «Іскрою» аграрної частини проекту програми РСДРП [Гасло 1902, ч. 9 і 10, с. 12].

Крім іскрівського документу увагу редакції «Гасла» повернув «Проект програми РСДРП», запропонований у липні 1902 р. емігрантською російською соціал-демократичною організацією «Життя», яку очолював В.Поссе. Він значною мірою вплинув на формування власної позиції українських революціонерів у національному питанні. Цей проект передбачав перетворення абсолютистської імперії на федеративну народну республіку з поділом її на області, відповідно до національних та історичних особливостей земель. Причому кожна область, що користувалася б самоврядуванням, отримувала права на повне державне відокремлення у випадку «жадання більшості її населення, вираженого загальним, безпосереднім, рівним і тайним голосуванням» [Гасло 1902, ч. 9 і 10, с. 28].

Соціалістичний у цілому (з соціал-демократичними тенденціями, що переважали) характер партійного часопису «Гасло», що остаточно визначився протягом 1902 р., викликав невдоволення національно-демократичної частини РУП, очолюваної О.Коваленком, Ю.Коллардом і Л.Мацієвичем. Вони відстоювали рівнозначність національних і соціальних чинників в українському визвольному русі, виступали за збереження гасла «Самостійної України» і спромоглися схилити на свій бік значну частину Харківської української студентської громади. Щоб позбавити своїх опонентів ширшої підтримки Д.Антонович з осені 1902 р. припинив скликати засідання студентської громади [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 6], а наприкінці того ж року нелегально провів у Києві Перший з'їзд РУП. За свідченням В.Дорошенка, в ньому взяли участь прихильники соціал-демократизації партії Є.Голіцинський (від Київської вільної громади), М.Порш (від Лубенської), М.Кохановський (від Полтавської), В.Козиненко (від Редакційного комітету), сам Д.Антонович

представляв Харківську вільну громаду РУП [Дорошенко В. 1921, с. 15].

З'їзд тривав два дні й розглянув виключно організаційні питання. Він схвалив діяльність Редакційного комітету РУП і доручив йому й надалі «переводити свої видавничі справи в такому ж напрямі». По-друге, було вирішено налагодити видавництво практичного органу РУП — часопису «Селянин», а редколегії «Гасла» доручено організувати комітет для видання часопису. Нарешті, з'їзд ухвалив «створити за кордоном партійний комітет для переведення технічних справ партії» та обрав ЦК РУП, докладно визначивши його завдання і обов'язки [Гасло 1903, ч. 1, с. 2]. До першого ЦК РУП увійшли Д.Антонович, Є.Голіцинський і В.Козиненко, після від'їзду на початку 1903 р. за кордон Є.Голіцинського до ЦК було кооптовано В.Винниченка [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 56]. До складу Закордонного Комітету РУП у Львові протягом 1903 р. належали Євген і Катерина Голіцинські, В.Винниченко, П.Канівець і М.Ткаченко [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 57].

Відразу ж по закінченні з'їзду новообраний ЦК опублікував у «Гаслі» заяву, що на етапі організаційного становлення РУП відіграла роль своєрідного статуту партії. За нею ЦК був органом, що надавав партії «характер і значення єдиної організації», мав забезпечувати «певну єдність і однастайність» у діяльності РУП а також здійснювати керівництво партійним видавництвом на засадах наукового соціалізму. Місцевими районними комітетами РУП були Вільні Громади, навколо яких формувалися окремі гуртки та групи. Вільні Громади діяли під безпосереднім керівництвом ЦК, але водночас у заяві наголошувалося, що «ЦК не сягає на автономну самостійність Вільних Громад, аби не підрізати їх самодіяльності і духа власної ініціативи». До прийняття черговим з'їздом програми партії Вільні Громади зберігали повну свободу вибору тактики дій. Разом з тим ЦК зберігав право «застерігати вільні Громади» в разі їх ухилу від загальнопартійного політичного курсу, спрямовувати діяльність партійних осередків і улагоджувати внутрішньопартійні конфлікти. Постанови ЦК були обов'язковими для виконання до скли-

кання партійного з'їзду, де на них можна було апелювати. Тільки ЦК мав право затверджувати нові районні комітети і виступати від імені РУП [Гасло 1903, ч. 1, с. 3].

Отже, незважаючи на прагнення Д.Антоновича та його однодумців уникнути надмірної централізації в партії шляхом надання можливості самоврядування її складовим частинам, політична обстановка в Росії зумовлювала певне обмеження демократизму в партійному будівництві. На час проведення Першого з'їзду, в основному, склалася стала організаційна мережа РУП, що з незначними змінами проіснувала до кінця 1905 р., коли Другим з'їздом був затверджений партійний статут. Вона охоплювала 6 Вільних Громад — Київську, Харківську, на Чернігівщині (Ніжинську), Полтавську, на Полтавщині (Лубенську), на Чорномор'ї (Катеринодарську). Протягом 1903—1904 рр. виникли ще Донський комітет РУП, Волинська, Катеринославська, Одеська і Подільська організації, але тривалий час вони залишалися нечисленними і малоактивними [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 2].

«Самостійники» в керівництві РУП (О.Коваленко і Л.Ма-цієвич), які не погоджувалися з соціалістичною спрямованістю партійних видань і навіть спробували створити взимку 1902—1903 рр. паралельну Першу вільну громаду РУП у Харкові, змушені були підкоритися партійній дисципліні. Вони відійшли від активної партійної діяльності, а невдовзі після завершення навчання у Технологічному інституті виїхали на службу до Севастополя [Коллярд 1928, с. 226, 232]. Тому, на нашу думку, безпідставними є спроби окремих дослідників виводити початки самостійницької Української Народної Партії з розколу в РУП влітку 1902 р. та виходу з партії національно-демократичного **УГРУПУВАННЯ** [Касьянов 1992, с. 106; Наумов 1994, с. 12]. Факт розколу в РУП не підтверджується достовірними архівними матеріалами. УНП виникла на власній ідейній та організаційній основі, оскільки вже наприкінці жовтня 1902 р. Харківське охоронне відділення інформувало Департамент Поліції імперії про поширення серед адвокатів міста листівки «10 заповідей УНП» з викладом засад українського націоналізму [ЦДІАУ. Ф. 304. Оп. 1. Арк. 57]. РУП на той час перебувала ще на самостійницьких позиціях у національному питанні, та й за свідченнями Б.Мартоса

з рупівців до УНП не вступив [ЦДАВОВУ. Ф. 4000. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 8, 241 зв. - 242].

Та все ж символічна поразка націонал-демократів узимку 1902—1903 рр. помітно змінила ідеологічну ситуацію в РУП і сприяла наступові соціалістичного крила на чолі з Д.Антоновичем на прибічників гасла «Самостійної України». Першим кроком на цьому шляху була заява редакції «Гасла» на початку 1903 р. про відмову від відомої брошури М.Міхновського через «брак соціалістичного світогляду» в ній у обґрунтуванні ідеї незалежності й «навіть подекуди проривання націоналістичних тенденцій». Правда, тут же зауважувалось, що «головна засада брошури, ідея самостійної України має свою вагу» [Гасло 1903, ч. 1, с. 4], та й протягом року заклик до боротьби за незалежність ще інколи траплявся у партійних виданнях [ЦДІАУ. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 174], але тільки як ідеал віддаленого майбутнього, позбавлений актуальності.

У той же час керівники РУП називали свій соціалізм «глибоко національним», вільним від «всякого шаблону», без чого неможливе сприйняття його трудящими масами. Вони активно виступили проти вульгаризації марксизму російською соціал-демократією шляхом фаталізації революційної теорії, нехтування свободи вибору, звуження простору для особистої ініціативи і оригінальної творчості. Редакція «Гасла» цілком слушно зазначала в березні 1903 р., що в ідейній боротьбі з народниками російські соціал-демократи впали у «крайню ортодоксію», проповідуючи неминучість руйнування хліборобської верстви і «теорію добродійности пролетарізації». Внаслідок цього пропущений через призму російського менталітету в покалічений формі марксизм виявився мало відповідним національним українським тенденціям, зректися котрих рупівці не могли [Гасло 1903, ч. 3, с. 2—3].

Тому, спираючись на досвід міжнародної соціал-демократії, Київська вільна громада РУП у квітні 1903 р. запропонувала на розгляд партії начерк майбутньої програми, в засадниченій головними ідеями аналогічного документу Соціал-демократичної партії Німеччини, ухваленого її Ерфуртським з'їздом у жовтні 1891 р. Як місце вироблення риси програми Революційної Української Партії, так і Ф зразка для наслідування, звичайно, не були випадко-

вами. По-перше, провідні діячі київської організації (Є.Голіцинський, П.Канівець, В.Козиненко, М.Ткаченко) протягом 1901 — початку 1903 рр. контактували з усіма революційними течіями Росії, **представленими** в місті, а також практично познайомилися з робітничим рухом [Романович-Ткаченко 1925, с. 109—111]. По-друге, на той час Ерфуртську програму СДПН рішеннями Цюрихського конгресу II Інтернаціоналу було визнано в теоретичній її частині як взірцеву для усіх **соціал-демократичних партій** [Международные 1922, с. 11]. Та й редакція «Гасла» чимало попрацювала для ознайомлення читача з новітніми **надбаннями** західноєвропейської соціалістичної думки, опублікувавши протягом 1902 р. на сторінках часопису в перекладах Д.Антоновича, Л.Когута і М.Русова передмову К.Каутського до польського видання Ерфуртської програми, роботи А.Бебеля «Студенти і соціалізм» та «Промова до німецької нації», працю П.Лафарга «Селянська посілість і економічна еволюція», статті В.Лібкнехта «Павуки та мухи» і «Державна зрада та революція», аграрну програму Французької соціалістичної партії.

Найближчим завданням РУП «Нарис» визначав цілковите знищення царату, причому, що взагалі властиве для поглядів українських революціонерів, «у спілці з революційними партіями всіх народів російської держави». Внаслідок переможної демократичної революції, як свого часу пропонували «українські соціалісти-федералісти», група І.Стешенка і Л.Українки та організація В.Поссе, мала постати федеративна республіка автономних національно-історичних областей, котрі отримали б право на повне державне відокремлення від Росії шляхом референдуму і забезпечили б інтереси кожної національності, що в них мешкає. Виходячи з цього, в питанні про самовизначення України за умов капіталістичного ладу передбачалася боротьба за її повну автономію у внутрішніх справах на основі найширшої демократичної конституції. Вищим законодавчим і політичним представницьким органом автономної України мала бути Народна Рада [Гасло 1903, ч. 4, с. 37]. «Практично пункт автономії України зараз для українського пролетаріату геть **важливіше**, і істотніше, аніж пункт «Самостійної України», — коментував ЦК РУП положення «Нарису» з національного питання, — крім того

автономія безперечно являється етапним пунктом шляху до Самостійної України» [Гасло 1903, ч. 4, с. 41].

Подібна зміна партійних орієнтирів не залишилася поза увагою керівництва Департаменту Поліції Російської імперії: наприкінці 1903 року воно орієнтувало губернські жандармські управління щодо РУП як такої організації, котра «дотримується основних положень революційного соціалізму, і відмежовується від сепаратистських прагнень» [ЩДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 390]. Але РУП одночасно рішуче виступила проти підміни національно-територіальної автономії невиразним поняттям «обласного самоврядування» на II з'їзді РСДРП. У такій централізованій державі, як Росія, підкреслювалося з цього приводу в партійному часописі для робітників, «навіть з обласною самоуправою неможлива рівноправність мов, неможливе призначення того, щоб не було державної мови. Це є можливим лише в федеративній (спільковій) республіці навзір Швейцарської, до якої ми мусимо прямувати» [Праця 1904, ч. 1, с. 5].

Тут варто зазначити, що перехід РУП із самостійницьких позицій на федералістські був неминучим за умов народстання буржуазно-демократичної революції в Російській імперії на початку XX ст. По-перше, рівень національної самосвідомості широких мас українського населення й, перш за все, селянства залишався вкрай **низьким**, агітація за відокремлення України від Росії не знаходила відгуку навіть у сільських районах Лівобережжя, де найдовше зберігалася пам'ять про Гетьманщину і козацьку державність. Народні низи дивилися на світ крізь призму соціально-економічних проблем, але жадану ними соціальну революцію, на відміну від національно-демократичної, можна було здійснити лише спільними силами з російськими соціалістами. Тому рупівське керівництво й та частина місцевих організацій, що у повсякденній підпільній роботі тісно контактувала з іншими революційними партіями імперії, прийшли до думки замінити принцип самостійності України якоюсь іншою формою співіснування з Росією і зосередитись на спільній боротьбі проти самодержавства.

У практичній частині «Нарису програми Революційної Української партії» поряд із спільними для усіх соціал-демократичних організацій Росії вимогами демократизації

суспільного устрою містилися й положення, що були невдовзі відхилені на II з'їзді РСДРП. Мова йде про вже випробувані західноєвропейською соціал-демократією принципи пропорційної системи виборів і народного референдуму [Гасло 1903, ч. 4, с. 38]. Разом з тим, у «Нарисі» не знайшлося місця для «диктатури пролетаріату» — гасла, до якого свого часу була прихильна РУП. Усе це свідчило про серйозність намірів РУП щодо перебудови суспільства на дійсно демократичних засадах.

Цій же меті відповідала і детально розроблена система захисту й гарантій прав людини, що не було властиве іншим революційним пратіям Російської імперії, — громадське самоврядування, скасування смертної кари і довічного ув'язнення, заборона і обмеження денних обшуків, забезпечення незалежності суддів, безплатності судового процесу та захисту тощо. Навіть тимчасове припинення чи обмеження дії громадянських прав і свобод не допускалося «при жадних умовах» [Гасло 1903, ч. 4, с. 38]. Не випадково, коли Левко Лук'яненко під час хрущовської «відлиги» у 1957 році отримав змогу в бібліотеці ім. Леніна в Москві ознайомитися з комплектом часопису «Гасло», «Нарис програми Революційної Української Партії» вразив його своєю демократичністю і соціалістичністю [Лук'яненко 1992, с. 152].

Таким чином, існують усі підстави розглядати цей документ, до котрого відразу ж приєднався ЦК партії, як свідчення ідейного вибору РУП на користь міжнародної соціал-демократії. Та й закінчувався він досить промовистим зауваженням щодо невчасності використання партією «системного терору» [Гасло 1903, ч. 4, с. 41]. Молодий український соціал-демократичний рух шукав «спільників-одномудців не в бунтарському народництві, не в утопіях «селянського соціалізму», не в переодяганні західноєвропейського соціалізму в російський «армяк», а в соціалістичному розвитку Західної Європи» [Соціал-Демократ 1931, № 7, с. 1]. Безпосереднім наслідком переходу РУП на соціал-демократичні позиції в теорії й практиці була спроба її об'єднання з УСП (Українською Соціалістичною партією) у червні 1903 р. [Добра Новина 1903, ч. 4 і 5, с. 1]. Щоправда, внаслідок політичних амбіцій керівників обох

організацій вона виявилася нетривалою, і в грудні того ж року УСП відокремилася від ослабленої арештами РУП та невдовзі зовсім зникла з української політичної арени, влившись до ППС (Польської соціалістичної партії).

Соціал-демократизація РУП була підтверджена і спеціальною прокламацією, виданою ЦК у січні 1904 р., де зазначалось, що «процес перетворення партії, проймаючи певним сталим напрямом, а саме строго революційно соціал-демократичним, можна сказати, майже закінчений і II партійному з'їзду залишилося лише покласти вищу санкцію на сей напрям прийнятем програми» [ЦДІАУ. ф. 1335. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 399]. А зовнішнім проявом визнання нової якості РУП стала участь її представника — Є.Голіцинського — у роботі Амстердамського конгресу Другого Інтернаціоналу (14—20 серпня 1904 р.), щоправда в складі делегації РСДРП [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 6-7].

Оскільки наприкінці весни 1903 р. випуск «Гасла» припинився, подальша розробка і популяризація програмних положень велася на сторінках «Селянина» (виходив з січня 1903 до жовтня 1905 рр. спочатку в Чернівцях, а потім у Львові), «Доброї Новини» (як орган об'єднаної з УСП РУП вийшло у Львові в другій половині 1903 р. два здвоєних числа) та «Праці» (друкувалася у Львові з березня 1904 до квітня 1905 рр.). Зокрема, у серпневому випуску «Селянина» за 1903 р. з'явилися нові акценти у розробці аграрного питання; Порівняно з «Нарисом програми Революційної Української Партії» передбачалася конфіскація не лише монастирських і удільних, але й царських та казенних земель, що мали здаватися в оренду безземельним селянам, отримана за неї плата призначалася для громадських потреб. По-друге, на додаток до вимоги скасування общинних порядків і вільного розповсюдження надільною землею пропонувалося створення хутірських господарств. Чиншіві землі мали стати «власністю тих, хто на їх оселився і живе без усяких викупів». Сервітути теж повинні бути знищені, а сервітутні землі, ліси й випаси зробитися громадською власністю [Селянин 1903, ч. 8, с. 3—4]. Проте, як і раніше, поза увагою РУП залишалися поміщицькі землі.

стала надійним знаряддям залучення до симпатиків РУП представників різних соціальних верств і створення з них у подальшому власне партійних осередків.

За підрахунками німецького дослідника А.Каппелера на початку ХХ ст. помітно зросла частка вихідців із селянства серед активістів українського визвольного руху — до 25% [Каппелер 1992, с. 52]. Стосовно РУП це підтверджується даними дізнання у справі осіб, котрі підозрювалися в належності до Полтавської вільної громади РУП і були затримані восени 1903 р. З одинадцяти чоловік, віднесених жандармами до найдіяльніших членів партії, двоє походили з козаків і один із селян [ЦДІАУ. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 206. Арк. 37]. Подібна картина спостерігалася наприкінці наступного року і в київському осередку РУП: з восьми його активістів двоє походили із селян [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1049. Арк. 43].

Частка міських робітників серед членів рупівських осередків була незначною, оскільки протягом 1902—1904 рр. партія тільки налагоджувала роботу серед них за ініціативою Харківської, Київської та Ніжинської громад. Під час жандармської «ліквідації» РУП 19 листопада 1903 р. підтвердилися дані про існування робітничого гуртка при Харківській вільній громаді на чолі з уже згадуваними слюсарем-залізничником І.Мішиним, у якого зберігався друкарський шрифт, телеграфістом Г.Бойченком і залізничником М.Кривоносом [ЦДІАУ. Ф. 313. Оп. 1. Спр. 570. Арк. 22; Ф. 336. Оп. 1. Спр. 3563. Арк. 177—178]. Завдяки зусиллям членів Ніжинської вільної громади РУП влітку 1903 р. вдалося організувати робітничі гуртки РУП на цегельнях [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 167]. Один із активістів Київської вільної громади М.Галаган згадував про існування в місті у другій половині 1903 р. двох робітничих осередків РУП чисельністю 6—7 і 10—12 чол., через які підтримувалися тісні зв'язки з навколишніми селами, звідки ці робітники походили [Галаган 1930, с. 107]. Зберігся навіть розроблений Київською вільною громадою РУП «Нарис програми для занять в робітничих гуртках» (травень 1903 р.), що складався з 17 розділів та докладного переліку джерел до кожного з них [ЦДАВОВУ. Ф. 3805. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1—10]. Навіть перші спроби систематичної роботи серед міських пролетарів мали принципове значення для еволюції соціального характеру партії. «В міру

того, як РУП прихиляється до соціалдемократизму, — писав згодом Л.Юркевич, — вона перестає бути виключно сільською партією й перетворюється в робітничу... Не кидає вона і села, але розпочавши роботу в городі робиться партією городського й сільського робітництва» [Рибалка 1910, с. 5].

Але політичне керівництво РУП формувалося дещо з інших суспільних верств: особи з вищою освітою (закінченою або незакінченою) в ньому становили близько двох третин, решта відвідувала, принаймні, середні учбові заклади. Як відомо, студентські українські громади Києва і Харкова протягом 1903—1904 рр. майже в повному складі приєдналися до РУП. За соціальним походженням більшість провідників та ідеологів РУП належали до різних груп дворянства, бо якщо їх батьки вже давно й не володіли значним майном, а були здебільшого чиновниками на державній службі, все ж належність до дворянського стану створювала кращі умови для здобуття вищої освіти. Звертає увагу значна частка (до 20%) дітей священників серед активістів РУП, особливо на Полтавщині й Поділлі. Найбільше активістів і керівників вітчизняного соціал-демократичного руху походили з Лівобережної України та Києва, значно менше — з Правобережжя і Південної України. Це пояснюється тим, що саме на Лівобережжі на початку ХХ ст. склалися найсприятливіші суспільно-політичні та соціально-економічні умови для діяльності власне українських революційних організацій.

Короткий аналіз особливостей партійного будівництва в РУП протягом 1902—1904 рр. приводить до окремих невітшних для подальшого розвитку партії висновків, котрі якоюсь мірою пояснюють чергові кризи взимку 1904—1905 рр. та влітку-восени 1905 р. По-перше, це відсутність міцних і стабільних зв'язків між керівництвом РУП і місцевими організаціями, що склалися, головним чином, з малопідготовлених напівпролетарських сільських і ремісничих міських елементів. «Основні питання програмового чи тактичного характеру, — згадував Галаган, — не виносились на широкий форум партійної «громадської думки»... Вся громадська думка партії обмежувалась на інтелігентських, переважно студентських організаціях, із яких виходили й самі провідники партії» [Галаган 1930, с. 126—127].

Наслідком цього був деструктивний вплив на партійні справи особистих стосунків між окремими керівниками й активістами РУП, що нерідко були досить далекі від толерантності та взаємоповаги. До вже згадуваного суперництва між Д. Антоновичем і М. Поршем за лідерство в партії протягом 1904 р. варто додати й тактичні незгоди між останнім і В. Винниченком у Київській вільній громаді, які сучасник пояснював, переважно, причинами суб'єктивно-особистого характеру [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 58].

Зрештою, РУП не була політичною партією в сучасному розумінні цього поняття: з детально розробленою програмою і статутом, фіксованим членством і сплатою внесків, досвідченим і демократично обраним керівництвом тощо. Ідейне самовизначення РУП на користь міжнародної соціал-демократії та Другого Інтернаціоналу, на жаль, не було підкріплене відповідними організаційними заходами, що значною мірою послаблювало потенційні можливості партії в українському визвольному русі. Разом з тим варто зауважити, що завдання партійного будівництва рупівцям доводилося розв'язувати у вкрай складних умовах абсолютистського режиму й жорстокої конкуренції з боку російських, польських і єврейських соціалістів, відсутності найменшого досвіду української політичної діяльності на території Російської імперії. Єдино можливим шляхом, на якому за таких обставин вдалося б звести ефективну організаційну будову партії, була активна практична діяльність, вона ж мала підказати відповідні засоби для цього.

3. Головні напрямки політичної діяльності вітчизняної соціал-демократії напередодні революції 1905—1907 рр. Розкол РУП і утворення Української соціал-демократичної Спілки

Як уже згадувалось, перші кроки в напрямі агітаційно-пропагандистської організаційної праці серед народних мас продемонстрували керівникам РУП наскільки практична політична діяльність складніша від теоретичних і абстрактних міркувань. Серед значною мірою зрусифікованих і

взагалі російських за походженням робітників індустріальних міст значним авторитетом користувалися організації (після 1903 р. головним чином меншовицькі). Оскільки Бунду й ППС охоплювали своїм впливом більшість невеликих містечок Київської, Волинської та Подільської губерній, а на Півдні України активно працювали російські есери. Тому РУП змушена була напружено шукати своє місце у досить складній структурі політичного життя російської України початку ХХ ст.

Виходячи з цих обставин, як зазначалося в одному з офіційних документів української соціал-демократії, РУП поставила собі за мету агітацію і пропаганду серед сільського пролетаріату [Доклад 1907, с. 2], що на перших порах надавало їй «аграрно-соціалістичного» характеру [Гасло 1902, ч. 12, с. 2]. Саме серед сільської бідноти РУП знаходила той український елемент, з яким вона й мала намір працювати взагалі, до того ж загальноросійські революційні партії зовсім не мали літератури українською мовою. Своїм впливом РУП здатна була охопити і україномовний пролетаріат дрібних та середніх (до 500 чол. зайнятих) промислових підприємств, де він становив абсолютну більшість — від 49—52% у Степовій Україні до 72—82% на Правобережжі, особливо це стосувалося цукроварень [Порш 1912 а, с. 539].

Наприкінці лютого 1902 р. Київське охоронне відділення ще вкрай низько оцінювало ефективність політичної діяльності осередків РУП: «Українська Революційна Партія тримається інтелігентами... Правильної організації немає, робота носить характер кустарництва». Однак тут же зауважувалось, що партія становить загрозу по селах «як така, що може спричинитися до погромів поміщиків» [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 3]. Автор довідки, як невдовзі з'ясувалося, мав рацію, але «бойове хрещення» РУП відбулося не на Київщині, а на території Полтавської та Харківської губерній.

За свідченням колишнього директора Департаменту Поліції імперії Олексія Лопухіна, систематична українська революційна пропаганда серед селянства (котрої не було в Удья-якій формі ще з 1880-х рр.) розпочалася наприкінці листопада — на початку грудня 1901 р. в Костянтиног-

радському і Полтавському повітах Полтавської губернії й «з дивовижною швидкістю виявила свій вплив» [Былое 1909, кн. 9—10, с. 75]. Першими рупівськими агітаторами по селах Полтавщини були півсотні семінаристів, звільнених від навчання на початку березня 1902 р. за вимогу включити до учбових програм українознавчі дисципліни [Капельгородський 1932, с. 55]. Найдіяльнішими серед них були М.Гмиря, Є.Гах, Г.Іваницький, О.Мішта, М.Огородній, П.Капельгородський, І.Рудичев, М.Стришинський, В.Фідоровський, К.Шаревський [ДАПО. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 38—39], а також виключений із Полтавської семінарії дещо раніше С.Петлюра [ЦДІАУ. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 26. Ч. 1. Арк. 80]. Ще один осередок поширення відозв і брошур РУП серед селян Костянтиноградського повіту створили колишні студенти Харківського університету брати А. і О.Алексеєнки, по селах Лубенщини політичну роботу проводили Б.Мартос і М.Русов [ЦДІАУ. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 616. Арк. 68 зв.; ЦДАВОВУ. Ф. 4000. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 126]. Від Люботинської групи РУП у Богодучівському й Валківському повітах Харківської губернії революційну літературу поширювали Г.Бойченко, Ю.Коллард і П.Стешенко [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 270].

Як з прикрістю зазначав у секретному циркулярі від 18 липня 1902 р. полтавський губернатор князь Урусов, поширювані активістами РУП книжки «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина?», «Робітнича справа» охоче читають селяни і «прочитавши, передають далі без злої волі з рук до рук, навіть були випадки публічного читання таких видань серед цілого натовпу селян». А після ознайомлення із рупівською літературою, застерігав губернатор земських начальників і повітових справників, серед селян «виникають розмови про поділ панської землі, і за тим постають більш або менш прикрі відносини до місцевих поміщиків» [Гасло 1902, ч. 8, с. 16].

Звичайно, немає підстав перебільшувати значення агітаційно-пропагандистської діяльності РУП для вибуху селянського невдоволення у березні—квітні 1902 р., основною його причиною було гостре малоземелля і кабальні умови відробіткової системи оренди землі. Це

усвідомлювало й керівництво РУП, яке зазначало, що на Полтавщині й Харківщині наприкінці зими 1902 р. були місцеві обставини для розрухів, «а агітація лише кинула іскру на горючий елемент» [Гасло 1902, ч. 12, с. 5]. Однак селянські заворушення збентежили провідників партії своїм величезним розмахом (165 сіл з 160 тис. жителів), стихійністю і руйнівним характером. Незважаючи на всі спроби українських революціонерів, як відзначалося в «Гаслі», «надати сім спорадичним вибухам нервового напруження люду форму масового протесту і свідомої економічної боротьби» селянами було розгромлено 105 економій та поміщицьких садиб. До того ж з метою дискредитації влада звинуватила РУП у тому, що її брошури «закликали селян до грабування панських маєтків» [Гасло 1902, ч. 3 і 4, с. 2, 18].

Усе це змусило РУП чіткіше визначитися щодо стихійного селянського руху і уточнити власні методи роботи серед селянства, оскільки причини бунтарського і кривавого перебігу селянських виступів партійне керівництво справедливо вбачало у недостатній організації роботи рупівських агітаторів. Вони фактично виявилися неспроможні опанувати викликаний власною ж діяльністю перебіг подій. Самокритично проаналізувавши перший досвід керівництва масовим революційним рухом, РУП прийшла до висновку про необхідність систематичної праці над вихованням у селянських масах «свідомості сучасного соціального і політичного стану» та пропаганди «усіма засобами економічної тред-юніоністської боротьби» [Гасло 1902, ч. 5, с. 3]. Відтоді у відозвах і брошурах РУП зникають посилення на «систематичний терор» як форму боротьби з самодержавством, і починається цілеспрямована пропаганда підказаної досвідом західноєвропейської соціал-демократії ідеї сільськогосподарського страйку.

Незабаром з'явилися й перші результати діяльності РУП У справі налагодження організованого селянського руху. В липні 1902 р. активісти Київської вільної громади РУП, що поширювали Першотравневі відозви і написану В.Будзиновським брошуру «Страйк і бойкот», підготували сільськогосподарський страйк у с. Шандрівка Канівського повіту Київської губернії. Селяни, що працювали в маєтку

пана Підгурського, попри арешт частини організаторів страйку і залучення штрейкбрехерів, домоглися підвищення платні на час жнив на 80—90% [Гасло 1902, ч. 8, с. 11—12]. Того ж літа Київська вільна громада розгорнула широку агітацію за проведення страйку в містечку Макарів Київського повіту та с. Сулимівці Пирятинського повіту Полтавської губернії [Гасло 1902, ч. 9 і 10, с. 20—21]. А восени 1902 р. активісти РУП були серед організаторів страйків робітників цукроварень від Поділля до Слобожанщини, більшість з яких закінчилися перемогою страйкарів [Гасло 1902, ч. 12, с. 7; ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 997. Арк. 103; Ф. 320. Оп. 1. Спр. 211. Арк. 1—12].

Ідейна підготовка і практична організація страйків сільськогосподарських робітників залишалися в центрі уваги рупівських організацій і протягом 1903—1904 рр. За даними ЦК РУП вони мали місце на Катеринославщині, Київщині (села Верхосулля, Веселе, Криве, Олександрівка, Ульянівка), Полтавщині (с. Хоминці) і Поділлі (Грабівці) [Доклад 1904, с. 10]. Однак дослідження цього питання ускладнюється тим, що у тогочасній царській Росії була відсутня статистика страйкового руху. Разом з тим помітне наростання активності рупівських осередків із наближенням літніх польових робіт систематично фіксувалося Департаментом Поліції Російської імперії. Тільки протягом 15—25 травня 1903 р. на території Полтавської губернії (в селах Костянтиноградського, Лубенського, Миргородського повітів, у Полтаві, Зінькові та Переяславі) було виявлено 98 прокламацій і 29 брошур, виданих РУП, а також 10 примірників «Селянина». Найчастіше траплялися відозви «День 1-го Мая», «До селян», «Панове-Громадяне» і брошура «Дядько Дмитро» [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 230].

Центром, з якого видання РУП розходились по українських губерніях, був Київ. Про масштаби цієї діяльності свідчить такий факт: 19 січня 1905 р. внаслідок пожежі у вагоні 3-го класу потягу «Київ—Харків» на станції Люботин була виявлена валіза, власник котрої не зловився. У ній було 9 згортоків з брошурами і листівками РУП, причому на трьох були надписи — «Лубни», «Полтава», «Харків». Серед революційної літератури було, зокре-

ма 1332 листівки з приводу подій 9 січня 1905 р., 326 відозв «Що нам тепер робити?», 55 примірників брошури «Великий хліборобський страйк в Галичині в 1902 р.», стільки ж примірників «Страйку і бойкоту», 90 примірників «Праці», 359 — «Селянина» та ін. [ЦДІАУ. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 1443. Арк. 1-6].

Всього ж за даними ЦК РУП з 1900 р. до 1 липня 1904 р. силами партії було видано у Львові й Чернівцях та розповсюджено у Наддніпрянській Україні 44 числа газет, 10 відбитків з них та 20 найменувань брошур соціалістичного спрямування загальним накладом понад 110 тис. примірників, у тому числі близько 40 тис. — переклади західноєвропейської соціалістичної літератури. [Доклад 1904, с. 14]. Головні шляхи транспортування нелегальної літератури проходили переважно через території Австро-Угорщини та Румунії, інколи для цього використовувалися чорноморські порти [ЦДІАУ. Ф. 1597. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 52]. За переправку рупівських видань через австроросійський кордон відповідали М.Меленевський і О.Скоропис-Йолтуховський. Головним джерелом фінансування видавництва РУП у 1903—1904 рр. були кошти, зібрані Петербурзькою українською студентською громадою, котру в той час очолював В.Мазуренко [Дорошенко Д. 1939. с. 94—95]. А відомий український політик — ліберал і меценат Є.Чикаленко навіть передав М.Поршу і О.Скоропису тисячу карбованців для видання «Селянина» оскільки прихильно ставився до виникнення окремої української соціалістичної організації [Чикаленко 1925, с. 4].

Після Полтавсько-Харківського селянського повстання 1902 р., викликаного значною мірою рупівською агітацією й пропагандою, за свідченням В.Степанюка (Оксена Лоли) партія «почала користуватися серед робітників популярністю», до неї почали переходити робітники з російських соціалістичних організацій, котрі «були згодом в РУП безпосередніми керівниками сільського й міського робітничого руху». Київська вільна громада в цей час вела роботу на промислових підприємствах передмість — Куренівки й Шулявки, а також серед робітників іконо-асного цеху, через яких згодом підтримувався зв'язок із селом [Степанюк 1914, с. 27].

А у серпні 1903 р. з ініціативи А. Жука і Б. Камінського в Харкові нелегально було започатковано Організаційний Комітет службовців на залізницях Півдня Росії [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 253, 265 зв.]. Від його імені було видрукувано на гектографі й поширено в місті та по залізниці дві відозви з поясненням завдань Комітету та закликом до створення Співки залізничників. У першій відозві окремо зауважувалося, що Організаційний Комітет свою практичну діяльність проводить згідно з програмою РУП і «вступає в партію яко складова частина, лишаючи за собою самостійність в справах технічної організації залізнодорожних служащих» [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 258]. Під терміном «Південь Росії», безумовно, малася на увазі Україна, а використаний він був, очевидно, для того, щоб не відлякнути від створюваної організації росіян і національно несвідомих українців. Однак після призову А. Жука у вересні того ж таки 1903 р. до війська та у зв'язку з арештами членів Харківської вільної громади в ніч на 19 листопада вплив РУП на ОК значно зменшився. Його керівники (Г. Бойченко та І. Доброскок, який виявився провокатором), залучаючи до Співки залізничників нових членів, потрапили під вплив РСДРП.

Для зміцнення політичного авторитету партії активісти РУП брали діяльну участь у культурно-освітніх національних заходах. Так, у зв'язку з відкриттям у Полтаві пам'ятника І. Котляревському 30—31 серпня 1903 р. до міста прибули представники партійних осередків з Києва, Харкова, Одеси, Севастополя, Лубен, Катеринослава і навіть Дербента. На Ворсклі відбулася сходка біля 100 активістів РУП, на якій було вирішено організувати збройну демонстрацію в Полтаві з приводу заборони виголошення промов українською мовою міністром внутрішніх справ. Однак внаслідок доносу І. Доброскока здійснити задум не вдалося [ЦДІАУ. Ф. 304. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 4—5].

Досить серйозним випробуванням політичної зрілості української соціал-демократії стала російсько-японська війна 1904—1905 рр., що прискорила загальну кризу імперії й привела до буржуазно-демократичної революції. Початок війни з Японією безпосередньо пов'язувався керів-

ництвом РУП із негайною активізацією боротьби проти самодержавства. «Тепер, коли до всього нашого нещастя, що віками тягнеться, — говорилося у редакційній статті «Селянина», — спало на нашу голову з ласки панської та царської ще нове страшне нещастя, війна, пора вже нам розпочати справді поправляти свою долю, пора нам відобрати з панських та царських рук нашу волю» [Селянин 1904, ч. 14—15, с. 1]. Першочерговим завданням часопис визнав боротьбу за утвердження в суспільному устрої держави демократичних прав і свобод шляхом створення нелегальної мережі загальноукраїнської селянської організації.

У вересні 1904 р. внаслідок рупівської агітації та поширення антивоєнних відозв прокотилися селянські виступи проти мобілізації до війська в Переяславському повіті на Полтавщині [Селянин 1905, ч. 27, с. 12]. Про зміст матеріалів, що розповсюджувалися Вільними Громадами, можна скласти уявлення з виявлених поліцією 7 червня того ж року в Університетському саду Харкова листівок «Селянам війни не треба», виданих полтавським осередком партії. Вони радили селянам збиратись на сходи і виносити постанови з вимогами до царя припинити війну з Японією, а «другої, нас, мужиків, не спитавшись, не розпочинати». Ці постанови мали надсилатись старостами губернатору для подальшої передачі царю. На випадок каральних акцій з боку влади вже згуртовані селяни повинні були вчинити відвертий опір [ЦДІАУ. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 660. Арк. 100 б].

Отже, українські соціал-демократи розглядали російсько-японську війну як закономірне продовження агресивного й імперіалістичного курсу зовнішньої політики Росії, починаючи з XVII ст. [ЦДАВОВУ. Ф. 3805. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2, 3, 7]. Внутрішньополітичну кризу, викликану воєнними поразками царату, вони розраховували використати для посилення боротьби за демократію та національне визволення України. На той час РУП вже набула певного досвіду безпосередньої політичної роботи серед широких мас, особливо на селі, намагалася творчо використовувати практичні здобутки західноєвропейської соціал-демократії (зокрема, ідсю сільськогосподарського страйку). Однак не-

зважаючи на всі спроби заручитися підтримкою міських верств населення, особливо фабрично-заводського пролетаріату, у створенні міцної партійної організації, РУП не витримувала конкуренції з боку російських соціал-демократів і есерів, залишаючись напередодні загально-російської революції порівняно малочисельною й ізольованою від мас партією.

Такий стан справ наштовхнув членів Закордонного Комітету РУП у Львові (Є. і К.Голіцинські, П.Канівець, М.Меленевський, О.Скоропис-Йолтуховський, М.Ткаченко) на думку про можливість використання політичного потенціалу РСДРП для активізації визвольного руху в Україні шляхом організаційного об'єднання з нею. Як відзначав у «Історичній довідці про УСДРП» А.Жук, питання про це «виникло з двох причин. З одного боку завдання загальноросійського революційного руху висували необхідність концентрації всіх революційних сил і централізованого керування революційною боротьбою пролетаріата. З другого боку РУП, поруч з існуючими на Україні пролетарськими організаціями РСДРП і Бунду, почувала за собою певну слабкість, безсилле на якусь широкую самостійну акцію завдяки слабості українського національного руху взагалі» [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 42. Арк. 2].

До цього варто додати й активне неприйняття Закордонним Комітетом РУП заходів нового партійного керівництва на чолі з М.Поршем по перетворенню РУП у національну організацію робітничого класу і селянства України. М.Меленевський пізніше пояснював позицію «закордонців» тим, що «український революціонер, який хоче йти вкупі з життям та мати на його на Україні свій вплив, не може замкнутися в рамках виключно української мови, української соціально-політичної пропаганди, обмежуючи себе від зрусіфікованої частини робітництва» [Меленевський 1923, с. 131]. Але такий підхід до питання про спрямованість політичної діяльності РУП закономірно привів до відмови однодумців М.Меленевського від включення до партійної програми, що мала бути прийнятою на черговому з'їзді, стратегічної вимоги самостійності України, оскільки на їх думку «революція наближається швидким темпом, як темп пробудження національної свідомості».

Водночас, з огляду на централістські принципи партійного будівництва в РСДРП і негативного її ставлення до можливості самовизначення України, прибічники М.Меленевського усвідомлювали небезпеку поглинення РУП сильнішою РСДРП у разі об'єднання, втрати РУП ознак української організації. Ці можливі негативні наслідки вони розраховували (як показав подальший перебіг подій досить-таки легковажно) нейтралізувати, використовуючи потенціал української народної культури. «Я їду до мас сільського, а тим-самим не денаціоналізованого українського пролетаріату, — писав О.Скоропис, — отже масова його партійна організація не може бути іншою, як тільки українською, — хочуть того, чи ні верхи РСДРП» [Скоропис 1911, с. 511].

Цілеспрямована агітаційна кампанія на користь об'єднання з російською соціал-демократією почалася у Львові з ініціативи М.Меленевського, П.Канівця, П.Крата і М.Ткаченка ще навесні 1904 р. [ЦДАВОВУ. Ф. 3807 Оп. 1. Спр. 10. Арк. 172], а влітку того ж року через члена женецького осередку РСДРП Біска (Ю.Ларіна), що займався переправкою «Іскри» до Росії, ЗК РУП налагодив зв'язок із ЦК РСДРП [Риш 1926, с. 15]. Невдовзі до «закордонців» разом з Біском прибув П.Тучапський із повноваженнями вести переговори щодо об'єднання від імені ЦК РСДРП [Романович-Ткаченко 1925, с. 117].

Дізнавшись про контакти ЗП РУП з ЦК РСДРП, М.Порш об'їхав усі Вільні Громади з доповіддю про необхідність внесення до проекту партійної програми пункту про самостійність України [Скоропис 1911, с. 509]. В.Дорошенко, змальовуючи реакцію рупівських осередків на дії ЗК, наголошував, що в Україні «велика частина нас, еруптивів, рішуче не хотіла йти під високу руку РСДРП при їхнім зневажливим до нас відношенні... Ми спочатку хотіли вибитися самі в силу, з якою російська партія мусіла б числитися поважно» [Дорошенко В. 1921, с. 27].

Тому коли 24 грудня (ст. ст.) 1904 р. у Львові зібралися Делегати Другого з'їзду РУП (до його порядку денного було внесено аж 32 питання [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 32]), більшість представників Вільних Громад становили прибічники М.Порша: Василь Мазуренко

(Північний комітет РУП), В.Винниченко і В.Козиненко — від Київської вільної громади, П.Понятенко і С.Петлюра — від Чорноморської, В.Баландин — від Північного комітету (Петербург), М.Сахаров — від Лубенської вільної громади та А.Гук — від ЦК. Сам М.Порш презентував ЦК і одночасно Вільну Громаду на Чернігівщині, а оскільки Вільна Громада (чи комітет) отримувала лише один вирішальний голос, то позиції М.Порша були більш, ніж міцними. Питання про об'єднання з РСДРП він ставив у залежність від визнання останньою національно-територіальної автономії України (як мінімальної вимоги) та федеративного принципу побудови спільної соціал-демократичної партії.

До угруповання М.Меленевського належали Є. і К.Голіцинські, П.Канівець, О.Скоропис і М.Ткаченко, але всі вони отримали лише один вирішальний голос як представники ЗК РУП [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 2]. З числа прибулих із Росії лише М.Коренецький (Лубенська вільна громада) і Віктор Мазуренко (Донський комітет РУП) прилучилися до «закордонців», але Донський комітет не отримав вирішального голосу [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 39]. Проміжну позицію між угрупованнями М.Порша та М.Меленевського займали Д.Антонович і Б.Камінський, що представляли Харківську вільну громаду, а також В.Фідровський (від Полтавської). Вони виступали з позиції «обласного самоврядування», що за своїм змістом було ідентичне ідеї національно-територіальної автономії України, але водночас відкидали принцип національних організацій пролетаріату [Порш 1936, с. 39].

Не дивно, що вже перше засідання з'їзду (всього їх відбулося три — 24, 25 і 27 грудня 1904 р.) розпочалося з гострої сутички між головуючим на ньому Поршем і «закордонцями» Меленевським, Голіцинським та Скорописом, внаслідок якої останні залишили з'їзд і оголосили його «незаконним», а постанови — «ні для кого не обов'язковими» [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 39—40]. Офіційне оформлення розколу партії наступило швидко: на другому засіданні з'їзду на пропозицію С.Петлюри і А.Гука було вирішено не шукати шляхів до примирення з делегатами, які покинули з'їзд (крім вище-

названих ще Віктор Мазуренко і М.Коренецький), і прирівняти їх до виходу з партії [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 45].

У свою чергу, Меленевський, Голіцинський, Канівець і Ткаченко 11 січня 1905 р. подали відповідну заяву до ЦК РУП [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 52], а наступного дня випустили відозву «Розлам Революційної Української Партії», в якій звинуватили своїх колишніх товаришів у буржуазному радикалізмі, відданості національно-демократичним ідеям і висловили бажання увійти до складу РСДРП «на основах автономії» [ЦДАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 450. Арк. 18]. 18 січня до них приєдналися К.Голіцинська, В.Мазуренко і О.Скоропис, що спільно створили нову політичну організацію — «Українську соціал-демократію» [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 58].

Історія не раз суворо жартувала з українцями: уже вкотре зумовлені підпільним існуванням гранична амбітність і взаємна нетерпимість керівників визвольного руху, брак толерантності при розв'язанні питань призвели до того, що розбіжності в шляхах досягнення спільної мети (національне і соціальне визволення України) переросли у глибокий конфлікт. До того ж зовнішні обставини розколу РУП наприкінці 1904 — на початку 1905 рр. були вкрай непривабливі: обидві сторони у взаємних звинуваченнях не скупилися на образливі вислови, а історія з розподілом майна ЗК РУП (каса, склад літератури, партійний архів і книгозбірня) набрала майже детективного і скандального характеру. Не допомогло навіть посередництво одного з керівників УСДП Галичини Ю.Бачинського і російського соціал-демократа Ф.Самойлова [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 57—58].

Зрозуміло, що зрив роботи Другого партійного з'їзду і вихід з РУП більшості членів Закордонного Комітету деструктивно вплинули на стан усєї партійної роботи. Унаслідок, український соціал-демократичний рух, і без того не надто потужний, ще більше ослабнув напередодні тяжких випробувань і для стороннього спостерігача являв собою зразок стихійної революційності, що межувала з анархією. «Розкольники» на чолі з М.Меленевським вва-

жали, що національні моменти в програмі й практиці партії заважали включенню РУП у загальноросійський визвольний рух, заступали важливіші на той час соціально-економічні та політичні питання. Але задля єдності соціал-демократії цілої імперії вони пішли на розлам національної соціал-демократії.

Отже, протягом 1902—1904 рр. вітчизняна соціал-демократія пройшла складний шлях ідейно-теоретичної еволюції й організованого становлення. Головною і практично єдиною основою її формування стала РУП, яка незважаючи на численні кризи перейшла від ідейної аморфності до чітких і усталених засад міжнародної соціал-демократії («Українська соціал-демократія» після недовгих переговорів з меншовицькою Радою РСДРП у квітні 1905 р. увійшла до складу останньої на засадах обласної організації під назвою «Український соціал-демократичний союз Спілки РСДРП»). Національна інтелігенція, що очолювала РУП і складала більшість її активних членів, була прихильною до соціал-демократичних ідеалів і розраховувала на можливість їх реалізації на українському ґрунті.

РОЗДІЛ II

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ В РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 РОКІВ

1. Ідейно-теоретичне і організаційне становлення Української соціал-демократичної робітничої партії

Буржуазно-демократична революція 1905—1907 рр. у Російській імперії значно прискорила завершення процесу оформлення української соціал-демократів Наддніпрянщині. Але РУП судилося пройти на цьому шляху крізь низку болісних і гострих випробувань. На останньому засіданні «невідбутого», за визначенням А. Жука, з'їзду партії у Львові 27 грудня 1904 р. пройшла нарада прибічників М. Порша і «обласників» Д. Антоновича, котра доручила новообраному ЦК (Д. Антонович, В. Винниченко, А. Гук, М. Порш) [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 12] скликати у наступному році з'їзд РУП та відкрити на сторінках «Праці» дискусію з найбільш спірних питань — національного, організаційного і аграрного [А-ко 1909, с. 26]. За вказівкою наради С. Петлюра за допомогою двох рупівців відібрав у колишніх «закордонців» утримувані ними партійний архів, книгозбирню і склад літератури. А оскільки засновники «Української соціал-демократії» відмовилися брати участь у редагуванні «Праці» та «Селянина» [ЦДАВОВУ. ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 59], цю ділянку партійної роботи мали забезпечити Д. Антонович, М. Порш і С. Петлюра.

Однак, хоча Д. Антонович і підтримував у Львові М. Порша проти М. Меленевського, але виключно заради

збереження партії, оскільки його власні погляди на шляхи вирішення національного питання і принципи партійного будівництва були ближчі до групи М.Меленевського, ніж до ЦК РУП [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 172 зв.]. Старі принципові розбіжності між Д.Антоновичем і М.Поршем ускладнювалися традиційною боротьбою за лідерство в партії. У відредагованих ним січневому і лютневому числах «Праці» за 1905 р. Д.Антонович виступив із викладом власної позиції щодо пріоритетного для РУП національного питання. Він стверджував, що національне питання вигадане буржуазією для затемнення класової свідомості пролетаріату і взагалі для нього «не існує». Більш того, очевидно під впливом офіційної імперської науки, член ЦК РУП поставив під сумнів саму можливість застосування терміну «нація» до корінного населення України, посилаючись на недостатню наукову розробку критеріїв нації, зокрема такою як мова і чим вона відрізняється від наріччя [Войнилович 1905 а, с. 4–5].

Написана з примітивних вульгарно-матеріалістичних позицій в дусі поглядів Р.Люксембург, стаття Д.Антоновича викликала різко негативну реакцію з боку ліберальних українських інтелігентських кіл. Лідер Української радикальної партії (УРП) С.Єфремов мав усі підстави кваліфікувати її у «Київській Старовині» як «повну суперечностей, незнання і комічної розв'язаності» [Єфремов 1905, с. 196]. Мабуть і сам Антонович відразу ж усвідомив несерйозність власних спроб із марксистського погляду довести незначимість національного питання для РУП, бо у наступній публікації несподівано повернувся до гасла «Самостійної України». «Ми повинні, — писав Антонович, — раз національне питання для пролетаріату не існує, — радикально його розв'язати поставленням у своїй програмі виразної точки — самостійної демократичної української республіки від гір Карпатських до гір Кавказьких [Войнилович 1905 б, с. 4].

Очевидно, що обидві статті, як у дзеркалі, відбивали повну плутанину в теорії національних відносин, характерну для тодішнього керівництва РУП.

З аргументованою критикою статей Д.Антоновича у останньому, березнево-квітневому випуску «Праці» висту-

пив М.Порш, доводячи, що «національне питання існує і воно виявить себе ще більше тоді, коли розвалиться Росія». Полемізуючи з Антоновичем, він писав, що національний гніт тяжить над усіма верствами поневоленого народу і особливо **відбивається** на пролетаріаті. Тому робітничий клас у більшій мірі, ніж буржуазія, зацікавлений в усуненні національного гніту. Але тепер, на відміну від попередньої своєї позиції, на перший план Порш висував ідею **національно-територіальної автономії** України у складі майбутньої демократичної Росії. «Не має потреби відокремлюватися **політично**, — наголошував він у редакційній статті «З приводу **неіснуючого** питання», — але все таки справи, в яких виявляється гніт, треба відібрати від центральної влади і передати до рук нації». Коли ж у рамках такої автономії нація досягне певного рівня соціально-економічного розвитку і загостряться протиріччя між колонією і метрополією на економічному ґрунті, актуальним гаслом стане боротьба за самостійність України, передувати в якій мусить національний пролетаріат [Чацький 1905, о. 2-6].

На нашу думку, великої різниці між поглядами обох керівників РУП не було: Антонович дещо сумнівався відносно колоніального становища України у складі Російської імперії, а самостійність він визнавав лише соціалістичну. У Порша ж сумнівів щодо колоніального статусу України вже не було і він не відкидав можливої буржуазної незалежності, розглядаючи національно-територіальну автономію як етап на шляху до неї. Однак ця дискусія не була доведена до бажаного завершення — згуртування усіх членів РУП на спільних позиціях, до того ж **інші** питання, визначені нарадою делегатів львівського з'їзду, навіть не було **зторкнuto**.

Тим часом, щоб зберегти партію від спроб розкольників із «Української соціал-демократії» перетягти на свій бік місцеві організації та не відставати від революційних подій, Порш і Антонович у перші місяці 1905 р. змушені були до компромісу. Його результатом став черговий проект програми РУП, оприлюднений цього разу в березні від імені ЦК РУП. Хоча в основу його було покладено «Нарис програми РУП» Київської вільної громади з квітня 1903 р., Поршу та його однодумцям довелося відмовитися від

уключення до проекту тези про державну незалежність України навіть як «ідеалу» і зняти положення про федералізацію Росії, залишивши вимогу демократичної республіки. Однак реалізація запропонованого в проекті змісту автономії України (обрання Сейму, «котрому належить право законодавства в тих внутрішніх справах, що торкаються тільки люду, який мешкає на території України» [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1049. Арк. 132 а]) неминуче мала привести до федеративного ладу Російської держави.

Показово, що через 20 років у статті, присвяченій двадцятип'ятирічному ювілею РУП, В.Садовський окремо зауважив, що при виробленні проекту програми РУП у 1905 р. «партія в силу тактичних причин за тодішніх обставин уважала гасло самостійности неможливим для виступання», хоча більшість її активних діячів залишалася на попередніх позиціях незалежності України, що переконливо довели події Першої світової війни (створення колишніми рупівцями Союзу Визволення України, — Авт.) і Української демократичної революції 1917—1918 рр. [Садовський 1925, с. 255].

Вимога автономії України була доповнена в проекті програми РУП двома принциповими положеннями: широкого місцевого, крайового і національного самоврядування для всього населення майбутньої Російської республіки та права кожної нації на «політичні інституції, які б гарантували їй вільний культурний і громадський розвиток». Останній пункт проекту, що передбачав підготовку відсталих у своєму розвитку етносів до сприйняття ідеї державного самовизначення, саме й став підставою для звинувачень РУП у націоналізмі й підтримці так званої теорії «культурно-національної автономії».

У розділі «Охорона праці» проекту програми з'явилася важливе з погляду демократизації виробничих відносин положення, що на той час уже було на озброєнні робітничого руху Західної Європи і Північної Америки, але залишалася без уваги в Росії, — мінімуму заробітної платні. Для його визначення передбачалося створення бюро з представників від робітничих організацій і підприємств [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1049. Арк. 132 в]. Пункти ж аграрної частини проекту в разі їх реалізації відкрили б найширший шлях для розвитку капіталізму в сільському

господарстві України, сприяли б розкриттю потенційних можливостей заможних селянських господарств, вільних під обшинних і кріпосницьких пут. Передбачена документом передача конфіскованих кабінетських, удільних, церковних і монастирських земель у розпорядження демократично обраних органів місцевого самоврядування з метою подальшої їх аренди безземельними і малоземельними селянами [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1049. Арк. 132 г] (т. зв. програма муніципалізації) була найдоцільнішою за тих умов, оскільки забезпечила б можливість уникнути різкого падіння продуктивних сил у ході аграрної реформи. Проте слабким місцем цієї частини проекту, як і раніше, залишалася невизначеність щодо поміщицької землі.

«Праця» закликала усі партійні організації взяти найактивнішу участь у обговоренні проекту програми РУП з тим, щоб він спирався на «ясну свідомість членів нашої партії», а не був нав'язаний їм керівництвом ЦДІАУ. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 78 зв.]. Але конструктивна співпраця партійних осередків у цьому напрямку була, до певної міри, загальмована Д.Антоновичем, який зазнавши поразки у теоретичній дискусії з національного питання, став на шлях фракційної боротьби. Повернувшись у травні 1905 р. зі Львова до Києва і скориставшись відсутністю інших членів ЦК (М.Порш разом із С.Петлюрою керував партійним видавництвом у Львові, А.Гук був заарештований у Фастові, В.Винниченко вирушив до заробітчанських центрів Степової України і передав ведення справ Д.Антоновичу), він скликав у Києві на 5 червня так званий «предварительний з'їзд» за участю представників Київського, Харківського, Полтавського, Лубенського і Ніжинського комітетів [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 51, 74, 77 зв.].

З'їзд мав розв'язати питання про спілку з РСДРП і назву партії з огляду на революцію, що наростала, визначити ставлення РУП до гасел збройного повстання, тимчасового уряду і скликання народних представників, уточнити форми роботи партії на селі, а також з'ясувати час проведення чергового партійного з'їзду [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 79, 85]. Однак у зв'язку із Раптовим приїздом зі Львова М.Порша і С.Петлюри, як представника Чорноморського комітету РУП, Д.Антоновичу

не пощастило здійснити свій задум, і зібрання обмежилось вирішенням окремих дрібних організаційних питань та заслухало звіти місцевих організацій [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 89—90].

Загальними вадами в діяльності комітетів (як тепер стали іменуватися Вільні Громади РУП) «**предварительний**» (чи «екстрений», як його ухвалено було іменувати) з'їзд визнав недостатню їх видавничу активність, відсутність партійної дисципліни і, водночас, колегіальності при вирішенні принципових справ, брак професіоналів-агітаторів, безконтрольність контактів з іншими революційними партіями імперії. Зобов'язавши місцеві комітети щомісяця надсилати звіти до ЦК РУП, з'їзд рекомендував їм «зробити відповідні кроки в напрямі легального видавництва». Зміну назви партії на «УСДРП» було визнано завчасною [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 17. Арк. 91].

Хоча повернути партію на рейки «обласництва» не вдалося, Д.Антонович невдовзі ще раз спробував наполягти на складанні екстреного з'їзду РУП для саморозпуску партії та об'єднання її решток із РСДРП. 25—26 вересня 1905 р. з його ініціативи у Харкові, таємно від ЦК РУП, відбулася конференція Харківського (П.Андрієвський, Д.Антонович, Б.Камінський), Полтавського (Г.Іваницький, М.Кохановський, В.Фідровський) і Лубенського (А.Лівицький) комітетів. Її учасники дійшли висновку, що гасло автономії України «перечить інтересам пролетаріату і затемнює його самосвідомість», а тому його не варто вживати у агітаційній літературі [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 26]. Конференція звернулася до ЦК РУП із категоричною вимогою розпуску партії і влиття її членів до російської соціал-демократії, причому без особливої різниці — до більшовицького чи меншовицького крила [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 26 зв.].

Центральний комітет на чолі з М.Поршем за цієї критичної ситуації виявив витримку і сповістив опозиційні комітети, що він не проти скликання екстреного з'їзду, але радить їм зачекати чергового з огляду на брак фінансів і партійних кадрів [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. оп. 2. Спр. 21. Арк. 27]. Тим часом протягом жовтня—листопада 1905 р. у лівобережних осередках РУП розгорнулася гостра боротьба між «обласниками» і «автономістами» за вплив на членів

партії й представництво на майбутньому з'їзді. Прибічники Д.Антоновича кваліфікували позицію ЦК як «шовінізм» і доводили, що шлях розвитку людства пролягає через злиття мов і «ліквідацію національної індивідуальності» [Коваль 1911, с. 349]. Для нейтралізації такої пропаганди до Полтави Центральним Комітетом РУП було спеціально відряджено В.Степанківського (В.Ковалю), у Харкові Д.Антоновичу опонував А.Жук. М.Порш теж об'їхав кілька місцевих організацій, захищаючи основні положення проекту партійної програми.

У кінцевому підсумку виявилось, що рядовим членам партії більше до вподоби був напрямок «автономістів», бо коли на початку грудня 1905 р. нарешті розпочав роботу Другий з'їзд РУП, з 27 його делегатів тільки троє представників Київської, Полтавської та Лубенської вільних громад підтримали Антоновича і виступили проти платформи Порша в національному і організаційному питаннях. Взагалі з'їзд проходив досить неспокійно: спочатку його засідання відбувалися у маєтку Юркевича у Сквирському повіті на Київщині, але під загрозою арешту роботу з'їзду довелося перенести до Києва до помешкання рупівця С.Тимошенка. Відкрив роботу з'їзду Б.Матюшенко, головував на ньому В.Винниченко, від галицької української соціал-демократії був присутній В.Старосольський [Дорошенко В. 1921, с. 40, Порш 1936, с. 53].

Щодо чисельності ж представлених на з'їзді партійних організацій джерела подають різні відомості: від 300—400 до 10 тис. «організованих робітників» [Доклад, 1907, с. 14; Степанюк 1914, с. 27]. На наш погляд, ближчою до істини є перша цифра, представлена ЦК УСДРП Штутгартському конгресу Другого Інтернаціоналу, інші ж дані відображають, скоріше, зв'язки партії у сільській місцевості, де будь-якого селянина, що відвідував нелегальні збори, неважко було для округлення рахунку зарахувати до своєї організації.

На початку роботи Другий з'їзд РУП, «вважаючи теперішню назву невідповідаючою соціал-демократичній програмі і тактиці партії, ухвалив: назву «**Революційна Українська Партія**» змінити на назву «**Українська Соціал-Демократична Робітнича Партія**» [Вільна Україна, 1906, Ч. 3, с. 107]. Перейменування партії було, без сумніву, показовим для розвитку вітчизняного революційного про-

цесу на початку ХХ ст. і, на думку американського дослідника **Д.Решетара**, засвідчило спробу **РУП** поширити свій вплив на зрусифікований міський пролетаріат [Reshetar 1952, р. 20]. Оскільки РУП не заявила про свій саморозпуск і створення натомість нової політичної організації, а обмежилася зміною назви, вирішено було Другий з'їзд РУП вважати Другим черговим з'їздом УСДРП.

Згідно результатів обговорення у місцевих організаціях проекту програми партії, запропонованого ЦК РУП у березні 1905 р., з'їзд ухвалив затвердити його з деякими змінами. Вони передусім торкалися аграрного питання, з приводу якого була навіть прийнята спеціальна резолюція «Про аграрну справу». Вона містила продиктоване селянським рухом положення про «конфіскацію всіх земель: казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних і великих приватних володителей» [Вільна Україна 1906, ч. 3, с. 108]. На той час такої вимоги не мала жодна програма соціал-демократичних організацій Росії. Лише через півроку, на Об'єднавчому з'їзді РСДРП у Стокгольмі, подібне гасло було взяте нею на озброєння. На думку керівництва УСДРП, конфіскація поміщицького землеволодіння відповідала потребам розвитку продуктивних сил у сільському господарстві України і знищила б «реакційну політичну силу дворянства». До того ж відчуження казенних і приватновласницьких поміщицьких земель, що належали переважно росіянам і полякам, на користь українського селянства привело б у кінцевому підсумку до українізації всієї «Південної Росії», посилення в ній українського етнічного елементу, створення міцної матеріальної основи для розвитку національної духовної культури.

Однак резолюція «Про аграрну справу» не визначила граничних меж земельного володіння, що не підпадало б під ідею конфіскації. Водночас партія вважала, що саме автономний Український Сейм мав відати крайовим земельним фондом і «улаштувати всі земельні відносини краю в зв'язку з тими особливими формами вжитку земельної власності, котрими характеризується економічне життя українського села» [Вільна Україна 1906, ч. 1, с. 37]. З'їзд ухвалив агітувати серед селянства і пролетаріату за те, щоб надати аграрну програму УСДРП на розгляд і

проведення в життя Установчим Зборам, що свідчило про негативне ставлення УСДРП до стихійного селянського руху і орієнтацію партії на легальні, парламентські засоби реалізації власної аграрної програми. Резолюція з'їзду «Про відношення до стихійних селянських рухів» слушно зазначала, що грабунки панських маєтків, насильницьке захоплення і розподіл земельних угідь та реманенту і т. д. не поліпшить економічного становища селянства. Тому делегати з'їзду ухвалили спрямувати агітаційно-пропагандистську роботу партії на те, щоб розвіяти селянські ілюзії щодо стихійних рухів і «переконати селян, що лише організована і планомірна боротьба... є для них... єдиним виходом з теперішнього пригніченого становища» [Вільна Україна 1906, ч. 3, с. 108].

Отже, з цього питання на Другому з'їзді УСДРП перемогла група «поміркованих» делегатів, що орієнтувалася на західноєвропейську соціал-демократію. Прагнення окультурити стихійний селянський рух було, без сумніву, похвальним, але цілком утопічним, принаймні на час революції. Єдиною політичною силою, на котру можна було розраховувати в справі створення організованого і свідомого селянського руху, була Всеросійська селянська спілка, що постала влітку 1905 р. з селянських спілок Донщини, організованих за участю Василя Мазуренка. Тому з'їзд окремою резолюцією «Про підтримку Селянської Спілки» привітав у її особі «селянство в його заходах стати на шлях організованої боротьби проти існуючого соціально-політичного ладу» [Вільна Україна 1906, ч. 3, с. 109]. З'їзд спрямував місцеві партійні організації на проведення активної політичної роботи в Спілці і пропаганду серед її членів «політичних і соціальних гасел» УСДРП.

УСДРП першою серед соціал-демократичних організацій Російської імперії здійснила на Другому з'їзді спробу теоретичного осмислення національного питання і форм розв'язання для України. В «Резолюції з національного питання» декларувалося прагнення «якнайенергійніше боротися проти національного гніту, за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвиток, твердо обстоюючи право націй на культурне і політичне самоопреділення». Виходячи з цього, з'їзд висловився за збереження в партійній програмі вимоги «автономії України з окремим сеймом,

законодавчим в тих справах, котрі торкаються лише народу, що мешкає на території України». Територія ж України «Резолюцією про автономію» визначалася в етнографічних межах, тобто стосовно Російської імперії включно з Холмщиною, Підляшшям, Берестейщиною, Кубанню і Слобідською Україною [Вільна Україна 1906, ч. 3, с. 110]. На користь вимоги національно-територіальної автономії України в резолюції наводилися процеси економічної й політичної децентралізації Росії на початку століття, підкреслювалася необхідність федералізації законодавства, адміністрації й судочинства для демократизації державного ладу.

Третім за чергою, після аграрного і національного, на Другому з'їзді УСДРП було розглянуто робітниче питання, якому було надано значної уваги з огляду на прагнення партійного керівництва розширити соціальну базу УСДРП у місті. Залишивши без змін розділ «Охорона праці» з проекту партійної програми, делегати з'їзду висловилися на користь створення політизованих професійних спілок під безпосереднім керівництвом УСДРП як «єдиного проводаря українського пролетаріату в його класовій боротьбі проти буржуазії» [Вільна Україна 1906, ч. 3, с. 111]. Резолюція «Про професійні спілки» рекомендувала членам партії вступати до них і проводити «найінтенсивнішу агітацію за принципи соціал-демократії». На липень 1907 р. в профспілках УСДРП налічувалося 500 членів [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1434. Арк. 6].

Таким чином, ухвалена Другим з'їздом УСДРП програма партії, що була чинною до Четвертого з'їзду 30 вересня — 4 жовтня 1917 р. [Степанюк 1918, с. 23], фактично не виходила за межі загальнодемократичних завдань, які лишалися спільними для соціал-демократії усїєї Росії, а також ліберально-демократичної течії в українстві. Вони зводилися до ліквідації самодержавства і встановлення республіканського ладу в Росії, скасування решток феодалізму в соціально-економічній сфері, забезпечення права націй на самовизначення, запровадження громадянських свобод. Партія втрималася на позиції національно-територіальної автономії України, але під час революції це гасло не відіграло надто помітної ролі, остаточне визначення підходів до національної проблематики відбулося вже у пореволюційну добу.

Після обговорення і прийняття програми УСДРП Другий з'їзд ретельно розглянув організаційні засади партії та затвердив її статут і резолюції «Про місцеві організації» й «Про краєві організації». В статуті майже дослівно відтворювалося більшовицьке визначення членства в УСДРП: «Членом партії може бути всякий, хто¹ визнає програму партії і бере активну участь в одній із партійних організацій» [Вільна Україна 1906, ч. 3, с. 113]. Але розширення партійних зв'язків протягом революції 1905—1907 рр. поставило питання про перегляд цього зумовленого підпіллям пункту статуту. На Третьому черговому з'їзді УСДРП у Києві 22—28 березня 1907 р. до нього була внесена досить суттєва зміна — замість «активної участі» тепер досить було просто «належати до партійної організації» [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 115], тобто самостійно визначати міру участі у партійних справах.

Право скликання вишого органу УСДРП — з'їзду — надавалося Центральному Комітетові (щороку). Разом з тим, на вимогу більшості місцевих організацій ЦК протягом місяця мав забезпечити проведення екстреного з'їзду. УСДРП першою поміж соціал-демократичних організацій Росії перейшла від представництва на з'їзді за організаціями (ЦК, ЦО, союзи комітетів, місцеві комітети) до представництва пропорційно до числа членів партії в даній організації (один делегат мав обиратися від 100 чол.). Але ЦК отримав право запрошувати на з'їзд окремих членів партії з дорадчим голосом. Він обирався з'їздом у кількості 5 чоловік і згідно статуту користувався широкими повноваженнями. На Третьому з'їзді в зв'язку із запланованим розширенням партійного видавництва було визнано доцільним відокремити редакцію центрального органу від ЦК і зробити її самостійною. [Соціал-демократ 1907, № 4, с. 4].

Значної уваги в статуті надавалося місцевим організаціям, що визнавалися автономними у внутрішній діяльності й будувалися на «демократичному принципі». Його зміст розкривався в резолюції «Про місцеві організації», котрою запроваджувалась виборність керівних органів осередків УСДРП. З ініціативою демократизації процесу формування партійного проводу на з'їзді виступили члени Київського комітету РУП, що вже внесли відповідну норму до

власного статуту [ЩАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 32]. Щоправда, виборні виконавчі органи зберігали право кооптації в залежності від політичних обставин. Новими в практиці партійного будівництва української соціал-демократії були й статутні норми про затвердження членами осередку плану роботи виконавчого органу, щомісячні звіти останнього про свою діяльність перед рядовими партійцями, на випадок недовіри з їх боку виконавчий орган мав бути переобраний [Вільна Україна 1906, ч. 3, с. 112—113]. Місцеві організації зберегли право «видавати від свого імені і на власний кошт літературу», публікуючи водночас на її шпальтах постанови, заяви і резолюції ЦК. Крім того, кожна місцева організація мала щомісяця надсилати звіти до ЦК, всі документи партійного характеру до центрального архіву партії, дописи з місцевого життя, боротьби пролетаріату і діяльності організації до редакції центрального органу. Членські внески до ЦК для осередків УСДРП на території Росії визначалися статутом у розмірі 25% їх доходів, для закордонних — 50% [Вільна Україна 1906, ч. 3, с. 114]. Для найефективнішого використання наявних партійних сил делегати Другого з'їзду висловились на користь утворення ЦК крайових організацій на території окремо взятої губернії. Крайові організації були б автономні щодо партійного центру і децентралізовані у внутрішніх справах.

На наш погляд, хід обговорення організаційних питань на Другому з'їзді УСДРП і документи, вироблені за його результатами, засвідчили здатність партії до вчасного реагування на зміни політичної ситуації в країні та перегляд, відповідно до них, принципів партійного будівництва. Враховуючи перспективи подальшого розвитку визвольної боротьби, делегати з'їзду зробили досить продуктивну, як побачимо далі, спробу віднайти такі форми партійної організації, котрі сприяли б поширенню впливу УСДРП на нові соціальні групи населення, зміцненню зв'язків і довір'я між місцевими організаціями та центральними установами партії, рядовими активістами і керівниками усіх рівнів. Справедливо пов'язуючи успішну підготовку і проведення з'їзду з діяльністю М.Порша, делегати обрали його до ЦК партії разом з однопумцями (на той час) — В.Винниченком і А.Жуком, хоча статут передбачав склад

вищого органу УСДРП з 5 чоловік. У травні 1906 р. до ЦК було кооптовано Л.Юркевича [Костюк 1971, с. 101; Рибалка 1911, с. 359]. Партійним видавництвом згідно рішень з'їзду став завідувати С.Петлюра.

Протягом зими 1905—1906 рр. у більшості осередків УСДРП були проведені вибори партійних комітетів, однак за умов **напівабсолютистського** ладу Російської імперії з початком контрнаступу реакції дотримуватися в повсякденній діяльності духу й букви партійного статуту було вкрай важко. Хвиля арештів після розгрому грудневих збройних повстань у промислових центрах України призвела, за визнанням ЦК УСДРП, до «страшенного зменшення партійних сил» і значною мірою порушила зв'язки між ЦК і місцевими організаціями. Тільки в Києві в ніч на 29 грудня 1905 р. було заарештовано 32 активіста УСДРП, у тому числі М.Білякову, Н.Грінченко, М.Троцького, Л.Юркевича та ін. [ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 856. Спр. 202. Арк. 79]. Ці драматичні події змусили ЦК УСДРП в січні наступного року звернутися з інструктивним листом до місцевих організацій. Він настійно вимагав «пильно **берегти** партійні сили від поліційних нападів» і звертав увагу осередків УСДРП на необхідність підтримки передбаченого статутом тісного практичного зв'язку з ЦК, щомісячних звітів про виконану роботу, поповнення місцевими матеріалами партійного архіву. На закінчення лист рекомендував налагодити обмін **агітаційно-пропагандистськими** матеріалами між місцевими організаціями за посередництвом ЦК [ЦДІАУ. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 372. Арк. 25].

Через місяць ЦК доповнив інструктивного листа докладним «Планом робіт і інструкціями ЦК місцевим організаціям», де були визначені доцільні форми організаційної роботи з різними верствами населення. На перший план у документі виносилася політична робота серед міських **робітників**, а ефективними засобами залучення їх на бік партії називалися організація клубів і бірж, створення агітаційних і пропагандистських гуртків. ЦК УСДРП **радив** регулярно забезпечувати партійні клуби пресою і постійно тримати там агітатора чи пропагандиста, за допомогою котрих робітники «виховувалися б теоретично, привчалися до розумової діяльності». Оскільки клуби

передбачалися для легальної діяльності, ЦК забороняв проводити в них партійні збори, зберігати друкарське устаткування і зброю. Для активізації партійної роботи на селі ЦК УСДРП вважав виправданим організацію сільських комітетів та скликання з'їздів сільських агітаторів і представників комітетів для розгляду основних положень партійної програми [ЦДІАУ. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 372. Арк. 41—41 зв.].

Якщо робота серед робітників і селян вимагала від української соціал-демократії значного напруження сил і мобілізації всього наявного агітаційно-пропагандистського апарату, то відносно національної інтелігенції, серед котрої партія користувалася сталими і давніми симпатіями, на думку ЦК, можна було обмежитися набагато меншою кількістю сил і спиратися на засади самодіяльності. З цією метою рекомендувалося створення під керівництвом членів місцевого комітету УСДРП інтелігентських гуртків, що за першої ж нагоди мали переходити до «практичної роботи в масах». Подібне завдання було визначене і у роботі з учнями/старших класів середніх учбових закладів [ЦДІАУ. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 372. Арк. 41 зв.].

Аналіз наявного архівного матеріалу стосовно діяльності української соціал-демократії під час революції 1905—1907 рр. у цілому підтверджує визнаний ще в липні 1907 р. ЦК УСДРП факт, що попри всі спроби перемістити центр партійної роботи до міста, УСДРП залишалася «організацією здебільшого сільського пролетаріату». «Певне, так буде ще довго», — констатував ЦК [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1434. Арк. 5]. Не випадково найбільше число осередків і найдужчий вплив партія мала на Полтавщині й Поділлі, де концентрувалися значні маси сільського пролетаріату. Порівняно стабільно партійні організації діяли у Волинській, Київській, Харківській, Чернігівській губерніях та на Кубані. Що ж стосується решти українських земель — Катеринославщини, Таврії й Херсонщини, де знаходилися найбільші промислові центри і був зосереджений фабрично-заводський пролетаріат, то там УСДРП мала невеликі групи або окремих членів, що розповсюджували агітаційно-пропагандистську літературу. Взагалі ж на час проведення Третього з'їзду (березень 1907 р.), за даними ЦК УСДРП, було 20 організацій у містах і кілька

десятків у селах, що налічували біля 3 тис. членів [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1434. Арк. 9].

Зважаючи на своєрідну соціальну базу партії (сільський пролетаріат і напівпролетаріат, робітники сезонних і дрібних кустарних підприємств), Полтавський крайовий комітет УСДРП у березні 1907 р. розробив окремий статут для сільської організації, що містив 29 статей. Головним завданням сільської соціал-демократичної організації, котра об'єднувала б гуртки з 3—5 селян і робітників економій, статут визначав «економічну і політичну боротьбу в напрямку програми і тактики УСДРП». Основними засобами економічної боротьби називалися страйк і бойкот, метою політичної боротьби — забезпечення впливу на сільську громаду, щоб «заслужити довір'я і повагу від селян». Тому статут зобов'язував селян-членів партії брати активну участь у роботі виборних органів сільського самоврядування.

Сільський комітет мав щотижня збиратися для обговорення партійних справ, а щомісяця — звітувати про виконану роботу перед запільними зборами організації, в разі потреби збори могли скликатися і частіше на вимогу комітету або ж третини членів організації. Водночас статут зобов'язував сільську організацію УСДРП «ідейно боротися з представниками других партій і старатись повернути в свою партію тих селян і робітників, які належать зараз до других партій». Навіть спільні виступи з іншими революційно-демократичними організаціями допускалися тільки за згодою і вказівками ЦК УСДРП [ЦДІАУ. Ф. 321. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 19а-19авз.].

Попри всі намагання керівництва УСДРП залучити до активної діяльності робітників і селян, керівні кадри, як і раніше, формувалися переважно з інтелігентської молоді. Зокрема, за даними Полтавського ГЖУ, на 31 березня 1906 р. до провідного ядра Прилуцької організації входило 6 народних учителів (Андрусенко, Вербицький, Каневський, Новицький, М.Огородній, О.Рожанський), 3 студенти (Діброва, О.Назар'єв, В.Прохоров), агроном Агафоненко, лікар Я.Андріяшев, священник В.Міхновський, акушерка М.Будика, помічник податкового інспектора Лосятинський, нотаріус Ф.Назар'єв і солдат Терлецький [ЦДІАУ. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 774. Арк. 8а].

За даними Харківського охоронного відділення на 8 червня 1906 р. до місцевого комітету УСДРП належав земський урядовець А.Жук, студент університету дворянин В.Денисов, його небожі — міщани В. і М.Брунзели, а також студенти університету дворяни Б. і С.Мартоси [ДАХО. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 2562. Арк. 12; Спр. 2608. Арк. 3 зв. 8]. Практично відсутні серед партійних активістів представники промислового пролетаріату, незаможного і середнього селянства, тобто тих верств, на котрі була розрахована агітаційно-пропагандистська діяльність партії.

На перший погляд, таке становище було цілком закономірне, оскільки народні маси, придавлені економічним визиском і національним гнобленням, виявилися нездатними виробити власну визвольну ідеологію і створити відповідну до її цілей організацію. Але з погляду перспектив революційно-визвольної боротьби в Україні подібна невідповідність соціального складу партії спрямованості її політичної й організаційної роботи могла обернутися вкрай негативними наслідками. Слабкість соціальної бази УСДРП, серед інших причин, не дала змоги повністю реалізувати потенціал української соціал-демократії під час національно-демократичної революції 1917—1918 рр.

Одним із перших на цю ваду українських політичних партій початку століття вказав Сергій Єфремов, аналізуючи розвиток суспільного життя в Україні з кінця ХІХ ст. до 1907 р. Він прийшов до думки, що жодна з діючих на той час національних партій (УСДРП, Спілка, УРДП і УНП) «не є безпосереднім виразником і представником інтересів величезної більшості українських трудових мас, що складаються, головним чином, з дрібного селянства — «хліборобів». Тому може так статися, що в «тяжку епоху перелому, коли рушиться старий світогляд і на його уламках створюються основи нового — український народ залишиться без свого найближчого виразника і природного керівника й повинен буде йти за чужими в національному відношенні людьми, котрі краще і повніше відгукнуться на його насущні інтереси в економічній області». Щоб цього не сталося, Єфремов радив якнайшвидше створити «українську соціалістичну партію без того вузького доктринерства й догматизма, якими відрізняються українські соціал-демократи, партію, котра... представляла б інтереси

всіх трудящих в Україні і, головним чином, багаточисельного трудового селянства» [Єфремов 1908, с. 45—46]. На жаль, це завдання не було розв'язане ані в аналізований нами період, ані пізніше.

2. Українська соціал-демократія у загальноросійському визвольному русі. Стосунки між УСДРП і РСДРП

Криваві події 9 січня 1905 р. в столиці Росії й реакції на них у країні вимагали негайного узгодження стратегічних і тактичних завдань політичних угруповань соціалістичного спрямування, з'ясування існуючих між ними розбіжностей і пошуку компромісних шляхів для їх усунення. Стосовно України це торкалося, передусім, російських соціал-демократів і есерів, польських і єврейських соціалістів та українських соціал-демократів. Неукраїнські революційні партії розгорнули активну діяльність ще до виходу РУП на широку політичну арену, напередодні революції 1905 р. вони вже мали більш-менш сталу організаційну структуру, набули поважного досвіду практичної роботи з масами і користувалися значним авторитетом та популярністю в середовищі міського пролетаріату та опозиційно настроєних середніх верств. Рупівці мусили рахуватися з таким стеном справ і, розраховуючи поширити свій вплив на україномовну частину робітничого класу, вважали за можливе співпрацювати з неукраїнськими революційними організаціями. [Гасло 1902, ч. 12, с. 2].

Попервах симпатії Вільних Громад схилилися до Партії Соціалістів-Революціонерів, що декларувала намір працювати серед селянства і надавала значної уваги аграрному питанню. Але в міру переходу РУП на соціал-демократичні програмові й тактичні засади пріоритетного значення для партії набули організації РСДРП, особливо схильними до зближення з російською соціал-демократією були Рупівці — політичні емігранти [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 172]. Однак від початку українських революціонерів бентежив «партійний антагонізм» як у стосунках між російськими соціал-демократами і есерами, так і всередині самої РСДРП між окремими її фракціями [Гасло 1902, ч. 5, с. 3].

З наближенням буржуазно-демократичної революції в імперії стосунки РУП з неукраїнськими революційними партіями щораз сильніше починають визначатися позицією останніх у національному питанні й перш за все ставленням до можливості самовизначення України. Найближчою до української соціал-демократії була платформа російських есерів, ППС і польської ж партії «Пролетаріат», що активно пропагували в своїх документах ідею створення федерації рівноправних демократичних республік або повністю самостійних держав (ППС) на місці самодержавної «тюрми народів» з культурною автономією для національних меншин [Лозинський 1906; Т. 33, с. 504—505; Т. 34. С. 95—96, 256—257; Т. 36, с. 51—52]. З місцевими організаціями цих партій, зокрема на Правобережжі, де чималим впливом користувалася ППС, або у Харкові, де активізувала діяльність ПСР (Партія соціалістів-революціонерів), у РУП склалися товариські й конструктивні стосунки, скріплені взаємною довірою.

Окремо варто зупинитися на взаєминах між РУП і Загальним єврейським робітничим союзом Литви, Польщі й Росії (Бундом) та взагалі на позиції українських революціонерів щодо єврейського питання, оскільки довгий час ця проблема була об'єктом витончених фальсифікацій з боку як радянських, так і певної частини зарубіжних вчених, які силкувалися довести, ніби **рупівцям** від **початків** їх діяльності був притаманний антисемітизм. **Ще** з 1902 р. між Бундом і РУП налагодилися тісні ділові стосунки, починаючи від спільного влаштування Шевченківських вечорів у Києві й закінчуючи координованою агітацією серед селянства та організацією сільсько-господарських страйків на Київщині й Чернігівщині в 1903—1904 рр. [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1049. Арк. 133 зв.; Галаган 1930, с. 109]. Водночас РУП була практично єдиною соціал-демократичною організацією Росії, що підтримала позицію Бунду на Другому з'їзді РСДРП стосовно федеративних принципів побудови загальноросійської соціал-демократичної партії [ЦДІАУ. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 144. Арк. 401].

Коли ж навесні й восени 1903 р. в Кишиневі та Гомелі прокотилися єврейські погроми, РУП через часописи «Селянин» і «Добра Новина» рішуче виступила на захист

«найбільш беззахитного народу в нашому проклятому царстві тьми», назвавши погроми «бридким страховищем», а також спростувала поширювані царською адміністрацією провокаційні чутки, ніби багаті євреї були головними експлуататорами українських робітників [ЦДІАУ. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 295. Арк. 354; Селянин 1903, ч. 7, с. 5]. У «Добрій Новині» чи не вперше в революційній пресі імперії було опубліковано заклик до робітників усіх націй, що мешкали в районах погромів, «зі зброєю в руках перешкоджати поліції і громилам» [ЦДІАУ. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 295. Арк. 356].

Що ж стосується обох фракцій РСДРП та близької до неї Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКП і Л), то в середовищі підпільних організацій РУП, на відміну від львівського емігрантського осередку, з часом виникла недовіра до них, як співників у боротьбі за визволення України, і поступово згасло прагнення до тіснішого організаційного зближення. Займаючи унітаристські позиції з національного питання та відмовляючи Україні в праві навіть на ту куцу «обласну автономію», що передбачалася програмою РСДРП, місцеві осередки останньої (як більшовицькі, так і меншовицькі) на території українських губерній фактично «не помічали» Вільних Громад РУП, а саме існування партії старанно замовчувалося в російській соціалістичній літературі. СДКП і Л, у свою чергу, виступила проти допущення на Амстердамський конгрес Другого Інтернаціоналу об'єднаної делегації РУП і УСДП.

Щоправда, поглиблення внутрішньополітичної кризи в Росії, викликане російсько-японською війною та наростання народного невдоволення підштовхували членів об'єднаної соціал-демократичної делегації від Росії одразу ж по завершенню роботи Амстердамського конгресу провести міжпартійну нараду для обговорення питання про створення координуючого центру революційних організацій. Від РУП у ній взяли участь Є. і К.Голіцинські. Нарада ухвалила організацію спільного фронту пролетарських соціал-демократичних об'єднань імперії та відкинула ідею про співпрацю з «дрібнобуржуазними та націоналістичними організаціями» [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 105 зв.].

Ця ж домовленість була підтверджена й на скликаній з ініціативи Бунду в січні 1905 р. у **Стокгольмі** дводенній конференції **соціал-демократичних партій Росії**. Представники Центральних Комітетів РСДРП, Бунду, Латиської СДРП і РУП (М.Порш) у зверненні «До пролетаріату всієї Росії», до якого приєдналися також **СДКП** і Л та «Пролетаріат», поставили собі за мету **завоювання** політичної свободи, на ґрунті якої можна було б вести боротьбу проти капіталістичного визискування. Серед найближчих вимог зазначались: скликання Установчих Зборів, негайне припинення війни, повна амністія у політичних і релігійних справах, 8-годинний робочий день. У іншій резолюції конференції припускалася можливість узгоджених дій з опозиційним ліберально-демократичним блоком за умови підтримки ним гасла скликання Установчих Зборів на підставі загального виборчого права [ЦДІАУ. Ф. 1335. Оп. 1. Спр. 144, Арк. 447 зв. — 448]. Усе це мало стати важливою запорукою успіху російської революції.

Центральним гаслом української соціал-демократії з початком революції в Росії стала саме ідея Народної Ради (чи Установчих Зборів), що поступово набула в агітаційно-пропагандистських матеріалах РУП і УСДРП чіткішого та припасованого до умов і особливостей України вигляду. Для успішної боротьби за скликання Ради редакційна стаття «Селянина» закликала сільських **робітників** приєднатися до руху міського пролетаріату, а економічні вимоги страйкуючих доповнити політичними — «зміною державного царського ладу і заміною його новим, де б робітники мали однакові права з другими». Крім страйку ЗК РУП радив селянам активно застосовувати тактику громадянської непокорі — не сплачувати жодних податків, не виконувати розпоряджень влади, відмовлятися від «державних, земських чи обчеських обов'язків» [Селянин 1905, ч. 27, с. 2]. Складена на основі статті й поширена в Україні листівка окремо застерігала, що «ні руйнування та грабування економії, ні пожеж, ні п'янства не треба... Нам треба добиватися свого спокійно грізно **одностайною силою**» [ЦДАВОВУ. Ф. 3805. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 7. зв.]. Серед питань, що мала вирішити Народна Рада, крім узгоджених на січневій конференції, називалася також конфіскація удільних і монастирських земель, зниження орендної

плати, скасування викупних платежів і податків, розпуск постійного війська і озброєння народу, свобода слова, друку, зібрань, союзів і совісті, мовне і юридичне рівноправ'я, розпуск жандармерії, недоторканість особи і демократизація судочинства. Отже, здійснення програмових вимог РУП з досить віддаленої перспективи переносилося у практичну площину.

За даними Київського ГЖУ навесні—влітку 1905 р. діяльність РУП проявлялась, переважно, на території Київської та суміжних з нею повітів Полтавської, Чернігівської та Волинської губерній. З метою агітації та для поширення пропагандистської літератури рупівці «користувались головним чином ярмарками, польовими роботами та іншими нагодами, де з того чи іншого приводу збиралися селяни». Активістами партії влаштовувались також сільські сходки та демонстрації спільно з іншими революційними організаціями [ЦДІАУ. Ф. 274, Оп. 1, Спр. 1049. Арк. 43].

Координуючим центром у цій справі був гурток члена Київського комітету РУП Ш.Омецинського, на квартирі котрого складалися і друкувалися відозви до селян, а також проводилися інструктажі агітаторів. Взагалі Ш.Омецинський підтримував зв'язки з більш як 40 активістами РУП [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1049. Арк. 44]. Зокрема, в Уманському повіті агітацію серед селян здійснював член Київського комітету партії Ф.Радзивіл, у Васильківському — члени Білоцерківського осередку РУП вчитель С.Чехун, чорнороб Я.Левченко, модельник М.Дзема і тесля П.Букін. Саме із Сквирського повіту на початку травня 1905 р. поширився страйк сільськогосподарських робітників на бурякових плантаціях по всій Київській, а згодом і в Полтавській, Волинській та Херсонській губерніях, що набув за оцінкою Київського ГЖУ «небувалих у Російській імперії розмірів» [ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 856. Спр. 202. Арк. 79].

Як зазначав «Селянин», завдяки знайомству з рупівською літературою, розповсюдженою Київським комітетом партії, «відносини і погляди селян на різні справи і державного і громадського життя значно змінилися. Селяни перестали вірити в царя і ціле правительство, починаючи від **ріжних** міністрів і кінчаючи маленькими п'явками державними,

становими урядниками і т. д. Селянам ті видання відкрили очі» [Селянин 1905, ч. 29, с. 5]. Начальник Київського охоронного відділення інформував генерал-губернатора, що «число страйкарів із точністю не з'ясоване, але, за підрахунками революціонерів, лише на початку число таких перевищувало 15000 чоловік». Новий поштовх до страйків на Київщині восени 1905 р. теж був наданий кількома тисячами відозв, поширених активістами РУП [ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 856. Спр. 202. Арк. 79].

Редакція «Селянина» з гордістю наголошувала, що під час страйку «робітники поводитися поважно і ніякого насилля і підпалювання поміщичого майна» не допускали, хоч «управляючі економії і старалися викликати їх на се» [Селянин 1905, ч. 29, с. 6]. Незважаючи на складне внутрішньопартійне становище, викликане загостренням розбіжностей між прихильниками М.Порша та Д.Антоновича, протягом весни-літа 1905 р. вплив РУП на визвольні процеси в країні збільшився, а лави її помітно зросли, чому значною мірою сприяло залучення до революції нових верств українського селянства і робітництва. Згідно з надісланими Головній управі СДПН наприкінці вересня «Короткими відомостями про діяльність РУП за останній час», міські робітничі організації партії налічували: у Києві — 450-500 чол., Полтаві — 300-350, Ніжині — 150, Харкові — 60-75, у Білій Церкві, Фастові, Конотопі, Ромнах, Прилуках, Кролевіцях — по 25-30 чол. Сільські осередки в Лубенському й Ніжинському повітах та на Кубані об'єднували по 150-200 чол. [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 35].

РУП намагалася сумлінно дотримуватися виробленої січневою конференцією соціал-демократичних організацій Росії тактики спільного фронту із революційно-демократичними партіями, але це їй не завжди вдавалося. Наведено, принаймні, один досить промовистий факт, достовірність якого внаслідок характеру джерела не викликає сумнівів. Напередодні 1 травня 1905 р. в Києві нарада представників РСДРП, Бунду та РУП, зважаючи на те, що цей день припав на неділю, вирішила провести загальний одноденний страйк — 2 травня — а також розробила план проведення політичної демонстрації під охороною озброєних бойовиків. Найміцніша організація — Бунд —

обіцяла виділити для цього озброєний загін з 200 чол., РУП — 15 чол., РСДРП — «не говорила, скільки напевне». Але оскільки провідники останньої увечері 30 квітня заявили, що «у робітників поганий настрій», спільний виступ було зірвано. У призначений день, 2 травня, РУП зупинила майстерні верхнього Подолу, але Бунд, побоюючись єврейського погрому, припинив акцію, оскільки РСДРП цілком відмовилась від участі в ній. Автор спогадів про цей випадок відзначав, що «за відомостями охранки бундівці після цього... вирішили більше не укладати угоди з російськими соціал-демократами, що не виконали своїх обіцянок» [Маренко 1926, с. 29—30].

Матеріали партійного архіву РУП-УСДРП, що містяться в особистому фонді А.Жука в ЦДАВОВУ, дають змогу всебічно простежити участь трьох лівобережних комітетів РУП (на Чернігівщині, на Полтавщині, Харківського) у революційних подіях 1905 р., з'ясувати головні напрямки і форми політичної діяльності української соціал-демократії в період революційного піднесення, визначити її сильні й слабкі сторони та результативність. Зрештою, саме Лівобережна Україна (і Київ) унаслідок особливостей свого історичного й соціально-економічного розвитку стали місцем найактивнішої праці вітчизняної соціал-демократії на початку ХХ ст.

Той факт, що саме повітовий Ніжин, а не губернський центр Чернігів став осередком українського революційно-визвольного руху і місцем знаходження Вільної Громади (Комітету) РУП пояснюється, перш за все, наявністю в ньому Історико-філологічного інституту імені князя О.Безбородька та низки середніх навчальних закладів, переважно українським складом населення і близькістю до Києва, де перебував ЦК партії. Ще наприкінці 90-х рр. ХІХ ст. з ініціативи студентів інституту серед гімназистів виникло кілька українських гуртків самоосвіти, діяльну участь у яких взяли, між іншим, П.Канівець і М.Ткаченко, а з літа 1901 р. у місті й по навколишніх селах поширювалися видання РУП — «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина?», часописи «Гасло» і «Селянин», тоді ж, очевидно, була створена і Вільна Громада РУП [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 167]. На літо 1905 р. вона, за визнанням одного з перших офіційних істориків КП(б)У

М.Равіча-Черкаського, була найбільш багата «культурними силами» порівняно з місцевими осередками РСДРП і Бунду [Равіч-Черкаський 1925, с. 317], очолювалася А.Гуком і П.Дятловим та об'єднувала партійні організації у Глухові, Конотопі, Прилуках, Кролевіці, Борзні [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 177].

Згідно з висланим до Львова 6 жовтня 1905 р. звітом Комітет РУП на Чернігівщині у практичній діяльності спирався на пропагандистську (7 чол., зокрема й усі три члени комітету) і робітничу (8 чол.) групи. Крім трьох пропагандистських гуртків у розпорядженні комітету було три гуртки серед учнів і робітників технічної школи та вісім гуртків гімназійної та шкільної молоді. Основна увага комітету була зосереджена на веденні «біржі», організації масовок у місті (відбулося близько 20 з загальним числом учасників 1200 чол.), проведенні політичних демонстрацій, створенні агітаційних гуртків зі співчуваючих. Крім того, комітет регулярно відряджав пропагандистів до Прилук, Глухова, Конотопа, Бикова та сіл Ніжинського й Сосницького повітів. Вони засновували партійні гуртки і групи, виступали з рефератами, розповсюджували відозви, скликали масовки (у с. Веркіївка на них сходилося до 600 чол.) [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 18].

Маючи у своєму розпорядженні друкарню і три гектографи, Ніжинський комітет значної уваги надавав видавничій роботі: тільки з червня по вересень 1905 р. ним було видруковано 9880 примірників летючок («З приводу поразення Рожественського» — 700 прим., «До запасних» — 235 прим., «З приводу Державної Думи» — 4200 прим., революційні пісні — 150 прим. та інші). Ніжинська середньошкільна організація, у свою чергу, випустила 75 відозв «До учнів середніх шкіл м. Ніжина» (російською мовою) із закликом до участі у політичному страйкові. Активісти комітету поширили також 2500 рупівських відозв із Києва [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 21. Арк. 19 зв. - 20], однак агітаційної літератури, попит на яку із розгортанням революції невпинно зростав, усе ж бракувало.

Тому окремим рішенням передбачалося видання двічі на місяць місцевого часопису накладом у 100 прим., але з невідомих причин, мабуть за браком коштів та відповідних фахівців, здійснити цей задум не вдалося. Ніжинські

революціонери спробували звернутися за допомогою до Харківського комітету РУП, керівник якого - Д.Антонович — у грудні 1905 р. домовився з друкарнею Петрова (Харків) про випуск легальної української соціал-демократичної газети «Воля» (саме перед цим внаслідок арешту П.Дятлова і загострення політичної обстановки в імперії відбулася спроба ЦК партії організувати видання аналогічної газети «Праця» в Києві [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 1049. Арк. 133—134]). Наприкінці січня наступного року Департамент поліції Харківської губернії агентурним шляхом дістав листа без підпису з Ніжина, адресованого В.Денисову, в якому прохалося повідомити щодо можливості отримати 1000 примірників «Волі» [ЦДІАУ. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 372. Арк. 2].

Через два місяці проведена Чернігівським ГЗУ перевірка дозволила з'ясувати, хто саме скористався ніжинською адресою: це була слухачка петербурзьких вищих жіночих курсів М.Кизименко. Доки тривало листування між губернськими каральними органами, до рук поліції потрапив ще один лист із Ніжина до В.Денисова від 19 лютого, в якому стурбований відсутністю відповіді невідомий кореспондент також прохав надіслати на зазначену адресу 1000 примірників «Волі» залізницею [ЦДІАУ. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 372. Арк. 49]. Лист лишився поза увагою жандармських відомств обох губерній, оскільки на той час Харківському охоронному відділенню вже було відомо, що план випуску «Волі» не здійснився, а наклад першого числа було конфісковано. Лише 27 травня 1906 р. у Києві вийшло перше число легальної газети УСДРП «Боротьба» під фактичною редакцією В.Винниченка і А.Жука, але вже після четвертого номера її видання було припинене владою, а офіційного редактора — видавця М.Стаховського віддано до суду.

Що ж до Харкова, то умови для діяльності української соціал-демократії у цьому зрусифікованому місті були значно складніші, ніж у сусідніх Полтавській або Чернігівській губерніях з абсолютною перевагою українського населення. Не випадково місцеве охоронне відділення було невисокої думки стосовно ефективності міської організації УСДРП під час революції. «Діяльність цієї партії в районі, що спостерігається, — зазначалось у звіті за період з

1 квітня до 1 жовтня 1906 р., — нічим не відзначена. Не припиняючи існування, але володіючи дуже обмеженими засобами, ця партія ледве була в змозі підтримувати зв'язок з Київською і Чернігівською губерніями й виділити від себе кількох агітаторів, роль котрих зводилась до організації спілок серед селян» [ЦДІАУ. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 190]. Деструктивний вплив «страшної денационалізації міста» на боротьбу українських революціонерів визнавав і невідомий дописувач до партійного часопису «Робітник» у травні 1910. Але водночас він повідомляв і про факти, що могли бути й невідомі царській охоранці: у 1906 р. під безпосереднім впливом Харківського комітету УСДРП було «більше сотні робітників різних професій», а влітку наступного року до комітету навіть звернулася місцева організація РСДРП з проханням надати їй українську літературу для села і людину, що добре володіла б українською мовою [Робітник 1910, ч. 3, с. 12].

Та й матеріали партійного архіву РУП-УСДРП дають змогу зробити дещо іншу оцінку місця й ролі українських соціал-демократів Харківщини у революційних подіях 1905—1907 рр., ніж на це спромоглися царські «фахівці», а услід за ними й офіційні радянські історики 30—80-х років. Зокрема, вони свідчать на користь того, що Союз залізничних службовців Півдня Росії, який відіграв провідну роль у організації жовтневого й листопадового страйків 1905 р. на Харково-Миколаївській залізниці та у проголошенні «Люботинської республіки» в грудні того ж року, був прямим продовженням згадуваного вище Організаційного Комітету службовців на залізницях Півдня Росії, започаткованого в серпні 1903 р. Г.Бойченком і А.Жуком [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 253, 265 зв.]. За доказ цього може правити і звістка про діяльність Союзу залізничних службовців Півдня Росії в донесенні харківської охоранки Департаментові поліції від 24 серпня 1905 р. [1905 год 1926, с. 358], а також входження до його складу восени-взимку 1905 р. людей, зв'язаних з українським рухом, — помічника начальника станції Харків Ковальського і помічника начальника станції Водяної Латишова [Финкслъштейн 1925, с. 178].

Ще одним свідченням впливу РУП на люботинські події було обрання 10 грудня 1905 р. головою тимчасової

союзної управи залізницю, тобто, фактично, першим головою «республіки», студента-технолога К.Кирсти — колишнього активіста Харківської української студентської громади і члена місцевої Вільної Громади РУП [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 253]. Цей факт тривалий час замовчувався офіційною історіографією 30—80-х років, оскільки в 1919 р. К.Кирста активно боровся проти радянської влади в Україні. Саме К.Кирста своєю промовою по-українському на сільському сході біля Люботинського волосного правління 11 грудня забезпечив підтримку місцевими селянами повсталих робітників-залізничників. Після його виступу сільський сход одностайно висловився на користь якнайшвидшого скликання Народної Ради на основі загального виборчого права і задекларував прихильність до соціал-демократичної робітничої партії та її боротьби. До свого арешту 14 грудня К.Кирста встиг затримати та ізолювати місцевих жандармів, змінити управління станцією, розпочати створення робітничих дружин, постійно вів агітацію серед запасних за спільний виступ проти карателів-козаків.

Інший член Харківської вільної громади РУП — В.Мешковський, що проходив службу в 9-й роті 202-го Старобільського полку, своїми рішучими діями забезпечив успіх збройної демонстрації солдат місцевої залоги 23 листопада 1905 р. [1905 год 1925, с. 217, 253], зорганізовані осередком РУП студенти і старшокласники гімназій прикривали відступ повсталих харківських робітників на заводі Гельфсріх-Саде 12 грудня 1905 р. [Коллярд 1931, с. 27]. У жовтні-листопаді того ж року в Харкові існувала й бойова дружина РУП (20 чол.) для протидії погромам [Брайнин 1925, с. 123].

Та, без сумніву, найяскравішою сторінкою участі РУП у революційних подіях 1905 р. була діяльність Вільної Громади партії на Полтавщині, очолюваної А.Лівицьким, у той час — помічником присяжного повіреного. Сфера впливу громади охоплювала Лубенський, Золотоніський, Лохвицький, Миргородський, Переяславський, Прилуцький і Пирятинський повіти Полтавської губернії. Уже на початку 1905 р. в партійних осередках Лубен налічувалося близько 150 робітників і робітниць, серед провідних діячів громади варто вказати на М.Деркача, М.Гаврилка,

М.Лівицьку, М.Сахарова, В.Лолу, М.Огородного, К.Порш. До речі, активна участь у партійних справах дружин відомих українських революціонерів (крім названих К.Голіцинської, М.Лівицької й К.Порш можна згадати Н.Романович-Ткаченко, М.Білякову — дружину Л.Юркевича, К.Антонович) була показовою рисою вітчизняного соціал-демократичного руху, що свідчила про тривалі традиції причетності українських жінок до громадсько-політичного життя.

На середину 1905 р. Лубенська вільна громада фактично стала на чолі революційно-визвольного руху в західній частині Полтавщини, а її члени — А.Лівицький і М.Сахаров — здійснювали керівництво Коаліційним комітетом, що складався з представників російських і єврейських соціалістичних партій. Взагалі, в українських повітових містах Лівобережжя, як Лубни чи Прилуки, частково — Полтава, провідна роль у коаліційних комітетах належала, переважно, РУП-УСДРП, на Правобережжі — головним чином Бундові, і лише у великих промислових центрах (Катеринослав, Киш, Одеса, Харків) — російським соціал-демократам.

Лубенський Коаліційний комітет з ініціативи А.Лівицького створив так звану «єврейську самооборону», що налічувала 300 робітників-прихильників РУП, фактично, це була «бойова дружина для захисту революції» [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24]. Показово, що кільканадцять дружинників прибули до міста з с. Вовчок того ж повіту, де також була організована самооборона, що на перший заклик Вільної Громади мала з'явитися до Лубен в разі загрози погрому [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 77]. Завдяки цим заходам в усьому Лубенському повіті восени-взимку 1905 р. не було допущено жодного погрому. Самооборона с. Вовчок доклала чимало зусиль, щоб утримати навколишніх селян від погромів панських маєтків. Натомість у грудні 1905 р., під час другого загального політичного страйку, заходами сільського осередку РУП було зібрано кількасот пудів хліба на допомогу страйкуючим залізничникам і налагоджено постачання продовольства політв'язням у Лубнах [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. спр. 4. Арк. 78].

Взагалі ж протягом осені-зими 1905 р. РУП тимчасово взяла на озброєння радикальні засоби боротьби, раніше

для неї не властиві. Останнє, здвоєне число «Селянина» за вересень-жовтень того ж року містило докладну інструкцію про те, як себе вести під час вуличних боїв з переважаючими силами ворога, змайструвати бомбу, перетягти солдат на бік повсталих, передбачалася навіть активна участь жінок і дітей у сутичках з військом. Знову, як і на початку 1902 р., пропагувалася тактика індивідуального терору: «Всяких стражників, приставів, ісправників, земських начальників, шпигів, жандарів, губернаторів, всякого з начальства, хто дуже шкодитиме в нашій боротьбі, треба нищити всякими способами». Активно заохочувалось придбання різноманітної зброї. В разі успіху збройного повстання, що мало початися одночасно із скликанням Думи, народ мав обрати свій Тимчасовий уряд, який повинен був скликати «Всенародну Установчу Раду» [Селянин 1905, ч. 33-34, с. 2-3].

Останнє положення було пов'язане з рішеннями конференції соціал-демократичних організацій Росії в Ризі 7—9 вересня 1905 р., на якій були представлені ті ж учасники, що і в січні з додатком СДКП і Л. Зважаючи на наростання революційної активності мас, учасники конференції висловилися за активний бойкот дорадчої булігінської Думи, узгодивши його з підготовкою до збройного народного повстання. Рішення конференції радили «використати всі засоби для того, щоб вибори не відбулись, не зупиняючись, у разі потреби, і перед насильним зривом виборчих зборів». [Пролетарий 1905, 24 жовтня].

Осінні події революції 1905 р., передусім жовтневий Всеросійський політичний страйк, унеможливили вибори до безправної булігінської Думи, але позиції української соціал-демократії щодо участі в них не змінилися і після того, як Маніфестом 17 жовтня і новим виборчим законом від 11 грудня передбачалося надання Думі законодавчих Функцій, а виборче право поширювалося на робітників. В середині січня 1906 р., напередодні виборів, ЦК УСДРП розіслав місцевим організаціям відозву «Українському робочому народу» з вимогою передрукувати її і всюди поширити до 1 лютого. Перелічивши маневри самодержавства навколо виборів і наголосивши на відсутності загального виборчого права, ЦК застерігав: «В Думу нас зовуть знаючі зарані, що в ній більшість буде складатися з ворогів

народних, а наших, якщо й буде незначна кількість, то лише для виду, для одурманення темних людей». Тому партійне керівництво радило українським робітникам і селянам «записуватися в «виборчі списки» для того, щоб роз'яснювати своїм товаришам, що це за Дума, і не давати змоги обирати виборщиків» [ЦДІАУ. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 774. Арк. 7 зв. - 8].

Однак зірвати вибори І Державної Думи не вдалося, оскільки активний бойкот міг мати успіх лише за умови широкого революційного підйому, який був відсутній у лютому-березні 1906 р. З цього приводу А.Жук писав з Лубен М.Поршу до Петербурга 3 березня 1906 р.: «Щодо виборів в Думу, то всі селяне, а особливо свідомі, відносячись негативно до Думи і не покладаючи на неї ніяких надій, все ж лічать необхідним брати участь у виборах. Мотив такий: ...Чим більше будуть надіятись на Думу широкі маси селянства, тим гірше буде розчарування їх. Дума нічого не дасть і це зреволюціонує селян згодом. Коли ж агітувати за те, щоб не брати участі, широкі маси селянства потім витолкують це по своєму: пани, мов, одбивали нас не посилали в Думу..., а самі там засіли, — і буде недовір'я до всяких агітаторів» [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 73].

Результати виборів до Думи, за якими із 101 депутата від 9 українських губерній 42 були селянами і 26 — представниками інтелігенції, здавалося б, мали переконати керівництво УСДРП у хибності тактики бойкоту, однак, на жаль, це сталося не відразу. На Об'єднавчому (Стокгольмському) з'їзді РСДРП 10—25 квітня 1906 р., де більшість делегатів після доповіді Павла Аксельрода висловилися на користь створення соціал-демократичної фракції в Думі й за участь у виборах там, де вони ще мали відбутися (Кавказ), представник ЦК УСДРП М.Порш став на бік В.Леніна і підтримав тактику активного бойкоту Думи. Більш того, М.Порш заявив, що ця тактика — найефективніша, оскільки веде за собою маси, що прямо суперечило фактам [Четвертый 1959, с. 319, 525—526].

Скептично а то й відверто вороже ставлення УСДРП до І Державної Думи та її діяльності знайшло своє відображення і на сторінках «Боротьби». Вже в першому числі в редакційній статті «Що далі?» прямо зазначалося,

що «Дума не може задовольнити ні однієї потреби народної, що вона є безсила. Ясно, що сила не в Думі, а поза Думою». [Боротьба 1906, 27 травня]. Невдовзі редакція часопису охарактеризувала кадетську партію як гальмо на шляху здійснення народних бажань і однаково **негативно** поставилася до аграрних законопроектів як кадетів, так і трудовиків, оскільки вони були побудовані на централістських засадах. У свою чергу, згідно партійної програми, «Боротьба» обстоювала передачу землі у власність національно-територіальних автономій, яким і належить порядкувати земельним фондом [Боротьба 1906, 10 травня].

Негативно поставилася УСДРП і до «Української думської громади». Д.Дорошенко згадував пізніше, що українська соціал-демократична інтелігенція, об'єднана навколо місячника «Вільна Україна» (виходив у Петербурзі в січні-червні 1906 р, за редакцією М.Порша, С.Петлюри і П.Понятенка), виступила в Петербурзькому українському клубі з пропозицією заснувати окремо українську трудову групу й розгорнула з цього приводу посилену агітацію серед членів громади. В результаті деякі депутати-українці, «знеохочені малою інтенсивністю діяльності українського парламентського клубу й повною відсутністю будь-якого впливу його на загальну політику в Думі, почали гадати про якесь відокремлення», що не сталося з причини розпуску Думи [Україна 1907, ч. 1, ч. 2, с. 17—18].

Але вже влітку 1906 р. ціла низка місцевих організацій УСДРП виступила за перегляд думської тактики **партії**. Для обговорення ситуації, створеної розгоном 8 липня Першої Думи і проголошенням виборів до Другої, ЦК УСДРП запланував скликати конференції обласних організацій. Виходячи з їх результатів і беручи до уваги той факт, що участь у виборах сприятиме розвитку національної свідомості, ЦК УСДРП наприкінці жовтня 1906 р. постановив узяти найактивнішу участь у виборчій кампанії та укласти блок з революційними та демократичними партіями [Рада 1906, 2 листопада].

Члени УСДРП діяльно співпрацювали у інформаційних соціалістичних бюро, що були створені в Київській, Полтавській, Харківській та Чернігівській губерніях для поліпшення зв'язку і полегшення угод у виборчій кампанії

між соціалістичними організаціями. Ініціаторами їх заснування були Спілка і Бунд, до них входили також представники ПРС, «Поалей-Сіону» і Єврейської соціалістичної робітничої партії [Киевский Голос 1906, 16 сентября]. Під час виборчої кампанії УСДРП уклала тимчасові угоди з тими політичними групами, котрі за своєю програмою стояли не правіше кадетів. Так, у Полтавській губернії на початку 1907 р. представники кадетів, Української радикально-демократичної партії (УРДП), Спілки повноправності євреїв, Поалей-Сіону й УСДРП уклали угоду, за якою кожна з цих організацій в разі успіху на виборах мала право на одного представника в Думі від губернії незалежно від кількості власних виборщиків. Партії мали взаємно підтримувати одна одну також на повітових виборах, непорозуміння повинні були розв'язуватися їх центральними органами [Рідний Край 1907, ч. 1, с. 10—11].

Виходячи з досить низького рівня національної свідомості українського селянства, УСДРП у передвиборчій агітації протягом листопада 1906 р. — січня 1907 р. спиралася на ті зрозумілі неписьменним народним масам вимоги, які можна було прив'язати до гасла автономії України. Це були, перш за все, демократичне розв'язання земельного питання з урахуванням специфіки українських регіонів, демократизація фінансового господарства імперії для налагодження еквівалентного товарообміну між українськими губерніями і центром, реорганізація адміністративного апарату, українізація системи народної освіти. Окремо наголошувалося на потребі збереження миру і злагоди між націями Росії, а також врахуванні інтересів неукраїнського населення України. Тільки за цієї умови керівництво партії вважало можливим остаточне вирішення не лише українського питання, а й національного питання в Україні [Порш 1907, с. 136—139].

Водночас УСДРП неодноразово різко критикувала Спілку за відсутність у її передвиборчій агітації будь-яких вимог з національного питання, навіть щодо вживання української мови у початковій школі. Протягом 1905—1906 рр., незважаючи на помітне кількісне зростання за рахунок місцевих організацій РСДРП Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської та Полтавської губерній, Спілка поступово втратила своє національне обличчя. Ідея

відродження України для спілчан відійшла на задній план, з агітаційно-пропагандистської літератури влітку 1906 р. майже повністю зникла українська мова. До керівництва організації прийшли діячі, вороже наставлені до українського руху — І.Кириєнко, Ю.Ларін, А.Ріш, П.Тучапський та ін., врешті-решт, об'єднавшись з осередками РСДРП вищеназаних п'яти губерній, Спілка стала її звичайною обласною організацією меншовицького напрямку. З б. 13-им висловом М.Порша, «Спілка розпустила свій невеличкий український струмочок в «русском море» [Рада 1906, 22 грудня].

Хоча керівники УСДРП неодноразово висловлювали сподівання провести на виборах до Другої Думи своїх кандидатів від Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній, дійсність не виправдала цих сподівань. Навіть там, де виставлялися спільні списки УСДРП з іншими революційними і демократичними партіями, вони здобули незначну кількість голосів. Не завдяки УСДРП дотримувала і раніше укладених міжпартійних угод. Так, у Лубнах всупереч попередній домовленості з кадетами і українськими радикал-демократами, українські соціал-демократи увійшли до блоку з РСДРП і Бундом та виставили кандидатуру місцевого уроженця М.Порша на протигагу В.Шемету. І хоча за два дні до виборів, 28 січня 1907 р., соціал-демократичний блок зняв свою кандидатуру, В.Шемет отримав найменше голосів, а виборщиками на губернське зібрання пройшли три монархісти [Рідний Край 1907, ч. 6, с. 15].

З великими зусиллями УСДРП вдалося провести до Думи одного свого представника — 27-літнього селянина М.Вовчинського від Київської губернії, що разом з депутатами від Спілки увійшов до думської соціал-демократичної фракції [Рада 1907, 10 лютого]. Спілка завдяки всебічній допомозі РСДРП досягла значного успіху на виборах, отримавши 6 депутатських місць (І.Гуменко — робітник цукрового заводу, І.Кириєнко, колишній студент Харківського технологічного інституту, від землевласницької курії, В.Сахно — селянин, Г.Федоров — народний вчитель, усі — від Київської губернії, М.Демснтьєв — селянин від Чернігівської губернії, П.Рибальченко — робітник від Харківської губернії [Товарищ 1907, 20 февраля]. Без

сумніву, невдалий виступ УСДРП на виборах, окрім об'єктивних обставин, був зумовлений слабкістю її зв'язків з народними масами і невмінням партійного керівництва використати наявні можливості легальної діяльності.

За прикладом Першої Думи 47 депутатів від українських губерній (переважно радикал-демократи, трудовики і помірковані) в середині березня 1907 р. створили Українську трудову громаду й на основі програми УРДП виробили декларацію, що передбачала передачу поміщицьких земель у розпорядження місцевих виборчих комітетів, включення до діючого законодавства права України на автономію, рівноправність української мови и громадських і державних установах, викладання української мови, літератури й історії в середніх та вищих учбових закладах, демократичну реформу земств. Спершу частина керівництва УСДРП прихильно поставилася до декларації. Зокрема, С.Петлюра писав, що у справі підвищення свідомості українського народу громада «як політична організація заступників народних при найвищій державній інституції, ... може зробити чи не більше, ніж інша політично-українська організація», особливо беручи до уваги, що тогочасна політична ситуація не давала змоги «українським політичним партіям як слід розвинути свою діяльність щодо національного усвідомлення і політичної організації українських народних мас» [Україна 1907, т. 1, ч. 2, с. 138—139]. З іншого боку, значна частина місцевих організацій (наприклад, Полтавський крайовий комітет УСДРП) залишалася на попередніх позиціях скептичного, а то й відверто ворожого ставлення до можливостей Державної Думи і перспектив участі у парламентській діяльності.

Прояснити питання про ставлення УСДРП до Державної Думи «загалі й Української трудової громади зокрема повинен був черговий, Третій, партійний з'їзд. В його резолюції «Дума і завдання соціал-демократії» стверджувалося, що Державна Дума позбавлена реальної влади і не є справжньою виразницею народної волі, а тому не в змозі зупинити розвиток революційного процесу. З'їзд розраховував використати її як знаряддя революції: соціал-демократія в Думі й поза нею мала організувати народні маси для боротьби за Установчі Збори, не підтримувати

вимоги «думського міністерства», розкривати класовий характер законопроектів, представлених буржуазними партіями, і з агітаційною метою вносити власні. Отже, думська діяльність УСДРП мала бути пов'язаною з підготовкою всенародного збройного повстання, котре відкрило б шлях до Установчих Зборів [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 113].

Подібний «більшовицький», як його оцінила галицька преса, підхід був характерний і для ухваленої з'їздом «Резолюції про відношення до української парламентської фракції». На той час українська соціал-демократія вже мала певний досвід стосунків з національними неосоціалістичними партіями за різних обставин, досить згадати про спільну з радикалами і демократами участь у з'їзді недержавних народів Росії 19—21 листопада 1905 р. А на Другому з'їзді УСДРП була навіть зроблена спроба сформулювати загальні принципи, котрими місцеві організації повинні були керуватися у відносинах з осередками інших партій. У резолюції «Про відношення до буржуазної демократії взагалі і до української демократії зокрема» останні кваліфікувалися як «не до кінця демократичні... і революційні», а також як такі, що «керуючись в своїй діяльності виключно класовими інтересами буржуазії, прикриваються загальнонародськими і — особливо на Україні — національними інтересами і тим самим затемнюють класову свідомість пролетаріату». Резолюція націлювала місцеві організації УСДРП «якнайенергійніше розкривати класові підвалини буржуазної демократії взагалі й української зокрема» і дозволяла лише тимчасові угоди з неосоціалістичними партіями «під час окремих виступів» [Вільна Україна 1906, ч. 3, с. 112]. Виняток було зроблено лише щодо участі українських публіцистів-соціал-демократів у пресових органах ліберально-демократичних партій. Резолюція «Про співробітництво в буржуазній пресі» поклала його вирішення в кожному окремому випадку на місцеві організації [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 678. Арк. 36].

Під час спаду революції 1905—1907 рр. і поступового організаційного ослаблення самої УСДРП її ставлення до ліберально-демократичного табору стало відверто нетерпимим. На думку партійних ідеологів, з відступом російської

революції потрібно було розбухати внутрішньонаціональну «класову боротьбу», що сприяло б зростанню класової свідомості українського пролетаріату. Саме такий підхід переміг при виробленні Третім з'їздом УСДРП «Резолюції про відношення до української парламентської фракції». Вона заборонила українським соціал-демократам солідаризуватися з фракцією і закликала прискорювати її поділ на «складові частини», «критикувати дрібнобуржуазну програму фракції» та «збивати її на шлях поступової пролетарської тактики» [Земля і воля 1907, ч. 20, с. 3]. Основний акцент на Третьюму з'їзді був зроблений на позапарламентській діяльності УСДРП.

Таким чином, від спільного з іншими революційними партіями Російської імперії активного бойкоту булигінської й Першої Державної Думи УСДРП, після деяких вагань, перейшла до діяльної участі у виборах, поширивши в окремих випадках коло своїх партнерів до кадетів і українських радикал-демократів. Разом з тим, передвиборча діяльність партії мала надзвичайно низьку результативність, що практично позбавило УСДРП представництва в Державній Думі. Причинами цього можна назвати і повну відсутність відповідного політичного досвіду, і організаційну недосконалість партії, слабкий зв'язок між її провідниками і рядовими членами. Але треба враховувати і негативне ставлення до УСДРП з боку російської соціал-демократії, ворожнечу і взаємну недовіру, нерідко зовсім не виправдану, між УСДРП і Спілкою, не завжди виважену позицію УСДРП щодо інших українських партій, особливо радикал-демократів. Зрештою, політична система напівабсолютистської Росії була непереборною перешкодою для національних соціал-демократичних партій на шляху до думського представництва.

✓ Разом з тим, зима 1905/1906 — весна 1907 рр. були найсприятливішим часом для агітаційно-пропагандистської та видавничої діяльності УСДРП на території Російської імперії за весь період її існування до демократичної революції 1917 р. Поза Україною на території Російської імперії найбільшою була Петербурзька організація УСДРП, що діяла, головним чином, серед студентської молоді й нараховувала напередодні Третього з'їзду партії 51 чол., крім того, ще 150 чол. знаходилося під її

впливом [Соціал-Демократ 1907, № 4, с. 1]. Основне ядро петербурзької групи УСДРП складалося з К.Арабажина, Л.Бича, Д.Донцова, І.Личка, В.Мазуренка, Л.Мацієвича, О.Назарієва, Н.Сінгалевиц, К.Чайківської, М.Шадлуна, І.Мазепи [Мазепа 1993, с. 125]. їх заходами наприкінці 1905 — на початку 1906 рр. було налагоджене видання політико-літературно-наукового місячника «Вільна Україна», котрий після приїзду до Петербурга в січні 1906 р, М.Порша, С.Петлюри і П.Понятска, що взяли участь у редагуванні часопису, перетворився на теоретичний орган УСДРП. На думку Д.Дорошенка, «заслугою молодих публіцистів «Вільної України» було те, що вони порушили справу автономії України, угрунтованої на соціально-економічних потребах українських робочих мас, виясняючи національне питання в програмі й тактиці соціал-демократії» [Україна 1907, т. 1, ч. 2, с. 8]. Однак у зв'язку з черговою внутрішньопартійною кризою і від'їздом до Києва в червні 1906 р. М.Порша та С.Петлюри видання місячника було припинене, до того ж останнє, 5—6 число його було конфісковане владою.

Один із засновників РУП і активний діяч петербурзького осередку УСДРП Л.Мацієвич, який саме закінчив Військово-Морську академію і служив у Адміралтействі, фінансував партійне видавництво «Боротьба». Протягом кількох місяців 1906 р. воно випустило 8 агітаційно-пропагандистських брошур загальним накладом 90 тис. примірників [ЩДІАУ. Ф. 275. оп. 1. Спр. 1434. Арк. 6]. У березні 1907 р. петербурзька організація УСДРП зробила спробу видавати легальну популярну газету «Наша Дума», що мала з партійних позицій висвітлювати роботу Другої Думи і активно пропагувати необхідність вирішення нею українського питання. Зредакцією часопису співпрацювали депутати Думи М.Вовчинський і Г.Федоров, вдалося випустити два числа газети накладом по 5 тисяч примірників, але внаслідок загрози арешту членів редакції видання було припинене [Д.Дм.1911, с. 384—385].

Крім Петербургу за межами українських губерній міцна організація УСДРП існувала в Катеринодарі на Кубані, де вона об'єднувала більш як 50 робітників, мала власну друкарню і користувалася значним впливом серед старшокласників. Дев'ять сільських осередків УСДРП, кожен

чисельністю від 3 до 40 чол., діяли в 1906 р. на Поділлі. Як і раніше, українські соціал-демократичні організації плідно працювали на території Полтавської губернії найактивнішими були осередки в Полтаві (до 80 чол. влітку 1906 р.), Прилуках (70 чол.), Ромнах (50—70 чол.), Хоролі (70 чол.) [Соціал-демократ 1907, № 4, с. 1]. Без сумніву реальний вплив організацій УСДРП у 1906 р. значно перевищував їх чисельність, зокрема з прилуцьким осередком у тій чи іншій мірі було зв'язано біля 55 робітників. Полтавський комітет УСДРП, що мав власну нелегальну друкарню, тільки з приводу виборів до Першої думи випустив тисячу примірників відозви до селян і ще дві тисячі примірників відозви в зв'язку із святкуванням 1 травня. В тому ж 1906 р. Полтавський комітет випустив ще дві відозви до селян: «Нові панські заходи» — про діяльність землевпорядкувальних комісій, і звернення до підпалювачів поміщицьких економій, що радила припинити їх як безглуздість [Український Вестник 1906, № 13, с. 926].

Зросли масштаби діяльності Полтавського крайового комітету і добре налагоджена робота підпільної друкарні дали, змогу підготувати видання власного часопису, що отримав назву «Соціаль-Демократ». Перше його число вийшло в середині лютого 1907 р. накладом більш як у 2 тисячі примірників, наклад наступних чотирьох чисел за допомогою ЦК УСДРП був збільшений на тисячу примірників. Завдяки вмілому підбору матеріалів редакційною колегією (П.Дятлів, Г.Іваницький, Б.Юрїїв) «Соціаль-Демократ» одразу опинився на рівні загальнопартійного органу. Його видання було припинене у зв'язку з наступом реакції після третьочервневого перевороту [Д.Петро 1911, с. 388—389].

Активну агітаційно-пропагандистську діяльність серед селянства взимку 1905—1906 рр. розгорнули осередки УСДРП на Київщині. Згідно доповідної записки начальника Київського охоронного відділення від 21 березня 1906 р., вони «налагоджували зв'язки в селах, надсилали в провінцію пропагандистів, організовували там групи свідомих селян, через котрі велась масова агітація, скликали загальні сходи-мітинги, на яких виносилися постанови політичного характеру і вели пропаганду ідеї сільсько-господарського страйку, а також бойкоту уряду одночасно

страйком міських робітників». Як і раніше, однією з найпоширеніших форм агітації було розповсюдження в пільській місцевості нелегальної партійної літератури, виданої у Львові й Чернівцях [ЦДІАУ. Ф. 442. Оп. 856. спр. 202. Арк. 77].

Продовжували жваву діяльність і осередки УСДРП на Чернігівщині. Так, 14 серпня 1906 р. начальник Чернігівського ГЖУ інформував свого помічника у Ніжинському повіті, що «на селянське населення м. Ічні, с. Софіївки й хут. Романівщина Борзненського повіту сильний вплив справляють діячі Української соціал-демократичної організації, котра незадовго до польових робіт по збиранню врожаю випустила відозви з викладом вимог робітників». На думку начальника чернігівських жандармів, «ці прокламації досягли мети, бо у одного з місцевих землевласників до 13 липня хліб залишився незібраним, а серед селян іде розмова про необхідність нападу на арсенал у Борзні й Прилуках» [ЦДІАУ. Ф. 1439, Оп. 1. Спр. 372. Арк. 93].

Як повідомляв у серпні 1906 р. «Український Вістник» («Український вестник»), за безпосередньої участі сільських організацій УСДРП серед селян Київської, Подільської, Полтавської та Чернігівської губерній «виникли численні страйкові комітети, котрі й були головними керівниками та ініціаторами в аграрному русі». Їх вплив на селянство в окремих місцевостях був настільки значний, що досить було комітетам проголосити страйк, як «робітники охоче припиняли роботу на полях і з піснями розходились по домівках». Завдяки страйковим комітетам учасники селянських рухів висували і «ясно виражені політичні завдання». Страйкові комітети не лише оголошували страйк, а й «керували ним, виробляли і встановлювали ціни на проведення різних робіт та визначали тривалість робочого дня. Завдяки їх керівництву страйки мали мирний характер [Український Вестник 1906, № 13, с. 905].

Підбиваючи підсумки агітаційно-пропагандистської роботи серед сільського і міського пролетаріату в 1905—1907 рр., ЦК УСДРП зазначав, що партійні організації «улаштували самостійно декілька десятків економічних страйків міського і — це було найчастіше — сільського пролетаріята», в яких «брали участь від 60 до 500 робітників»

у кожному підприємстві... При цьому треба зауважити, — не без гордості підкреслював ЦК, — що біля 40—50% були страйки, котрі скінчилися перемогою повною, або частковою страйкарів» [ЦДАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1434. Арк. 5].

Поряд із активізацією агітаційно-пропагандистської та організаційної роботи в 1906—1907 рр. УСДРП не припиняла політичної діяльності на ниві українського національного відродження. «В національно-освідомлюючій роботі минала майже вся діяльність партії, — згадував А. Жук, — Було се нещастем партії — брак національно готового осередку робітничого, але вища заслуга її що вона той осередок утворювала, приготівляючи ґрунт для пізнішого розвою національного руху взагалі» [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 41. Арк. 8]. Вагому роль осередки УСДРП, передусім студентські, відіграли в русі за українізацію системи освіти, що розгорнувся восени 1906 — навесні 1907 років, зокрема, за відкриття кафедр українознавства в університетах краю та викладання на них українською мовою. З їх ініціативи в університетах Києва, Харкова, Одеси і навіть Тарту та Петербурга, де навчалися вихідці з України, скликалися збори, на яких обговорювалися реферати й доповіді з національного питання. Заснування кафедр українознавства студентські організації УСДРП пов'язували із загальнодемократичною боротьбою проти самодержавства [Україна 1907, т. 1, ч. 2, с. 31].

Завдяки наполегливій праці осередків УСДРП над пробудженням національної свідомості трудящих редакції українських часописів протягом 1906—1907 рр. отримали десятки листів і резолюцій робітничих зборів та селянських сходів на підтримку студентських вимог. У багатьох листах, наприклад від залізничників Катеринослава, висловлювався протест «проти голословних обвинувачень з боку російських соціал-демократів, начеб український пролетаріат зовсім уже обрусів і не розуміє своєї власної мови». У них ішлося про те, що боротьба за право на власну національну школу та культуру є так само необхідною для українського пролетаріату, як і боротьба за поліпшення економічних умов життя [Україна 1907, т. 1, ч. 2, с. 130-132].

Побоювання катеринославських робітників були безпідставними, адже вже у березні-квітні 1906 р. на сторінках загального більшовицького щотижневика «Вісник Життя» («Вестник Жизни») П.Тучапським (псевдонім — П.Лукашевич) була викладена офіційна точка зору РСДРП на українське питання, що багато важила для перспектив української визвольної боротьби. Не заперечуючи відверто декларованого § 9 програми РСДРП права націй на самовизначення і наголошуючи на власному «безсумнівному співчутті до визволення всіх пригноблених національностей Росії», автор рішуче відмовляв Україні навіть у прагненні до автономії, одночасно визнаючи його виправданим для поляків. На підтвердження такої позиції П.Тучапський посилався на відсутність ніби-то «самостійної української культури». «Оскільки Україна живе культурним життям, — безапеляційно заявляв керівник Спілки, — вона живе культурним життям російським, і як наслідок цього в Україні «ніколи не існувало революційного руху незалежно від російського» [Лукашевич 1906; № 1, ст. 39—40]. Вказавши на те, що РСДРП стримували від визнання права України на автономію «інтереси розвитку продуктивних сил Росії» та «прямі інтереси пролетаріату», П.Тучапський на основі тільки йому, мабуть, відомих матеріалів зауважив, що «ні українське селянство, ні український пролетаріат ніде не виступали... з вимогою автономії Україні... Ми доки маємо справу тільки з вимогою партій, що мають інтелігентський характер». Якщо ж УСДРП не відмовиться від вимоги української автономії, робив висновок П.Тучапський, то РСДРП буде з нею боротися [Лукашевич 1906, № 2, ст. 44].

Останнє положення статті П.Тучапського не було звичайним полемічним прийомом: під час підготовки до проведення Об'єднавчого з'їзду російської соціал-демократії в Стокгольмі (10—25 квітня 1906 р.), на якому мало розглядатися питання про входження до РСДРП національних соціал-демократичних організацій, об'єднаний ЦК РСДРП не визнав потрібним запросити на нього делегацію УСДРП. Однак М.Порш вирішив з власної ініціативи прибути до Стокгольму і виконати доручення Другого з'їзду партії — забезпечити об'єднання УСДРП і РСДРП на засадах федерації. Другий з'їзд УСДРП зобов'язав ЦК керуватися в

справі об'єднання такими міркуваннями. По-перше, «УСДРП вважається єдиним представником українського пролетаріату» в майбутній спільній партії, а також надсилає своїх представників на її з'їзди й до ЦК; по-друге, «УСДРП самостійна в своїй діяльності, має право улаштування власних з'їздів, комітетів, Центрального і місцевих, видавництва і інше». Водночас вищим органом для всіх національних організацій визнавався «з'їзд Соціал-демократичної робітничої партії Росії», а місцеві організації об'єднаної партії пропонувалося будувати на федеративних засадах («Федеративні комітети») [Вільна Україна 1906, ч. 3, с. 110—111].

Керівник бундівської делегації на Стокгольмському з'їзді М.Гольдман (Лібер), очевидно за попередньою домовленістю з М.Поршем, на четвертому засіданні поставив питання про запрошення на з'їзд представника УСДРП. Ця пропозиція була досить несподіваною для бюро й делегатів з'їзду, тому вирішено було перенести її розгляд на наступне засідання. На ньому головуєчий В.Ленін спочатку зачитав листа УСДРП, в якому висловлювався подив з приводу відсутності її серед партій, об'єднання з котрими було предметом обговорення на з'їзді. Нагадавши численні приклади співпраці української соціал-демократії з російською в революції та відкинувши, як безпідставні, звинувачення у буржуазному націоналізмі, ЦК УСДРП прохав делегатів з'їзду допустити представника партії на нього з правом дорадчого голосу [Четвертый 1959, с. 31—32].

Найактивніше проти запрошення М.Порша виступили меншовицькі делегати з України — Д.Моравцев (Полтава) і М.Гурський (Київ), їх підтримали спілчани — М.Меленевський та С.Завадський, які в спільній заяві радили з'їзду визнати «незначний вплив РУП на широкі маси пролетаріату, а також відсутність скільки-небудь значної організації». В розпалі дискусії, зводячи рахунки з колишніми товаришами по партії, М.Меленевський стверджував, що УСДРП «нежиттездатна, бо український пролетаріат зовсім обрусів, і членам партії, що працюють серед нього, доводиться спершу навчити його українській мові» [Четвертый 1959, с. 33]. Щоправда, через 20 років інший визначний спілчанин П.Бензя згадував, що після видруккування протоколів Стокгольмського з'їзду М.Меле-

невський заперечував цю фразу, заявляючи, що «говорив він про порусіння міського, а не взагалі українського пролетаріату», оскільки в такому разі не було б сенсу в існуванні як УСДРП, так і Спілки [Життя й революція 1926, № 5, с. 123].

Несподівано на користь присутності представника УСДРП на з'їзді висловився відомий більшовицький публіцист, делегат з Катеринослава Г.Алексинський. Скориставшись цим, Лібер проінформував з'їзд, що бундівським організаціям «доводиться стикатися з УСДРП», і констатував, що українська соціал-демократія «проводить роботу в масах». При повторному голосуванні було ухвалене рішення запросити представника УСДРП на з'їзд із дорадчим голо-сом.

М.Порш (під псевдонімом «Чапський») прибув до Стокгольму коли вже закінчувалась друга третина роботи Об'єднаного з'їзду — на вісімнадцяте засідання. На 22 засіданні він виступив з проханням передати питання щодо вироблення умов об'єднання до тієї комісії, котра вже займалася розробкою умов входження до РСДРП Бунду, Латиської СДРП та СДКП і Л. Але член комісії меншовик Б.Вигільов (Литвинов), посилаючись на брак часу, від її імені повідомив з'їзд про неможливість негайного розгляду цього питання і запропонував передати його ЦК. Об'єднаний ЦК РСДРП устами В.Крохмалю знову наголосив, що йому нічого не відомо про діяльність УСДРП, і приєднався до пропозиції Литвинова [Четвертый 1959, с. 362]. М.Порш зрозумів справжній зміст такого досить невиразного і ухильного рішення з'їзду, виголосивши під кінець його роботи заяву, в якій попереджав, що «ні ЦК РСДРП, ні наша партія не матимуть підстав для підготовки об'єднання» [Четвертый 1959, с. 451].

Невдала місія М.Порша на Стокгольмському з'їзді пояснюється, звичайно, не тим, що УСДРП з точки зору більшості його делегатів була слабкою в організаційному відношенні й не користувалася авторитетом серед трудящих мас. Та й федералістські погляди керівництва УСДРП на перспективи створення спільної соціал-демократичної партії Росії теж, у кінцевому підсумку, не могли завадити УГОДІ про об'єднання, адже для Бунду, що перебував на спільних з УСДРП позиціях у цьому питанні, на з'їзді був

зроблений виняток. На нашу думку, два фактори перешкодили об'єднанню РСДРП і УСДРП у той час: прагнення російської соціал-демократії розширити власну соціальну базу в Україні за рахунок україномовного пролетаріату і зберегти монопольний вплив на зрусифікованих фабрично-заводських робітників у місті, а також невизнання за УСДРП статусу саме «національної» соціал-демократичної організації. Навіть існування української нації, не говорячи вже про її самовизначення, було надто проблематичним для російської соціал-демократії.

Варто зауважити, що керівництво УСДРП робило неодноразові спроби теоретично довести неспроможність позиції РСДРП в українському питанні. Напередодні від'їзду до Стокгольму М.Порш виступив на сторінках «Вільної України» з великою статтею «Національні організації пролетаріату», в якій виводив потребу в їх існуванні з визнаного міжнародною соціал-демократією права кожної нації на самовизначення взагалі й пролетаріату цієї нації зокрема. Тільки така організація, підкреслював керівник УСДРП, в змозі визначити «позицію і тактику робітничого класу відносно національного гніту», а також «корисні для пролетаріату форми розв'язання національного питання». Сам же автор зразком вирішення національного питання на той час вважав політичну організацію Швейцарії та США [Вільна Україна 1906, ч. 3, с. 68-69].

У квітні 1906 р. в статті «Автономія України в світлі «соціально-демократичної» критики», що була відповіддю на виступ П.Тучапського, М.Порш поставив питання про вироблення юридичних гарантій для вільного культурного, економічного і політичного розвитку пригноблених націй. Підносячи вимогу автономії України, автор виходив із аналізу розвитку капіталізму на її території, для якого, з одного боку, був властивий процес концентрації виробництва, а з іншого — децентралізації промисловості (виникнення нових індустріальних регіонів — Донецького кам'яновугільного басейну, металургійного комплексу Придніпров'я, портів Північного Причорномор'я, випереджаюче зростання середніх і малих міст). Таким чином, домагання автономії України було гармонійно пов'язане з розвитком продуктивних сил. До того ж внаслідок недостатнього розвитку товарного виробництва в Російській

імперії на початку ХХ ст. між окремими її частинами існували слабкі економічні зв'язки, розрив котрих не міг згубно вплинути на народне господарство держави [Вільна Україна 1906, ч. 4, с. 24].

Більше того, як вказував С.Петлюра у рецензії на статтю М.Порша, характер існуючих російсько-українських зв'язків деструктивно відбивався на українській економіці, страшенно гальмував і розвиток української культури. Використовуючи подані в «Українському Віснику» матеріали російського статиста М.Соколова [Украинский Вестник 1906, № 3, с. 100], С.Петлюра прийшов до висновку, що «фінансова політика російського уряду нещадно витягала всі «платежні» соки з українських губерній, не повертаючи їм назад часто й густо і половини того, що вони віддавали «центрові». Отже, «Україна відіграє для Росії в значній мірі ту саму роль, що Індія для Англії».

С.Петлюра відверто ставив під сумнів драгоманівську концепцію в національному питанні, зазначивши, що «місцевого самоврядування» не досить для захисту від економічного диктату з боку «центру». «Необхідна інша політична організація, яка б давала Україні можливість боронити свої економічні, культурні й національні інтереси, організація з більшими виконавчими і законодавчими правами, ніж місцева самоуправа», — автономія. Стосовно ж російської соціал-демократії, то рецензент передбачав, що вона визнає право України на автономію лише тоді, коли побачить, що й без її допомоги остання «буде здобута широкими масами, які безпосередньо в ній заінтересовані» [Літературно-Науковий Вістник 1907, т. 37, с. 184].

Оскільки в дискусії з П.Тучапським М.Порш наголосив, що в національному питанні УСДРП стоїть ближче до міжнародної соціал-демократії, ніж російська, ображений провідник Спілки спробував у липні 1906 р. ще раз відстояти відверто негативну позицію, зайняту РСДРП в українському питанні. Однак на цей раз він не зважився критикувати економічне обґрунтування національної програми УСДРП і обмежився полемікою з приводу окремих Другорядних її пунктів. П.Тучапський відкрито виправдовував процес насильницької русифікації України і МАКСИМУМ, на що погоджувався, це — запровадити початкове

навчання і дозволити популярну літературу українською мовою [Тучапський 1906, ст. 33].

Тим часом протягом трьох місяців після завершення Стокгольмського з'їзду ЦК РСДРП не виявив бажання виконати його доручення щодо вироблення умов об'єднання з УСДРП. Тому наприкінці липня 1906 р. ЦК УСДРП розіслав усім місцевим організаціям власний проект угоди щодо входження до складу РСДРП, який помітно відрізнявся від виробленого на Другому з'їзді партії. Головною принциповою зміною була відмова від пункту про виключне представництво УСДРП інтересів українського пролетаріату. Натомість передбачалося, що «українська соціал-демократія входить до РСДРП як соціал-демократична організація українського пролетаріату, що працює на Україні». З проекту угоди було вилучене положення про створення федеративних місцевих комітетів, але водночас у примітці до документу вказувалося, що «умовою свого вступу до РСДРП українська соціал-демократія ставить визнання автономії України». [Товариш 1906, 10 августа].

Компромісний за духом проект ЦК УСДРП викликав неоднозначну реакцію місцевих партійних організацій. Так, скликані 23 липня Лубенським комітетом збори міських і сільських робітників, незважаючи на визнання бажаності об'єднання з РСДРП, внесли до проекту чимало принципів змін і, зокрема, підтвердили, що «єдиним представником українського міського і сільського пролетаріату може бути тільки УСДРП» [Украинский Вестник 1906, № 13, с. 952].

Нарешті, в середині вересня 1906 р. ЦК РСДРП дав відповідь на запропонований ЦК УСДРП проект угоди щодо об'єднання, у якій рішуче відхилив будь-яку можливість **федеративних** відносин і відмовив УСДРП у поширенні на неї винятку, зробленого в федеративному дусі для Бунду. На його думку, об'єднання з УСДРП було можливе лише шляхом злиття місцевих організацій, стосовно ж представництва української соціал-демократії в ЦК РСДРП і на міжнародних соціалістичних конгресах взагалі не було зроблено жодного роз'яснення [Товариш 1906, 16 сентября]. Отже, зміст і стиль документу свідчив про неприховане небажання російської соціал-демократії

піти на компроміс і переглянути застарілі настанови в питанні про відносини з національними соціал-демократичними партіями. С.Петлюра кваліфікував відповідь ЦК РСДРП як «пережиток старих часів «подпольного» існування партії, може й оправданий для тих часів, але цілком непридатний в конституційних умовах, які рано чи пізно з логікою фактів мусять увійти в життя» [Україна 1907, т. 2, ч. 2, с. 24].

Оскільки ЦК РСДРП не поспішав відновити переговори, що внаслідок його непоступливості зайшли у глухий кут, ЦК УСДРП вирішив звернутися з пропозицією про об'єднання до Головного комітету Спільки. Переговори тривали протягом жовтня-грудня 1906 р. між М.Поршем і Ю.Ларінім, уже на середину листопада було досягнуто домовленості щодо найгостріших проблем. Керівним органом, з усіх політичних питань, окрім автономії України, визнавався Головний комітет, обраний на обласній конференції на основі пропорційного представництва від Спільки й УСДРП. Місцеві організації обох партій отримували право зливати свої агітаційні, пропагандистські й технічні органи за принципом пропорційної виборності [Риш 1926, с. 38]. Трохи згодом були вирішені й інші принципові питання в справі об'єднання: УСДРП разом із Спількою входить до РСДРП, відмовившись від назви «партія», приймає програму і статут РСДРП, зберігаючи власний погляд на автономію України, бере участь у загальнопартійних з'їздах та міжнародних соціалістичних конгресах у складі спільної делегації РСДРП, формує єдину соціал-демократичну фракцію в Думі. Зі свого боку Спілька навіть зобов'язалася рекомендувати селянам-виборщикам Подільської губернії голосувати за кандидата УСДРП з тим, щоб гарантувати останній місце в Другій Думі [Товариш 1907, 3 февраля].

Однак взимку 1906—1907 рр. здійснити це об'єднання не вдалося внаслідок урядових репресій. На Третньому з'їзді УСДРП під тиском місцевих осередків, що виступали проти злуки з російською соціал-демократією, делегати відкинули попередні поступки і повернулися до умов, вироблених на попередньому з'їзді. В резолюції «Про об'єднання з РСДРП» були сформульовані «ультимативні пункти» для подальших переговорів з цього приводу:

«1) Українська соціал-демократія входить до РСДРП як національна організація українського пролетаріату;

2) українська соціал-демократія має своє представництво в ЦК РСДРП;

3) місцеві органи (сільські, волосні, міські й краєві), що мають керувати боротьбою всього місцевого пролетаріату, складаються на підставі пропорційного представництва делегатів національних організацій;

4) РСДРП визнає автономію України» [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 115].

Увесь перебіг переговорів між ЦК УСДРП і ЦК РСДРП та Головним комітетом Спілки свідчив не лише про шире бажання української соціал-демократії увійти в порозуміння з російською, але й був переконливим прикладом здатності украшських революціонерів на компроміси, відмови їх від догматизму в теорії та консерватизму на практиці. З іншого боку, негативна реакція місцевих організацій УСДРП на позицію керівництва партії підтвердила існування певних протиріч між ними, вказала на значний радикалізм рядових членів партії.

Стан відносної ізольованості УСДРП у революційно-визвольному русі в Україні не давав їй змоги отримати поважніший статус у політичному житті держави, зокрема, досягти вагомого представництва у Державній Думі, що порівняно легко вдалося Спілці за підтримки РСДРП. З іншого боку, цей же стан ізольованості партії кристалізував її національне обличчя й висував УСДРП на чільні позиції в українському національному житті. Поступово вона ставала головним осередком політично активних елементів українського суспільства, виконуючи зумовлену обставинами життя українізаторську місію серед широких мас інтелігенції, робітників і селян, виховуючи кадри політичних діячів, що зіграли визначну роль у роки Української національно-демократичної революції. Не виключено, що в разі входження УСДРП до складу РСДРП на умовах повного злиття, її чекала б доля Спілки, яка розпалася в 1908 р. після хвилі арештів.

РОЗДІЛ III

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ МІЖ ПЕРШОЮ РОСІЙСЬКОЮ РЕВОЛЮЦІЄЮ І СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ

1. Організаційна криза в УСДРП і спроби її подолання

Докорінна зміна політичної ситуації в Російській імперії після розпуску Другої Державної Думи вимагала від УСДРП вчасної оцінки нових умов для діяльності та вироблення відповідних їм форм і методів партійної роботи. У середині червня 1907 р. ЦК розіслав місцевим організаціям інструктивного листа, що став останнім документом такого характеру в довоєнний період існування УСДРП. Відносно безболісний розпуск Думи царатом і розгубленість у середовищі революційно-демократичного табору з приводу запровадження реакційного виборчого закону пояснювалися в ньому новим співвідношенням сил на користь самодержавства. У той же час зазначалося, що об'єктивні обставини, тобто нерозв'язаність головних завдань революції, неминуче приведуть у майбутньому до чергового піднесення визвольного руху. Однак революційні процеси поки що розвиваються у прихованій формі, час для відкритої боротьби ще не настав, тому найближче завдання партії — «йти на чолі підготовительної роботи» [ЦДІАУ. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 214 а]. На перший план, як і в дореволюційні часи, знову висувався керівництво економічною боротьбою сільського і міського пролетаріату, водночас передбачалося використання масових стихійних заворушень для політичної агітації й пропаганди. У

партійній агітації ЦК зобов'язував місцеві осередки викри-вати реакційний характер царського маніфесту від 3 черв-ня 1907 р. і продовжити роз'яснювати селянству «значіння народнього представництва, сучасного його характеру в Росії і необхідності установчого зібрання для ліквідації старого устрою і запровадження справжнього народоправ-ства» [ЦДІАУ. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 214 б].

Зрозуміло, що значне скорочення селянського пред-ставництва в Думі, позбавлення виборчих прав робітників дрібних і кустарних підприємств, серед яких переважно працювали осередки УСДРП, значно ускладнило і обме-жило можливості парламентської діяльності партії. Для вирішення питання про участь у виборах до Третьої Державної Думи і вироблення передвиборчої тактики 6—8 липня відбулася загальнопартійна конференція в Києві. Її делегати солідаризувалися із зробленою ЦК оцінкою суспільно-політичної ситуації в країні й додали, що вона веде до політичної байдужості в масах, котра, в свою чергу, створює сприятливі умови для поширення анархізму. Тому й мови не могло бути про бойкот виборів як засіб революціонізації мас, навпаки, саме енергійна участь УСДРП у виборчій кампанії та агітація соціал-демокра-тичних депутатів у Думі створили б «революційний настрій в масах» і «затруднили, а то навіть зробили неможливим переведення чергового завдання самодержавія — цілко-витого знищення всіх здобутків Російської революції» [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1434. Арк. 1 зв.].

«Резолюція про виборчі змови» докладно визначила союзників УСДРП на всіх етапах виборів, особливо наго-лосивши на спільному виступі «по всім виборчим куріям всіх соціал-демократичних партій, без ріжниць національ-ности». Новим було те, що загальнопартійна конференція «офіційно» дозволила членам УСДРП віддавати голоси за ліберально-демократичних кандидатів у куріях великих землевласників і міських виборців першого розряду, а та-кож укладати з ними технічні угоди на губернських вибор-чих зібраннях та на перевиборах у містах, що надсилали послів до Думи окремо [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1434. Арк. 2].

Для реалізації вищеназваних завдань був вироблений «План організації виборчої кампанії», що зводився до

створення губернських виборчих комітетів із членів партії та співчуваючих, організації спільно з РСДРП і Бундом виборчих комітетів та улаштування, як це було під час виборів до Другої Думи, інформаційних бюро всіх демок-ратичних, революційних і соціалістичних партій [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 1434. Арк. 3]. Таке інформаційне бюро за участю УСДРП, РСДРП, Спілки й Бунду на початку серпня зорганізувалося в Полтаві [Слово 1907, № 15, с. 8]. Аналогічного змісту резолюції були винесені також повітовими і крайовими конференціями УСДРП у Золото-ноші, Пирятині, Прилуках, Острозі й Козелецькому повіті Чернігівської губернії [Україна 1907, т. 3, ч. 2, с. 33]. Їх характер і зміст засвідчив здатність партії до тверезого аналізу дійсності й мав оптимістичне забарвлення. Звертає на себе увагу відсутність у рішеннях конференції будь-якого натяку на поразку революції 1905—1907 рр., навпа-ки підкреслюється, за певних умов, можливість збережен-ня її завоювань — Державної Думи, можливості заснуван-ня культурно-просвітніх і кооперативних організацій, відносної свободи слова і друку (в т. ч. й українського) тощо. Це спонукає до перегляду усталеної в офіційній історико-партійній літературі тези про безумовну поразку першої буржуазно-демократичної революції в Росії, у кра-щому випадку, вона може стосуватися лише проповідуваної більшовиками і есерами-максималістами так званої «про-летарської революції».

Зрозуміло, що шанси УСДРП на представництво у Третій Думі були надто мізерними. Як повідомляв редакції ле-гального партійного органу — часопису «Слово» — влас-ний кореспондент із Прилук на початку вересня 1907 р.: «для виборчої кампанії утворились дуже важкі умови. Че-рез поліцейські репресії майже всі соціал-демократичні організації зруйновано. Ознаки життя подає тільки організація УСДРП. Всіх більш менш популярних і підходящих для виборщиків людей заарештовано або ви-слано» [Слово 1907, № 18—19, с. 11]. Не дивно, що результативність виборчої кампанії партії була менш, ніж скромною: лише в Золотоніському, Лубенському і При-луцькому повітах Полтавщини, Ананіївському повіті Хер-сонської й деяких повітах Подільської губернії від волос-них сходів виборщиками пройшли кілька членів УСДРП.

Це ж мало місце у Черкасах на цвяховому заводі та у Козельці на цукровому [Слово 1907, № 20, с. 9]. УСДРП не вдалося провести до Думи жодного депутата, Спілка ж на осінь 1907 р., фактично, припинила свою діяльність у межах Російської імперії внаслідок низки відчутних провалів і урядових репресій.

Разом з тим варто наголосити, що різке звуження можливостей для легальної діяльності української соціал-демократії після 3 червня 1907 р. не штовхнуло її (чи, принаймні, певну частину) на згубний шлях політичного терору і експропріацій, як це сталося, приміром, із більшовиками. Для з'ясування ставлення рядових членів УСДРП до цієї гострої й принципової проблеми Київський комітет партії, що продовжував відігравати у ній провідну ідейно-тсортничну роль, на початку серпня скликав збори співчуваючих робітників, де була заслухана доповідь «Про анархістів та їх тактику». Ухвалена зборами резолюція визнала анархістські ідеї реакційними, а тактику (як, до речі, й інших революційних організацій, що застосовували проти влади терор) — «нікчемною і шкодливою». Від імені київських робітників і всіх українських соціал-демократів резолюція закликала трудящих міста і села приєднуватися до тих існуючих робітничих організацій, що не визнають насильницьких засобів боротьби [Слово 1907, № 14, с. 13]. Цікаво, що ця резолюція відразу ж викликала жваву позитивну реакцію ліберально-демократичної преси імперії.

Подібна за спрямованістю резолюція була ухвалена і Золотоніською повітовою організацією УСДРП, що закликала «боротися з старим ладом... тими засобами, які дозволяються програмою і тактикою соціал-демократії» [Слово 1907, № 16, с. 14]. За надзвичайно складних і суперечливих політичних обставин, в умовах зростання розпачу і дезорганізації серед революційно-демократичних сил Росії після третьочервнського перевороту українська соціал-демократія ще раз засвідчила свою належність до табору демократичного соціалізму.

Виборча кампанія до Третьої Державної Думи підтвердила той факт, що як на завершальному етапі революції, так і деякий час після неї найдіяльнішим в УСДРП залишався Полтавський обласний комітет. Як вдалося з'ясувати на початку вересня 1907 р. Полтавському ГЖУ, з тактич-

них міркувань він розділився на чотири групи, кожна з яких обслуговувала певну ділянку партійної роботи і район губернії. Першу з них очолював один із засновників РУП М.Кохановський, до неї входили Г.Яновський, О.Сахароз і Є.Лагерквіст; до другої входили також перші члени РУП А.Кучерявенко і К.Шаревський, а також Г.Ялинський і присяжний повірений Дмитрієв; до третьої, найвпливовішої на той час, — А.Жук, С.Петлюра, І.Мазепа (ці троє, на думку ГЖУ, входили до складу ЦК УСДРП), студент Б.Юр'єв-Пековець і колишній семінарист П.Ластовець; четверту склали Г.Іваницький, студент Новоросійського університету Г.Буцький і С.Гориздра. Ці групи підтримували тісні зв'язки з київським комітетом партії й, за визнанням ГЖУ, «мали на своєму боці масу прибічників» [ЦДІАУ. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 210-210 зв.].

Але умови діяльності української соціал-демократії, як і решти революційно-демократичних і взагалі опозиційних сил, швидко змінювалися на гірше. За власною оцінкою ЦК УСДРП передвиборча кампанія до Третьої Думи була «останнім подихом нашої партії, а по ній ми швидко руйнуємося, умірає організація за організацією і тільки хіба в одному Києві відбуваються час од часу партійні збори, де робітники самі без інтелігенції, що мало не вся одійшла від партії, ретельно працюють над відновленням організації, котра оживає тільки на спорадичних загальних зборах» [Доклад 1910, с. 2].

Загальний натиск реакції в Росії викликав третю хвилю арештів серед української соціал-демократії (після жовтня-листопада 1903 р. і листопада-грудня 1905 р., не рахуючи окремих епізодів). Уже 2—8 серпня 1907 р. в Полтаві пройшла серія обшуків та арештів, що завершилася викриттям партійної друкарні, а 26 серпня у зв'язку з губерньською конференцією УСДРП було затримано 22 активісти, серед них В.Буймистренко, Г.Буцького, С. та П.Гориздру, Г.Іваницького [Слово 1907, № 17, с. 7, № 21, с. 12]. Наступного місяця у Полтавському військово-окружному суді розглядалася справа про вбивство генерал-губернатора Полтавщини, серед обвинувачених значилися й імена В.Дорошенка та М.Троцького, хоча їх вина і не була доведена [Слово 1907, № 20, с. 14]. У жовтні того ж року Київська і Полтавська судові палати за звинуваченням у

належності до УСДРП і Спілки розглядали справи В.Винниченка, А.Жука, С.Завадського, Г.Квасницького, В.Степанківського, І.Сорокера та ін. [Слово 1907, № 20, с. 15]. Одночасно у справі «Лубенської самооборони» було заарештовано А. та М.Лівицьких, Ф.Данильченка, М.Огородного, М.Сахарова і Ф.Шпака [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 24]. 17 листопада виїздна сесія Харківської судової палати розглядала в Полтаві справу Н.Криницької, Склярєвської і А.Янка, у котрих ще в грудні 1905 р. поліція виявила друкарню й набрану відозву від імені РУП (Слово 1907, № 27, с. 11). 4 грудня Київська судова палата розглядала справу В.Садовського, у якого під час обшуку навесні було вилучено 550 примірників газети «Соціаль-Демократ» [Слово 1907, № 28, с. 11].

Однак, завдяки добре налагодженій конспірації та твердій поведінці під час слідства заарештовані отримали або ж відносно невеликі терміни ув'язнення (наприклад, А.Янок — 2 роки, В.Садовський — 4 місяці), або ж були виправдані (як затримані у справі «Лубенської самооборони»). Частина звинувачених до суду була випущена під грошову заставу і, скориставшись цим, у вересні 1907 р. емігрувала до Львова (В.Винниченко, Д.Донцов, А.Жук, В.Степанківський та ін.), де 4 липня 1908 р. започаткувала Закордонну Групу УСДРП [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 48. Арк. 174—176]. Якщо враховувати, що більшість партійного керівництва задля уникнення репресій відійшла від активної діяльності чи виїхала з Києва, то стане зрозумілим, чому з початку 1908 р. ЦК, обраний на Третьому з'їзді УСДРП (П.Блонський, А.Жук, М.Порш, В.Чехівський, М.Шадлун) [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 174 зв.], фактично, був паралізований.

Останньою нам відомою спробою активізації роботи осередків УСДРП у загальноукраїнському масштабі з використанням наявних легальних можливостей був «проект шкільної мережі», запропонований Чернігівським комітетом на початку осені 1908 р. Він мав на меті посилення впливу обласних і районних комітетів партії на сільських учителів шляхом створення гуртків симпатиків УСДРП у педагогічних відділах земств. Вони мали поповнювати шкільні бібліотеки українською літературою, а згодом — і партійними виданнями, а також брати на облік осіб, що

виявляли до них особливе зацікавлення, й у разі потреби рекомендувати останніх місцевому комітету УСДРП. Ті могли б організувати навколо себе із співчуваючих партії «сільські гуртки». Такі гуртки зобов'язані були звітувати перед місцевими комітетами раз на три місяці, перед ЦК — два рази на рік [ЦДІАУ. Ф. 1599. Оп. 1. Спр. 355. Арк. 237—237зв.].

З огляду на традиційно співчутливе ставлення і навіть безпосередню участь земських урядовців в українському революційно-визвольному русі, план створення «шкільної мережі» викликав неабияку стурбованість репресивно-каральних органів імперії. До того ж спільна праця над освітою і національним пробудженням селянських мас сприяла б зближенню позицій українських соціал-демократів та поступовців і могла стати відправним пунктом для започаткування загальнонаціонального фронту. Начальники Київського, Волинського і Чернігівського ГЖУ у жовтні-листопаді 1908 р. оперативно орієнтували повітових справників щодо «попередження можливості створення шкільної мережі» [ЦДІАУ. Ф. 1439. Оп. 1. Спр. 850. Арк. 354—355].

Але запропонований Чернігівським комітетом план у цілому не був реалізований, хоча й не виключено, що окремі його елементи застосовувалися в роботі сільських осередків партії. ЦК УСДРП хоча й затвердив «проект шкільної мережі», але вже був не в змозі скоординувати діяльність партійних комітетів внаслідок власної дезорганізації. Місцеві осередки УСДРП перебували в аналогічному стані й ледве животіли. Невідомий кореспондент дописував восени 1909 р. у партійний часопис «Працю» з Києва: «В осени минулого року серед українських соціал-демократів можна було констатувати цілковиту рости... З організаційних «ячсйок»... було дні, які об'єднували лише незначну кількість товаришів. Невелика група інтелігентів гуртувалася навколо печатного підприємства; на ширші кола ся групка безпосередньо впливати не могла... У робітників заховався формально увесь старий організаційний апарат (біржа, 2 районних комітети і загальногородський комітет), але ширшої роботи гак само не було: на перешкоді сьому стояв повний брак сил». За цілий рік київська організація не випустила

жодної нової прокламації [Праця 1909, ч. 1, с. 47]. Ще гірші справи були в Харкові: на початку 1908 р. місцевий комітет УСДРП взагалі ухвалив розпустити робітничу організацію [Робітник 1910, № 3, с. 12].

Таким чином, на всьому 1908 р. всю партію — від центральних керівних органів до місцевих осередків — охопила глибока організаційна криза, викликана спільними для всіх революційних організацій Росії причинами: урядовими репресіями, зневірою у перспективах подальшої боротьби, політичною апатією трудящих і самоусуненням від визвольного руху значної частини демократичної інтелігенції. Єдиною помітною для української громадськості ознакою теоретичної та агітаційно-пропагандистської діяльності УСДРП протягом двох років після третьочервневого перевороту був вихід у Києві легального щотижневика «Слово». За найскрутніших обставин для видання легального популярного друкованого органу марксистського спрямування з 11 травня 1907 р. до 7 червня 1909 р. побачило світ 105 номерів щотижневика: 30 — у 1907 р., 52 — у 1908 р. і 23 — у 1909 р.

Взагалі, навіть виникнення «Слова» було досить своєрідним, абсолютно несхожим на заснування решти часописів української соціал-демократії. Ще на хвилі конституційних ілюзій одразу після виборів до Першої Думи 12 травня 1906 р. О. Корольова, до речі дружина В. Корольова — семінарського однокласника С. Петлюри, отримала свідоцтво-дозвіл на видання щотижневої газети українською мовою різнопланового змісту. Але «Слово» вийшло лише через рік, коли керівництво УСДРП, виконуючи рішення Третього з'їзду партії про налагодження випуску популярного пропагандистського органу, взяло на себе фінансування видання через одного з керівників Петербурзького комітету, члена ЦК УСДРП М. Шадлуна [Садовський 1937, с. 16].

Редакційна колегія «Слова» складалася з Ф. Міхури, М. Порша, С. Петлюри і В. Садовського, офіційним редактором-видавцем стала О. Корольова. Оскільки «Слово» було різноплановим тижневиком, цікавим за змістом і гострим за характером, у підцензурних формах знайомило читача з подіями національно-визвольного руху та новинами партійного життя в державі, давало критичну оцінку

внутрішній і зовнішній політиці царату, популяризувало питання тактики і стратегії УСДРП, містило інформацію про закордонний робітничий і соціалістичний рух, неприємності спіткали редакцію вже з перших місяців роботи. Лише протягом літа-осені 1907 р. тричі порушувалися судові справи, 4 листопада був накладений арешт (правда, згодом скасований), у вересні щотижневик двічі штрафувався на загальну суму в 200 крб. [ЦДІАУ. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 5—6]. Як правило, тираж «Слова» не перевищував 1000 примірників і, як свідчить опитування робітників Нижньодніпровських майстерень за 1908—1909 рр., воно користувалося меншим попитом, ніж «Рада», «Село» і «Рідний Край», але перевищувало за популярністю «Українську Хату» і «Молоду Україну» [Село 1910, № 8, с. 3]. Таким чином, українські ліберали-поступовці остаточно закріпили за собою виборений в УСДРП ще наприкінці революції пріоритет у виданні літератури українською мовою.

При уважному розгляді матеріалів «Слова» неможливо не помітити того, що в жодній із редакційних чи тематичних статей нема й натяку на протиставлення національної та партійної проблематики. Навпаки, навіть висвітлюючи суто партійні теми, редактори щотижневика акцентували увагу читача на національному питанні, наголошуючи: «українські робітники», «український пролетаріат» тощо. Аналізуючи вітчизняний і зарубіжний профспілковий рух, подаючи огляди діяльності партій Другого Інтернаціоналу, інформуючи про стан російської соціал-демократії, публіцисти «Слова» виразно маніфестували свою прихильність до ідеалів саме європейської соціальної демократії.

Тому, на нашу думку, дещо однобокою й тенденційною є оцінка ролі «Слова» у вітчизняному соціал-демократичному русі, подана у звіті ЦК УСДРП Міжнародному соціалістичному конгресові в Копенгагені, де зазначалося, що журнал не мав марксистського забарвлення [Доклад 1910, с. 3]. Щотижневик, безперечно, мав соціал-демократичне спрямування, завдяки популярному характеру викладу матеріалів був доступний для сприйняття широкими колами трудящих, а завдяки своїй легальності мав більше поширення, ніж це було б за тих умов із нелегальним

виданням. Однак, зрештою, на початок літа 1909 р. усі можливості легально пропагувати **соціал-демократичні** ідеї повністю вичерпалися, крім того давалася взнаки гостра нестача коштів, і редакція змушена була припинити випуск «Слова» [Слово 1909, № 23, с. 1].

За таких, здавалося би безвихідних для вітчизняної **соціал-демократії**, обставин Організаційний Комітет **УСДРП** вищих шкіл Росії та вже згадувана Київська робітнича організація партії виступила з ініціативою проведення з'їзду чи наради для пошуків шляхів виходу з того тяжкого становища, в якому опинилася УСДРП. ОК був створений на початку 1909 р. з метою об'єднання і координації діяльності інтелігентських осередків та підготовки партійних працівників. На липень він складався із двох представників партійної організації в Київському університеті, двох — від організації на жіночих курсах і одного представника партійного осередку в Київському політехнічному інституті, котрі разом становили близько 30 членів УСДРП [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 5с. Спр. 83. Арк. 4, 7]. У справі підготовки зібрання кандидат у члени ЦК УСДРП В.Садовський відвідав партійні комітети у Санкт-Петербурзі, Москві й Харкові, де зустрів належне розуміння потреби якнайскорішого розв'язання вищевказаної проблеми.

Оскільки посилений жандармський нагляд над «неблагонадійними» унеможлилював проведення конференції (а тим більше з'їзду) на території Російської імперії, вирішено було користатися слушною нагодою для скликання її у Львові, оскільки ОК ухвалив взяти участь у Першому Всеукраїнському студентському з'їзді, що мав там відбутися у другій декаді липня. На призначений строк — 16 липня — у Львові зібралося 10 чол., що представляли ОК УСДРП вищих шкіл Росії й Київську робітничу організацію (В.Садовський), групу УСДРП у Київському політехнічному інституті (С.Веселовський), студентські організації вузів Петербурга [Н.Сінгалевич (Мазела)], московську студентську групу УСДРП (М.Токаревський), а також емігранти — члени ЗК УСДРП: член ЦК партії А.Жук, колишні члени Прилуцького комітету О.Назаріів, ніжинської організації — О.Соболь, Полтавського комітету — В.Дорошенко і Київського — Д.Донцов та В.Щербаківський [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 5 с. Спр. 83. Арк. 1].

Внаслідок того, що у Львові зібралися представники лише частини партійних організацій, а саме студентських і до того ж не всіх, а емігранти не мали тісних зв'язків із тими комітетами, у яких вони працювали до від'їзду за кордон, було вирішено вважати конференцію «приватною нарадою партійних робітників» [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 5 с. Спр. 83. Арк. 4]. Головуючим на нараді було обрано А.Жука, секретарем — В.Дорошенка, за три дні роботи (16—18 липня 1909 року) відбулося 5 засідань, протягом яких заслухано звіти з місць і розглянуто такі питання:

- 1) сучасне становище партії і партійні завдання;
- 2) видання органу;
- 3) справа налагодження ближчих контактів з УСДРП Галичини;
- 4) справа об'єднання з українськими соціалістичними організаціями в Росії;
- 5) еміграція;
- 6) ставлення до легальних культурно-просвітніх та економічних організацій;
- 7) центральна бібліотека і архів.

Звітуючи про організації, які представляв, В.Садовський намалював досить невтішну картину партійних справ у Києві: ОК займався виключно читанням рефератів і спромігся провести лише два робітничі зібрання, ЦК УСДРП — «цілком дезорганізований», його члени «партійної роботи не ведуть». Київський комітет УСДРП об'єднував усього 12—15 робітників, не мав жодних гуртків, нерегулярно вів біржу, єдиним проявом його активності став випуск 3 тис. першотравневих відозв. Група УСДРП в Політехнічному інституті виявилася дещо діяльнішою: С.Веселовському вдалося налагодити партійну роботу в Подільському районі Києва і в Черкасах, посприяти страйковій обслуговуючого персоналу інституту. Петербурзька і московська студентські організації УСДРП (кожна — по 12—15 чол.) обмежилися читанням рефератів на зборах і збиранням коштів для випуску «Слова» [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 5 с. Спр. 83. Арк. 7].

Після звітів В.Садовський виступив із рефератом «Сучасне партійне становище і вихід з нього», в якому на прикладі ставлення місцевих осередків до участі у

слов'янському студентському з'їзді та загальноросійському жіночому, проілюстрував конфлікт поміж прибічниками і противниками використання легальних можливостей у партійній роботі, що став на той час надто очевидним. Намагаючись узгодити обидва підходи, **В. Садовський** запропонував, як першочергове завдання УСДРП, зосередитись на підготовці «матеріалу для всесторонньої партійної роботи» у майбутньому. Першим кроком на цьому шляху стало б заснування нелегального партійного органу дискусійного характеру, навколо якого мали об'єднатися всі соціал-демократичні елементи незалежно від їх фракційної належності. Другим фактором, що посприяв би відродженню УСДРП, доповідач назвав ідейне розмежування між представниками обох течій в українській соціал-демократії. Місцеві групи матеріальної підтримки нелегального дискусійного органу з часом увійшли б у тісний і постійний зв'язок між собою, що створило б ґрунт для з'ясування загальнопартійних цілей та переходу до всебічної партійної роботи [Праця 1901, ч. 1, с. 18].

Висновки реферату, що враховували історичний досвід «Іскри» та «Визволення» у формуванні РСДРП та Конституційно-демократичної партії, викликали гостру дискусію між ортодоксами (прихильниками традиційних, нелегальних форм партійної діяльності) і опортуністами, що виступали за їх перегляд і ширше використання легальних засобів. **А. Жук**, що виступив від опортуністичної меншості, основну увагу запропонував зосередити на узгодженій із «демократичними елементами суспільності» роботі в культурно-просвітніх і кооперативних організаціях та профспілках. Разом з тим, **А. Жук** погоджувався із **В. Садовським** щодо ролі нелегального партійного органу і створення груп допомоги, але переважно з інтелігентської молоді. Відносно вироблення нових методів діяльності **А. Жука** підтримав **О. Соболев**, котрий вважав, що поширені в революційні часи біржі й масовки «страли тепер всякий сенс» [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 5 с. Спр. 83. Арк. 7, 10].

Однак більшість учасників наради, в тому числі **В. Дорошенко**, **О. Назаріїв**, **С. Веселовський**, що активно виступили в дискусії, стали на захист традиційних форм і методів нелегальної партійної роботи. Виходило так, що обидва угруповання у своїх розрахунках спиралися на факт

посилення реакційних тенденцій у внутрішній політиці царату після завершення революції, але робили протилежні політичні висновки з нього. Головним фактором ефективної діяльності партійних осередків ортодокси вважали керівну і об'єднуючу роль нелегальних організацій, а слабкими сторонами діяльності УСДРП — сліпе копіювання методів роботи російських соціал-демократів, відірваність ЦК від місцевих осередків, брак внутрішньопартійної дисципліни, нерозробленість окремих програмово-теоретичних питань, брак коштів.

Прагнучи не допустити зриву наради, надати їй результативності й не відштовхнути остаточно від партії ту частину національної інтелігенції, котра ще не «дозріла» до вступу в УСДРП, **В. Садовський** запропонував компромісний варіант резолюції щодо організаційно-партійного життя. З огляду на брак «активних сил і відповідних матеріальних засобів» вона закликала до «підготовчої праці над відродження партії, як політичної організації» на противагу «всесторонній партійній роботі», до якої на той час українська соціал-демократія ще не була готова. **В. Садовський** змушений був включити до постанововчої частини документу положення про використання «всіх легальних можливостей в партійній роботі на місцях», зокрема культурно-просвітніх і кооперативних організацій, а також видання легального популярного органу [Праця 1909, ч. 1, с. 11].

Чергова ухвалена нарадою резолюція визнавала за «Просвітами» і кооперативами «велике організуюче значення» і рекомендувала членам УСДРП вступати до них Для активної праці [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 5 с. Спр. 83. Арк. 16]. Її ухвала була відчутним здобутком опортуністичних сил, що намагалися новим арсеналом партійних засобів роботи відповідно до нових політичних реалій у Росії з урахуванням наявного досвіду європейської, зокрема галицької, соціал-демократії. З приводу об'єднання УСДРП з УСДП Галичини було визнано важливість і бажаність такого кроку, але в той же час вказано на його передчасність. Народа висловилося на користь заснування спільного для обох партій друкованого органу і видавництва та представництва на Міжнародних соціалістичних кон-

гресах, а також корисних обом організаціям спільних акцій (наприклад, у справі Холмщини).

Гостру дискусію на нараді викликало питання про об'єднання УСДРП з українськими соціалістичними організаціями в Росії (доповідач — А.Жук). Мова йшла про Українські есерівські організації, оскільки спілчанських на території імперії на середину 1909 р. практично не залишалось, а проголошена в 1906 р. Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) [ЦДАВОВУ. Ф. 3805. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 2 зв.] хоча й не мала затвердженої програми і статуту, зуміла уникнути повного розгрому та потенційно являла собою поважного конкурента УСДРП, особливо в роботі на селі. Саме цим, очевидно, і пояснюється прагнення секретаря ЗГ УСДРП досягти угоди з ще несформованою партією за умов організаційного розладу у власній. Однак, практично всі учасники наради з вузкопартійних позицій виступили проти цього, так була втрачена ще одна нагода консолідувати український соціалістичний рух напередодні тяжких випробувань [Праця 1909, ч. 1, с. 13].

Підсумовуючи в цілому результати Львівської наради 1909 р., доводиться визнати компромісний і половинчастий характер її рішень, які відбили той прикрий факт, що українська соціал-демократія, як організований політичний рух, виявилася відкиненою назад у своєму розвитку принаймні до передреволюційних часів. З цього погляду основне рішення наради — за допомогою нелегального дискусійного органу провести підготовчу роботу по відродженню партії та досягти її ідейної єдності — здається раціональним і доцільним. Проте учасникам наради так і не вдалося подолати давню недугу вітчизняного соціал-демократичного руху — амбітність його керівників. Суперництво між Закордонною Групою і центральними органами партії (ОК і ЦК), що набрало специфічного вигляду конфлікту між прихильниками і противниками використання легальних можливостей для партійної діяльності, стало на заваді швидкому відродженню УСДРП у передвоєнний період.

Побічним наслідком Львівської наради стала активізація роботи членів ЦК УСДРП, що перебували на території Росії й побоювалися, що ініціатива відновлення партії

вислизне у них з рук. Досить заплутаним лишається питання, хто конкретно виступав від імені ЦК, обраного на Третью з'їзді? У листопаді 1910 р. А.Жук зазначав, що до складу ЦК влітку попереднього року «входив лише один, згідно 2 товариші, обібрані на III з'їзді» [Наш Голос 1910, ч. 1, с. 51], з чого він робив висновок про те, що «ЦК ідейно не репрезентує «більшості» партійної», а тому формально неправомочний. Анонімний ЦК тоді ж стверджував, що «до нього належало 5 товаришів, 4 з них обібрані III з'їздом і лише 1 кооптований, та й той, що належав до ЦК перед III з'їздом» [Наш Голос 1910, ч. 1, с. 51] (очевидно, Л.Юркевич). Пізніше А.Жук згадував, що на час Львівської наради ЦК УСДРП в Росії складався з М.Порша, М.Шадлуна і Д.Піщанського, що були обрані ще на з'їзді (останній як кандидат у члени ЦК), та Л.Юркевича, але представляли ЦК і виступали від його імені М.Порш та Л.Юркевич [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 174 зв.].

Саме вони і розгорнули жваву діяльність, спрямовану на нейтралізацію рішень львівської наради та утвердження в партійних осередках власного курсу на негайне відтворення старих і заснування нових нелегальних робітничих організацій. Однак фактична відсутність або ж повна їх бездіяльність (за винятком Києва) унеможливила скликання ЦК конференції, альтернативної Львівській. До того ж рішення останньої підтримали Московська (частково), Петербурзька і Прилуцька групи партії. Тому до налагодження випуску власного нелегального друкованого органу ЦК обмежився виданням двох відозв: загального характеру і зверненої до студентства. У них наголошувалося, що в центрі загальнопартійної уваги мають стати нелегальні осередки УСДРП, а не дозволені владою економічні й культурно-просвітні організації. Щодо останніх пропонувалося керуватися принципом партійності, сформульованим іще на Другому з'їзді УСДРП стосовно профспілок. Останнє, на нашу думку, засвідчило, що події 1906—1909 рр., на жаль, нічому не навчили ортодоксальне крило партії, котре відчайдушно намагалось зберегти в ній Домінуючі позиції.

Щоправда, ЦК УСДРП слушно пов'язував перспективи партійної діяльності у післяреволюційній Росії із зростом

національно-визвольного руху, що сприяв би розширенню соціальної бази української соціал-демократії. Але основні зусилля партія мала спрямувати не на консолідацію національного руху на спільній платформі, а на розпалювання класової боротьби всередині української нації, оскільки її рух сильно забарвлений буржуазною ідеологією. ЦК УСДРП кваліфікував такий курс як «національну пролетарську політику». Саме прихильністю партійної інтелігенції (малися на увазі учасники Львівської наради) до «українського буржуазного національного руху» ЦК пояснював виникнення всередині УСДРП опортуністичної течії, котрій він проголошував «таку ж боротьбу, як і самому буржуазному націоналізмові» [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 144—144зв.].

З виходом у Львові друкованих органів Закордонної Групи (двомісячник «Праця» за редакцією Д.Донцова, А.Жука і В.Дорошенка) 11 листопада 1909 р. та Центрального Комітету (часопис «Робітник» за редакцією В.Левинського і Л.Юркевича) 25 січня 1910 р. дискусія набрала ширшого розмаху і поставила партію на грань чергового розколу. Як повідомляла 8 квітня 1910 р. М.Поршу московська група УСДРП, що налічувала на той час 23 члени, внаслідок обговорення резолюцій Львівської наради вона розкололася на дві нерівні частини. Більшість підтримала ЦК, поклавши на нього завдання відродити партію, а також гостро засудила відмову петербурзької організації УСДРП поширювати відозви ЦК. У свою чергу, московська група виступила з ініціативою проведення конференції об'єднаних партійних організацій для оновлення ЦК і обрання Редакційного Комітету [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2227. Арк. 610—611].

Відповідна резолюція була надіслана до п'яти партійних осередків, із якими московська група мала зв'язки. Ініціатива «москвичів» отримала їх схвальну реакцію, а ЦК невдовзі виробив порядок денний пропонованої конференції. Таким чином, дискусія між прихильниками «Праці» та «Робітника», що тривала всю зиму 1909—1910 рр., зрештою спричинилася до певного поживавлення внутрішньо-партійного життя. Намагаючись уникнути звинувачення у фракційності, ЦК розіслав у всі партійні організації запити щодо обрання делегатів на конференцію, причому **кожно-**

му осередкові надавався один голос і лише київському, з огляду на його більшу чисельність, — два [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2227. Арк. 583].

Конференція відкрилася у Києві в перший день Великодня (18 квітня 1910 р.), щоб не викликати у поліції підозри відносно прибуття до міста «підназорних». Проте на неї дісталися представники лише частини партійних організацій, до того ж майже виключно прибічники ЦК: два делегати від київських робітничого і студентського осередків УСДРП, по одному від харківської та московської інтелігентських організацій і представник катеринославської робітничої групи партії. З членів ЦК були присутні М.Порш, Д.Піщанський і Л.Юркевич. Із запрошених до Києва не прибули представники від петербурзької, полтавської та прилуцької організацій а також ЗГ УСДРП.

Відсутність прихильників «Праці» змусила делегатів кваліфікувати зібрання як «нараду ЦК з участю представників від організацій». Після цього було затверджено порядок денний наради:

- 1) справа скликання партійного з'їзду;
- 2) становище в партії і вихід з нього;
- 3) обрання центральних органів партії;
- 4) об'єднання з РСДРП;
- 5) участь у міжнародному соціалістичному конгресі в Копенгагені.

Враховуючи сумне становище в місцевих організаціях, жоден з делегатів Київської наради не висловився за проведення партійного з'їзду ближчим часом. Зрештою, було вирішено, що ЦК визначить термін з'їзду, як тільки партія вийде з кризи (однак цього не сталося аж до вересня 1917 р., коли було ухвалено скликати Четвертий з'їзд УСДРП), а резолюції наради мають необов'язковий характер [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2227. Арк. 584].

Вихідною точкою доповіді ЦК була думка, що єдиним засобом зрушити партію з мертвої точки може бути заснування нелегального періодичного популярного агітаційно-бойового органу. Справа полягала в тому, що «Робітник» являв собою теоретичне важкозрозуміле для робітників видання. Для налагодження видання нового партійного органу і теоретичної літератури (неперіодичних збірників чи дискусійного часопису) було вирішено обрати постійну

редакцію з п'яти чоловік і зобов'язати їх жити за кордоном. До складу редакції передбачалося ввести двох прибічників на пряму «Праці», двох — «Робітника» й одного «нейтрального», що сприяло б ідейному та організаційному зближенню обох течій у партії. Проте, в реальному житті нібито паритетний принцип формування редакції, запропонований від імені ЦК Л.Юркевичем, міг виявитися фікцією. По-перше, збори редакції визнавалися дійсними за наявності лише трьох членів, що давало змогу легко усунути від дійової участі в роботі представників опортуністичного крила. По-друге, редакція отримувала право кооптації нових членів як з вирішальним, так і дорадчим голосом, що недовго зберігало б засади паритетності. При цьому наголошувалося, що всі партійні видання мали виходити за підписом ЦК, до якого входили члени редакції з вирішальним голосом [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2227. Арк. 584 зв.].

Фактично, ортодокси з ЦК УСДРП зуміли перехопити у ЗГ ініціативу в справі відродження партії, а згодом і зовсім усунули прихильників «Праці» від участі у редагуванні спільного органу — «Нашого Голосу». Хоча Л.Юркевич у першому випуску новозаснованого часопису, інформуючи членів партії про київську нараду, зазначав, що на ній була обрана нова редакція [Наш Голос 1910, ч. 1, с. 10], це не відповідає дійсності, оскільки представник «Праці» (скоріше за все, В.Садовський) був присутній лише на першому засіданні наради (з двох) і не мав належних повноважень брати участь у виборах редакції [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2227. Арк. 584]. Лише через місяць, у травні 1910 р., був визначений склад об'єднаного ЦК (і, відповідно, редакції ЦО УСДРП): від ортодоксів до нього увійшли Д.Піщанський і Л.Юркевич, від опортуністів — Д.Донцов і В.Дорошенко, «нейтральним» членом став В.Степанківський [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 165, 174 зв.]. Однак останні двоє реальної участі у редагуванні «Нашого Голосу», що почав виходити у Львові на кошти Л.Юркевича з листопада 1910 р., не брали. Поза межами ЦК і редакції ЦО залишилися такі відомі в минулому провідники української соціал-демократії, як В.Винниченко, А.Жук, М.Порш, В.Садовський та ін. Закордонна Група УСДРП, виходячи передусім з інтересів

справи й намагаючись не допустити розколу в партії, змушена була погодитись із рішеннями Київської наради, про що повідомила ЦК окремим листом, застерігши водночас його відносно необхідності національного забарвлення агітаційно-пропагандистської літератури та надання більшої уваги в ній проблемам саме національно-визвольного руху [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 53. Арк. 171 зв.].

Здавалося б, головним здобутком Київської наради 1910 р. стало фактичне об'єднання наявних у партії течій для вирішення головної проблеми — агітаційної роботи серед тієї частини українського робітництва, котра прагнула до згуртування під проводом УСДРП. Але невдовзі конфлікт між емігрантами-опортуністами і київськими ортодоксами спалахнув із новою силою. Уже в першому ж випуску «Нашого Голосу» були опубліковані лист А.Жука «З приводу Доклада ЦК УСДРП Міжнародному Соціалістичному Конгресови» і відповідь ЦК партії на нього, що засвідчили наявність глибоких розбіжностей із принципових питань визвольного руху всередині вітчизняної соціал-демократії. Голова ЗГ звинуватив авторів документу в крайній тенденційності й продовжував відстоювати потребу для активістів УСДРП брати діяльну участь у роботі національних «буржуазних» установ та відкидав закиди у «націоналізмі і буржуазності» на адресу інтелігентів-опортуністів. Заперечуючи легітимність обраного після Київської наради (а не на з'їзді, як це передбачалося статутом партії) ЦК, А.Жук відмовляв йому в праві ідейно репрезентувати партійну «більшість» [Наш Голос 1910, ч. 1, с. 48—51]. Ще напередодні виходу часопису, у вересні 1910 р, А.Жук звернувся до новообраного керівного органу партії з листом щодо можливості продовжувати виконання обов'язків члена ЦК. Але особисті симпатії й антипатії виявилися вищими від інтересів спільної справи — відповіддю на обидва листи була категорична відмова [Наш Голос 1910, ч. 1, с. 53].

Зневірившись у можливості «європеїзації» УСДРП та налагодження її співпраці з ліберально-поміркованим крилом українського руху в умовах широкомасштабного наступу російської великодержавно-шовіністичної реакції, А.Жук і В.Степанківський зробили спробу консолідувати революційну еміграцію на національно-визвольній плат-

формі. Інтелектуальні сили української соціал-демократії, що після революції 1905—1907 рр. опинилися на еміграції у Львові, мали змогу тісніше познайомитися з практикою західноєвропейського робітничого руху (в т. ч. галицького), вчасно зорієнтуватися в тогочасній міжнародній ситуації. Загравання віденського уряду з галицькими українцями, поживавлення національно-визвольного руху в Центральній і Південно-Східній Європі, німецька зацікавленість українським питанням збуджували сподівання частини українських соціал-демократів (як галицьких, так і наддніпрянських), що майбутня європейська війна створить сприятливі умови для самовизначення України. Але це вимагало розриву з доктринерським соціалізмом і зосередження всіх зусиль на реалізації ідеї національного визволення. Та й плідна співпраця різних за ідейною спрямованістю українських політичних угруповань за кордоном могла благотворно вплинути на можливість зближення поступової й соціалістичної течій в українському русі Росії, що мало б першорядне значення для процесів національного відродження.

4—6 березня 1911 р. у Львові відбулася нарада А. Жука, В. Степанківського і Л. Юркевича за участю історика В. Липинського та редактора віденського «Українського огляду» В. Кушніра. Внаслідок зустрічей, як згадував у 1934 р. А. Жук, «визнано за потрібне *розпочати активну політичну діяльність самостійницького характеру* (підкреслення — А. Жука)», причому планувалося заснування самостійницьких політичних організацій у російській Україні й налагодження зв'язків з уже існуючими (УНП та «Оборона України») для створення у подальшому єдиного керівного центру. Основою для організаційного згуртування самостійницьких організацій мала стати ідея державної незалежності України та активна боротьба за неї [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 240].

Першим кроком у цьому напрямку мало бути видання у Львові періодичного органу самостійницького руху — «Вільної України». Її програмні засади, вироблені на основі пропозицій А. Жука, зводились до того, що лише національна незалежність може забезпечити всебічний та економічний поступ українського народу. Економічний визиск України Російською імперією і гальмування нею

національно-культурного відродження українського народу були для нього спільним злом, тому усі верстви нації зацікавлені у самостійній українській державі. Отже, незалежна Україна могла постати лише внаслідок національної революції, а перехідним етапом до неї могло б стати «прилучення України або її частини до Австрії» та «злучення з Галичиною та Буковиною» для створення автономної національно-територіальної одиниці в складі Австро-Угорщини. Учасники наради прийшли до висновку, що «державний упадок Росії та її розбиття було б в інтересах усіх національностей, що її заселяють, і прискорило б суспільно-політичний розвиток у цілій Європі».

Щодо першочергових завдань у Наддніпрянській Україні зазначалося використання легальних можливостей громадської діяльності, в т. ч. «Просвіт», «участь у загальнім політичним житті, оскільки це сприятиме національно-революційній діяльності». «Вільна Україна» мала пропагувати «активні протести проти русифікаційної системи», популяризувати гасло «свій до свого» і економічний бойкот чужинців. З українськими політичними організаціями самостійницького напрямку співпраця передбачалася на платформі демократичного республіканізму, хоча В. Липинський висловився на користь конституційної монархії [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 188].

Таким чином, незадовго до вибуху світової війни українські соціал-демократи в особі своєї Закордонної Групи зробили перший крок до усвідомлення пріоритету загальнонаціональних інтересів над вузькокласовими. До співпраці у «Вільній Україні» вирішено було залучити В. Дорошняка із ЗГ УСДРП, В. Темницьким від УСПД Галичини, М. Залізняка з-поміж українських есерів та історика І. Крип'якевича. Намічалось створення загальнонаціонального політичного об'єднання з керівною роллю українських соціал-демократів для активної пропаганди ідеї державної незалежності України. Більше того, про ці плани було поінформовано митрополита А. Шептицького, котрий схвально відрігував на задум, і М. Грушевського, який скептично поставився до цієї справи.

Однак, на жаль, багатообіцяючий намір ЗГ УСДРП консолідувати українську еміграцію під національно-визвольними гаслами не був реалізований. Уж під час прове-

дення наради з'ясувалося, що **В. Степанківський** і **В. Кушнір** орієнтувалися виключно на Австро-Угорщину в оцінці перспектив визволення України, в той час як **В. Липинський** радив спиратися передусім на власні національні сили, а **А. Жук** займав проміжну позицію. Справа зайшла в глухий кут і внаслідок неупустиливості **Л. Юркевича**, котрий догматично відкинув можливість співпраці виразників інтересів пролетаріату з буржуазними діячами [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 181].

Проте ідейно-політична еволюція частини української соціал-демократії в самостійницькому напрямку тривала. **Невдовзі** після згаданої наради **В. Степанківської** заснував у Львові «Молодоукраїнський комітет», але, видавши відозву до громадськості про свої завдання, він згорнув діяльність. У липні 1912 р. у львівській газеті «Вперед» **В. Степанківський** опублікував статтю «Соціал-демократія чи молодоукраїнство», де стверджував, що масового і організованого українського робітничого руху ще немає, а УСДРП складається, переважно, з інтелігенції, яка бере активну участь у загальнонаціональній роботі. Містився у статті й дещо несподіваний для марксиста заклик до продовження історичних традицій: «Ми почули себе спадкоємцями великих заповітів славних українських гетьманів. Ми зв'язали свої наміри з традицією княжої Київсько-Галицької Русі-України».

Того ж 1912 р. **А. Жук** організував у Львові Український Інформаційний Комітет, у якому згуртувалися літератори і публіцисти з метою пропаганди українських домагань у Центральній та Західній Європі. Комітет очолював проф. **Р. Залозецький**, готувався випуск друкованого органу — часопису «Визволення» за участю **В. Липинського**. Правда, як і минулого року, налагодити видання часопису не вдалося, але українські революціонери-політемігранти, розкидані по різних європейських державах, дійшли до думки стосовно спільної інформаційної акції на випадок війни, що стало в нагоді через два роки при створенні Союзу Визволення України [Німчук 1923, с. 27].

Тим часом, політична діяльність і стан партійного будівництва в місцевих осередках УСДРП на території Росії після Київської наради 1910 р. лишалися вкрай незадовільними. Їх інертність, безініціативність, розгуб-

леність і організаційна аморфність чітко простежується у зведеннях агентурних відомостей Південно-Західного районного охоронного відділення по Полтаві за 1911 р. На той час партійні організації на території Полтавщини збереглися в самій Полтаві (члени комітету — **Г. Іваницький**, **Г. Буцький**, **Є. Любарський**, **М. Кохановський**, **К. Шаревський** і **Г. Яновський**), Лубнах (члени комітету — **П. і М. Деркачі**, **Г. і К. Кондратовські**, **І. Мороз**, **Г. Павелько**), Ромнах (**К. Божко**) та по окремих селах навколо цих міст і на Миргородщині й Пирятинщині [ЦДІАУ. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 363. Арк. 17 зв., 62 зв., 117 зв.].

Загальний стан партійних справ був визначений у березні 1911 року на зборах Полтавського комітету досить самокритично: «Партія активно не працює, тактики немає, працівників у повіті мало». Усі спроби протягом року активізувати і розширити партійну діяльність (складання анкети для виборців до Четвертої думи, поїздки членів комітету по селам з метою відновлення контактів із сільськими групами, збір коштів на користь ув'язнених) не дали бажаного результату. Лише в пирятинському повіті робітникам цукроварні на чолі з членом місцевого осередку УСДРП **А. Головком** пощастило домогтися підвищення заробітної плати. Ситуація ускладнювалась наявністю в партії провокаторів, щодо яких полтавців попереджував Київський комітет УСДРП. Не вдалося провести і Київську крайову конференцію партії 8 вересня 1911 р., в якій мали взяти участь представники партійних осередків Київської, Волинської, Полтавської, Чернігівської та Харківської губерній [ЦДІАУ. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 363. Арк. 136 зв., 203 зв., 205 зв.].

Разом з тим у діяльності окремих місцевих осередків всупереч ортодоксальному курсу ЦК УСДРП намітилися певні позитивні зрушення щодо співпраці з несоціалістичними організаціями на платформі відстоювання національних інтересів. Зокрема, редактор провідної поступової газети «Рада» студент Київського комерційного інституту **Валентин Галевич** взимку 1911 р. підтримував тісні стосунки з провідними активістами УСДРП у Львові й навіть брав участь у нараді 1909 року [ЦДІАУ. ф. 275. Оп. 1. Спр. 2459. Арк. 151]. На початку жовтня того ж року Київський комітет УСДРП сповіщав Полтавський, що на

час передвиборчої кампанії до Четвертої Думи в Кобеляках коштом кадетів членами колишньої Селянської Спілки буде видаватися газета і пропонував взяти участь у її фінансуванні [ЦДІАУ. Ф. 276. Оп. 1. Спр. 363. Арк. 204 зв.].

Певне пожвавлення діяльності місцевих організацій УСДРП настало у 1913—1914 рр. в зв'язку із загальним наростанням революційно-визвольного руху в Російській імперії. Так, помічник начальника Полтавського ГЖУ в порядку службової інформації повідомляв начальника Київського ГЖУ про існування в 1913 р. у Миргороді осередка УСДРП під керівництвом колишнього студента Петербурзького університету Володимира Ярошенка і студента Петербурзького політехнічного інституту Є.Нероновича. До нього належали місцеві козаки С.Бокало та І.Мартиненко, а також рядовий 14 саперного батальйону в Києві П.Коваленко, його брат — учень миргородської художньо-промислової школи ім. Гоголя Трофим і рядовий 2-го батальйону 131 Тираспільського полку в Києві Г.Онокій [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 5 с. Спр. 7. Арк. 346, 350 зв., 352, 354].

Очевидно, що миргородський гурток мав більш-менш постійний зв'язок із Закордонною Групою УСДРП, свідченням чого було вітання, надіслане Є.Нероновичем до Львова 19 червня 1913 р. на адресу Другого Всеукраїнського студентського з'їзду. Гурток займався поширенням у околицях Миргорода революційної агітаційно-пропагандистської літератури, виданої в Галичині. Та найцікавішим проявом його діяльності стало вироблення статуту місцевих груп УСДРП, що характеризувався досить високим рівнем теоретичного осмислення завдань вітчизняної соціал-демократії у нових історичних умовах.

В основу статуту були покладені відповідні документи, ухвалені Другим з'їздом партії, але водночас він став подальшим кроком у напрямку демократизації засад партійного будівництва. Так, вищою установою місцевих груп визначалися загальні збори їх членів, що й мали визначати напрямки їх роботи. Відповідно до потреб місцева група могла створювати автономні спеціальні відділи: поширення літератури, пропаганди, роботи в кооперативах, земських закладах тощо. Представники спілок місцевих груп отримували право скликати з'їзд для вироблення загально-

партійної політики і обрання її центральних установ — ЦК і редакції ЦО [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 5 с. Спр. 7. Арк. 347].

Зрозуміло, що подібний проект статуту місцевих груп УСДРП міг бути реалізований у повній мірі лише за умов могутнього сплеску революційно-визвольної боротьби і до того ж за наявності гарантованого державою мінімуму громадянських прав і свобод. Але навіть поодиноким факт вироблення нормативного партійного документу в повітовому Миргороді рядовою місцевою організацією був свідченням глибокого проникнення соціал-демократизму в товщу українського визвольного руху.

Тим часом у жовтні 1911 р. випуск «Нашого Голосу» внаслідок матеріальних труднощів припинився, і Л.Юркевичу вдалося кооптувати до ЦК УСДРП виключно своїх прихильників — на вересень 1912 р. він складався із самого Л.Юркевича, В.Винниченка, П.Дятлова, Д.Донцова і М.Троцького [ЦДАВОУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 174]. Того року вся увага провідного кола діячів партії в Росії була сконцентрована на підготовці до видання у Києві легального громадсько-літературно-наукового щомісячника соціал-демократичного спрямування. За даними Департаменту Поліції ініціаторами його заснування були Л.Юркевич і член УСДРП Галичини Є.Косевич, а Д.Антонович мав здійснювати загальний нагляд за випуском часопису і співпрацювати у науково-художньому відділі [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 5 с. Спр. 7. Арк. 163].

Однак, хоча Л.Юркевичу вдалося залучити до роботи у «Дзвоні» (так був названий часопис, що став виходити з початку 1913 р.) одного з найкращих літераторів галицької соціал-демократії В.Левинського, а також таких досвідчених партійних публіцистів, як: В.Винниченко, К.Голіцинська, Д.Донцов, М.Троцький, В.Садовський — і навіть російських соціал-демократів Г.Алексинського та А.Луначарського, справа з поширенням часопису стояла кепсько. Розрізнені партійні осередки і окремі активісти були не в змозі організувати широку мережу кореспондентів «Дзвону», що могла б стати кістяком відроджуваної партії. 19 березня 1913 р. Л.Юркевич писав із Парижа П.Понятенку до Києва: «Кілька сот наших підписників мене просто в «гроб» заганяють — стільки мав «Наш Голос» в одній

Галичині (зверніть увагу — Галичина)» [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 5 с. Спр. 7. Арк. 260].

Напередодні Першої світової війни УСДРП періодично нагадувала про своє існування окремими практичними заходами, наприклад, спільним з іншими соціал-демократами Росії виступом проти справи Бейліса, поширенням першотравневих листівок і відозв до дня пам'яті Т.Шевченка [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 4. Спр. 463, Арк. 71]. Начальник кубанського обласного жандармського управління сповіщав Департамент поліції, що більшість службовців Кубанського союзу товариств дрібного кредиту належали до катеринодарської групи УСДРП на чолі з Ю.Квасницьким, вона мала зв'язки з Київським комітетом партії [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 5 с. Спр. 7. Арк. 281-281 зв.].

Однак, незважаючи на певні позитивні зрушення на місцях, у цілому українська соціал-демократія у передвоєнний період залишилася в стані організаційної стагнації, поступаючись у національному житті Товариству Українських Поступовців. На перший погляд, після майже півтора десятиліття напружених ідейних і організаційних шукань, діяльної участі у національно-визвольному і загальноросійському русі українська соціал-демократія знову опинилася на початку шляху. Але, водночас, її життєвий багаж збагатився політичним досвідом, до громадсько-політичного і революційного життя прилучалася нова генерація здібних і енергійних партійних діячів. Та найголовнішим, на нашу думку, було те, що організаційна криза УСДРП після невдачі революції 1905—1907 рр. не спричинилася до ідейно-теоретичного занепаду вітчизняної соціал-демократії.

2. Подальша розробка УСДРП теоретичних проблем вітчизняного визвольного руху

У передвоєнний час усередині УСДРП сформувалася невелика група партійних керівників-інтелектуалів, що інтенсивно переосмислювали досвід першої російської революції та пореволюційної доби. Першочерговою проблемою для них, як і раніше, залишалося поєднання положень марксистського соціалізму з ідеєю національного ви-

зволення українського народу. За визначенням С.Петлюри, українська соціал-демократія збиралася «змагатись за чистоту національної ідеї, яка губить свій животворний зміст, коли не зв'язується органічно з послідовним демократизмом, з світоглядом робочого класу» [Слово 1908, № 1, с. 3].

• Восени 1907 р. М.Порш зробив досить ґрунтовну спробу популяризації національної програми української соціал-демократії на сторінках «Слова», опублікувавши цикл статей «Про національну неволю та про те, як з неї визволитися», наступного року він був продовжений під назвою «Автономія України». Обидві частини праці згодом неодноразово перевидавалися окремою брошурою «Автономія України і соціал-демократія». У ній з'ясовувалися історико-правові, господарські та культурно-освітні аспекти становища України у складі Російської імперії, порівнювалися різні форми автономії (культурно-національна, обласна, національно-територіальна) і досить переконливо доводилася необхідність та доцільність саме національно-територіальної автономії для початкового вирішення українського питання.

До компетенції уряду автономної України М.Порш відносив культурні, освітні, переселенські та добродійні справи, фінанси і кредит, шляхи сполучення і адміністративний контроль, статистику, фабричне, торгівельне, цивільне й кримінальне законодавство, охорону здоров'я. Федеральний уряд Росії, на думку керівника УСДРП, мав здійснювати зовнішню політику держави, формувати її бюджет, керувати поштою і телеграфним зв'язком, виступати арбітром у стосунках між автономними одиницями а також виробляти загальні принципи законодавства, контролювати загальнодержавні шляхи сполучення, банки і страхування [Порш 1917, с. 53—59].

На початку 1909 р., звертаючись до всіх українських марксистів-літераторів, редакція «Слова» визначила їх головним і нагальним завданням вироблення «українського марксизму», що мав наповнити «національну ідею, чужу українським робітникам, глибоко рідним їм соціальним змістом класових інтересів» [Слово 1909, № 1, с. 2]. Подібна чітка постановка питання про теоретичні засади діяльності УСДРП свідчила про принципові зміни в ідейній еволюції соціал-демократії, котра протягом попереднього п'ятиріччя

не скупилася на заяви про свою відданість положенням «ортодоксального марксизму». Без сумніву, це якнайкращим чином відповідало життєвим інтересам українського визвольного руху на тому етапі, оскільки український варіант марксизму мав теоретично поєднати соціальний і національний аспекти визвольної боротьби українського народу та вивести її на нові перспективи. Причому навіть гострі внутрішньопартійні суперечки з тактичних питань між ортодоксами і опортуністами, що розгорнулися саме в 1909—1910 роках, не відволікли увагу партійної еліти від необхідності довершення вироблення власної ідеології.

Потребу створення національного варіанту марксизму вітчизняні соціал-демократи справедливо пов'язували з помітним ростом українського національного руху під час революції 1905—1907 рр. і після неї, перетворенням його у активний чинник політичного життя Росії й Австро-Угорщини. Але з іншого боку ідеологи УСДРП посилялися на успіхи їх політичних конкурентів на терені керівництва визвольним рухом — українських ліберальних демократів з ТУП. Так, на думку редакції «Слова», український марксизм, маючи «єдине демократичну національну програму, став би в великій пригоді класовим родинам українського громадянства в сфері ідейного розмежування течій і напрямків». Більш того, національний марксизм був би засобом «гострої принципіальної критики... ворожого табору українського націоналізму і шовінізму» [Слово 1909, № 1, с. 31].

Іншими словами, з незаперечного факту посилення процесу соціально-класової диференціації всередині української нації, викликаного розвитком капіталізму, вітчизняні соціал-демократи виводили потребу розпалювання внутрішньонаціональної класової боротьби. В результаті цього вони на тривалий час втягнулися у безплідну і виснажливу суперечку з національною проблематики з ідеологами ліберально-демократичного табору, що лише поглиблювало шкідливий для національно-визвольного руху розкол.

Разом з тим, успіхи тупівців на ниві культурнопросвітньої роботи настійно вимагали від керівництва УСДРП переосмислення традиційного для партії негативного ставлення до «аполітичного культурництва». Першими це усвідомили предстанники молодшого покоління партійних провідників,

що виразно заявили про себе під час революції, — В.Садовський і Л.Юркевич. На початку 1909 р. В.Садовський виступив у «Слові» з великою статтею «Культурна робота», в якій виклав погляди опортуністичної течії на проблему. Констатувавши неповноцінність соціальної структури і низький рівень української культури як наслідок бездержавного існування нації, автор радив своїм товаришам по партії зосередитись на національно-культурницькій роботі серед дрібної сільської буржуазії та міського пролетаріату. Проте, хоча заможне селянство на той час стало головним джерелом формування національної інтелігенції (а отже і партійного активу), сільська за характером українська національна культура не витримала б натиску російської міської. Тому, зважаючи на економічну слабкість української міської буржуазії та практично повну відсутність великої промислової й аграрної, саме український пролетаріат мав «з'єднати національний момент з напрямком громадського розвитку» і виплекати «міцну і пишну національну культуру» [Слово 1909, № 1, с. 8; № 4, с. 7; № 6, с. 5—7].

М.Порш, погоджуючись із В.Садовським щодо необхідності ведення УСДРП культурно-просвітньої роботи, головну увагу радив звернути на «інтелігентний пролетаріат», тобто вчителів, фельдшерів, дрібних службовців, що не втратили зв'язок з тими селянськими і робітничими верствами, з яких вони вийшли [Слово 1909, № 15, с. 6].

Звертання до проблем культурно-просвітньої роботи з боку керівництва української соціал-демократії впливало з тогочасних обставин розвитку національного руху, що за столипінської реакції виявився відкинутий до рівня другої половини ХІХ ст. Разом з тим, подібний підхід до процесу національного відродження відкривав перед вітчизняною **соціал-демократією** нові перспективи розвитку і сприяв би перетворенню її у важливий чинник національного життя.

Думка В.Садовського щодо носіїв українського національного відродження конкретизована і поглиблена Л.Юркевичем. Якщо В.Садовський лише поставив питання про Диференційований підхід до окремих верств населення у культурно-просвітній роботі, то Л.Юркевич вже прямо зазначав, що національне відродження без участі підприємницьких верств «було б засуджено на неминучу

смерть», а «класи соціально безсилі не можуть самі вийти на шлях національного відродження» Отже, ідеолог УСДРП вважав неможливим завершення процесу формування української нації без участі власницьких класів суспільства. Без сумніву, це був помітний прорив у ідеологічній доктрині вітчизняної соціал-демократії, що разом з тим потребував подальшого розвитку і не поділявся іншими керівниками партії, як це впливало із редакційного зауваження «Слова» до статті [Слово 1909, № 8, с. 6].

У той час як більшість УСДРП продовжувала зневажливо ставитися до «буржуазних витівок», тобто культурно-просвітньої діяльності, Л.Юркевич визнавав більшу потенційну вагу українських буржуазних організацій і закликав до вироблення «національно-класової політики» партії [Наш Голос 1910, ч. 1, с. 42]. На відміну від РУП, наголошував він, «справу національного оживлення українського народу ми одмовляємось мати за виключне діло тільки буржуазної інтелігенції і прихильних до неї шарів громадянства». Тому робітництво повинне взяти діяльну участь у національному відродженні [Наш Голос, ч. 2, с. 111].

Національна буржуазія, продовжував Л.Юркевич, намагається очолювати процес відродження «неісторичних націй» в Азії, на Балканах, в Україні, прикриваючись патріотичною ідеологією, що пройшла довгий шлях від народницького романтизму до агресивного націоналізму. Саме з таким націоналізмом, на думку Л.Юркевича, і необхідно боротися, вириваючи з-під його впливу пролетаріат і проводячи серед нього національно-культурну роботу та пробуджуючи в ньому національну свідомість [Наш Голос 1910, ч. 2, с. 115].

Прагнучи з'ясувати місце українського пролетаріату і його партії у національному русі, Л.Юркевич пропонував розрізняти патріотизм, під яким на початку століття нерідко продовжували розуміти націоналізм, політичних партій державних націй і патріотизм «неісторичних націй», негативно ставлячись до першого і прихильно — до другого, навіть буржуазного. При цьому він зауважував, що соціал-демократія поневоленої української нації зазнає впливу національного патріотизму, що виявляється, з одного боку, в її більшій толерантності до національних буржуазних

партій, а з іншого — у появі в УСДРП «національного опортунізму» [Наш Голос 1910, ч. 2, с. 120—121].

Трохи пізніше, услід за Л.Юркевичем, С.Петлюра в редакційній статті номера «Українського життя» відзначав, що під націоналізмом у російських умовах маються на увазі різні поняття. Існує «націоналізм пригнічених народностей», що ворожий насиллю і свавіллю, а тому є фактором творчим і прогресивним. Поряд з цим є «націоналізм народностей державних», що виражається в «придушенні всякої іншої національності, тримається на праві сильного і зафарбовує собою прояви суспільної реакції» [Украинская Жизнь 1912, № 1, с. 6—7]. Як це не дивно, але подібні висновки майже дослівно були повторені напередодні й на початку світової війни найнепримиреннішим опонентом Л.Юркевича і Д.Донцова — В.Леніним.

Отже, у післяреволюційний час ідеологи вітчизняної соціал-демократії були зайняті пошуками теоретичної альтернативи зростаючому впливові ліберальної інтелігенції. На їх думку лідером у боротьбі за національне визволення мав стати численний український пролетаріат, спроможний засвоїти визвольну ідеологію в марксистському забарвленні. Однак подібна доктринерська постановка питання не відповідала тогочасній соціально-класовій ситуації в Україні, до того ж поєднання ідеї класової місії пролетаріату з гаслом його лідерства у національно-визвольному русі було явно нездійсненним.

Прагнення поширити свій вплив на власне український пролетаріат і стати його єдиним провідником у національно-визвольному русі неминуче призводило до конфронтації з поступовцями, що стало одним із найбільш деструктивних моментів практичної діяльності національної соціал-демократії. Не випадково, майже всі публікації провідних діячів УСДРП у 1907—1914 рр. з національного питання несли відбиток ідейної боротьби проти поступовства, національного опортунізму лібералів і т. д.

Саме українські соціал-демократи ввели до політичної публіцистики напередодні світової війни термін «міщанство» для означення ліберально-демократичного руху. Д.Донцов, даючи огляд українського громадського життя, писав на початку 1913 р. у «Дзвоні»: «Українство міщанське, відзглядом ідейним, посунулося назад, і то в порівнянні

навіть з драгоманством... Наші «безполітичніки» стараються, кажучи словами Костомарова, «примирить собою» коли вже не правительство (і се буває!), то російську суспільність. Часом згадується про автономію, але майже ніхто того поважно не бере, не кажучи вже про те, щоб привести в якийсь зв'язок сю вимогу з більш елементарними потребами нашого життя» [Дзвін 1913, № 1, с. 48]. За іронією долі це зневажливе поняття — «міщанство», «міщанин» — часто використовувалося російськими марксистами, передусім В.Леніним, для характеристики В.Винниченка, Д.Донцова, М.Драгоманова, Л.Юркевича та інших українських соціалістів.

Абсолютизація класового підходу при аналізі процесів національного відродження, ідеологічний егоцентризм безперечно шкодили УСДРП, ускладнювали пошуки нею конструктивних програм саме з національного питання. Внаслідок цього українська соціал-демократична інтелігенція, що могла б у перспективі стати мозком відродженої нації, воювала зо всіма і проти всіх, а теоретичний рівень її суспільно-політичної думки з часом навіть дещо знизився. Так, у брошурі «Кляси і суспільство» Л.Юркевич спробував на прикладі боротьби за автономію України з'ясувати відмінності між різними течіями всередині національного руху. Як і можна було здогадатися, головна різниця, на думку автора, полягала у «степені демократичности національних домагань буржуазного і робітничого рухів» [Юркевич 1913 а, с. 4]. Ця звучало безпідставно і непереконливо.

Тоді ж у статті «Українське староміщанство і молодоміщанство» ідеолог УСДРП прямо вказував, що відносно кінцевої мети національної політики робітничий і ліберальний рухи, в принципі, не відрізнялися, оскільки обидва не ставили перед собою «самостійницько-протидержавних цілей». Вододіл між ними, за Л.Юркевичем, пролягав у ставленні до уряду і політичної системи Російської імперії: «Коли робітничая політика є в цілях і особливо в засобах вповні і непримиримо демократичною, то міщанська, навпаки, іде дорогою торгівлі і угод з правительством» [Рибалка 1913 б, с. 330]. Вузькопартійний підхід до справи національного визволення батьківщини не ро-

бив честі українській соціал-демократії й був на руку лише самодержавству.

Разом з тим, не можна не відмітити певних теоретичних здобутків публіцистів УСДРП у галузі соціального аналізу українського національно-визвольного руху. Той же Л.Юркевич, що напередодні світової війни продовжував займати в партії ортодоксальні позиції, у соціологічному плані відмовився від традиційного поділу нації на пролетаріат, селянство і буржуазію й розбив її на три групи: вищі, середні та нижчі класи. Використовуючи випробований ще М.Міхновським метод історичного екскурсу в минуле України, Л.Юркевич прийшов до висновку, що за бездержавного існування «вищі і багаті кляси денационалізуються та переймаються культурою пануючої нації». Це пояснюється тісною залежністю їх привілейованого соціально-економічного становища від державної підтримки, навіть з боку національно ворожої держави. Тому вищі класи такої поневоленої нації, як українська не втягуються до визвольного руху доти, доки він не набуває такої сили, що уможливить його перемогу.

Нижчі класи, тобто трудящі маси, що не йдуть на добровільну денационалізацію, теоретично могли б відіграти помітну роль у процесах національного відродження. Але внаслідок зумовленого колоніальним статусом України тяжкого соціально-економічного і культурного становища, вони, подібно привілейованим верствам, «перші не виступають на поле національних рухів і коли в початках національного відродження грають якусь в ньому роль, то тільки пасивну, як об'єкт національно-просвітньої праці, як джерело національних надій».

Тому основою національного руху стають середні класи на чолі з інтелігенцією, що вийшла з них. Це пояснюється соціальними умовами їх життя: відносною незалежністю від пануючої держави, економічним тиском з боку вищих класів і, водночас, більш-менш стабільним зв'язком із нижчими класами. Середні класи достатньо підготовлені до сприйняття ідей, «забарвлених загальнолюдськими, гуманітарними змаганнями», і у свою чергу здатні виробити національну надкласову ідеологію, що має згуртувати всі суспільні верстви в боротьбі за національне визволення [Юркевич 1913 в, с. 108-110].

Ця досить оригінальна концепція виникла у Л.Юркевича не випадково, адже перший досвід роботи УСДРП в робітничому середовищі наочно продемонстрував, що національний пролетаріат, як частина нижчих класів, виявився недейовим чинником національно-визвольного руху. До того ж нечисленна національно свідома частка українського робітництва з усією очевидністю підпала під вплив саме середніх класів. Спробою пояснити цей прикрий для УСДРП факт, а також наслідками гострої дискусії з провідним діячем ТУП С.Єфремовим, що відстоював пріоритет позакласової «національної ідеї» для українського руху, і пояснюється поява статті Л.Юркевича.

Проте, на жаль, і тут раціональний у своїй основі аналіз соціальної структури українського суспільства був використаний для підтвердження головної тези теоретичних конструкцій Л.Юркевича та інших ортодоксів з УСДРП — необхідності розпалювання класової боротьби в українстві. «Коли українська буржуазна преса, — писав Л.Юркевич, — протиставлює російському чорносотенству все українське «демократичне» відроджене, то ще з більшим успіхом можемо ми протиставити український марксістський рух українському лібералізму» [Дзвін 1913, № 2, с. 111].

Нарешті, перед самісінькою війною в останньому випуску «Дзвону» Л.Юркевич ще раз звернувся до проблеми «національної ідеї», щоб довершити власну концепцію українського питання. Торкаючись завдань майбутньої української робітничої газети, одним із них автор назвав розвінчання національної ідеї як інтегруючого фактору суспільства. Відповідно, у національному відродженні українського народу Л.Юркевич вбачав «прояв розвитку класу» та «форму самоорганізації і боротьби суспільних класів на Україні». Свідченням такого диференціюючого впливу процесів національного відродження на початку століття стало виникнення і діяльність ворогуючих українських політичних партій. Отже, національна ідея не може бути нічим іншим, «як тільки новою і зручною формою вияву та оборони» життєвих інтересів народних мас, у противному випадку вона буде для них «нікому непотрібною панською забавкою» [Юркевич 1914 б, с. 544].

На нашу думку, справжній етап у розвитку політичної думки української соціал-демократії початку ХХ ст. складають передвоєнні праці Д.Донцова, в яких він зробив цікаву спробу з нових позицій обґрунтувати ідею незалежності України та проаналізувати тогочасний стан українського визвольного руху. Розглядаючи причини його занепаду після революції 1905—1907 рр., головною — Д.Донцов визнав психологічну підпорядкованість провідників українського руху російським опозиціонерам. А основними винуватцями цієї історичної вади українства він вважав поступовців, ставлення котрих до російської демократії кваліфікував як «модерне москвофільство». Переїхавши після чергового арешту в 1908 р. до Львова та навчаючись у Віденському університеті, Д.Донцов уважно стежив за подіями на Балканах і в Центральній Європі, де досить бурхливо розвивався національно-визвольний рух. Зіставляючи події в цих регіонах із внутрішньополітичними процесами в Російській імперії, він зрештою дійшов висновків, що зумовили у подальшому його еволюцію з соціал-демократичного табору до тоталітарно-націоналістичного.

Безпосереднім же поштовхом до зацікавлення Д.Донцовим проблематикою українського визвольного руху і взагалі українським питанням стала серія статей провідного теоретика кадетської партії П.Струве, опублікованих у 1908—1912 рр. на сторінках «Російської Думки» («Русская Мысль») і «Російського Багатства» («Русское Богатство»). П.Струве писав, що історичний процес уже довершив злиття малоруської народності з великоруською в один національний організм, так що український елемент цілковито розчинився у російському морі. Звідси він робив далекосяжний висновок: створення за таких обставин української національності означало бруйнування єдиного «російського організму». Проти цього протестують усі росіяни, незалежно від їх політичної орієнтації, вони мусять солідарно всіма силами поборювати український рух. Щоправда, П.Струве «великодушно» визнавав право української культури на існування, але тільки у формі пісень, казок і народних ремесел, тобто на етнографічному рівні. П.Струве і його однодумці були переконані, що допустити українську мову до «вищої сфери» чи в літературу ніяк не можна, бо

це перешкоджатиме проникненню російської мови і культури в українську народну масу.

І хоча у зв'язку з виборами до Четвертої Державної Думи конференція кадетської партії у травні 1912 р. визнала сумнозвісну статтю П.Струве «Загальноросійська культура і український партикуляризм» виразом лише його особистих поглядів, сутність справи не змінилася [Украинская Жизнь 1912, № 6, с. 97]. С.Петлюра на сторінках редагованого ним «Українського Життя» («Украинской Жизни») чітко констатував процес зближення російського лібералізму з його політичним опонентом — царатом — на ґрунті спільної ворожості до національних рухів: «Перед нами dokonаний факт зміщення російського лібералізму в бік великоруського націоналізму. Про це потрібно пам'ятати і з цього треба робити висновки, що мають розхолоджуючим чином вплинути на тих іногородців і зокрема українців, хто досі щиро помилявся відносно природи російського лібералізму. Місце друга пригноблених націй Герцена займає Струве, котрий проповідує їх пригнічення і боротьбу з ними» [Украинская Жизнь 1913, № 3, с. 73—74].

Д.Донцов ще наприкінці 1908 р., аналізуючи обговорення в Третій Думі окремих аспектів національного питання в Росії (викладання рідною мовою у польських і українських школах та учительських семінаріях, Холмщина, фінська автономія), помітив, що великодержавні централістські тенденції, властиві раніше виключно російській бюрократії, «прокинулись в самім громадянстві російським». Цей прикрий факт, на думку Д.Донцова, робив «справу національного визволення дуже непевною, принаймні в найближчій будучності» [Донцов 1909 а, с. 6—7]. Трохи згодом, торкаючись виступу П.Струве на захист російської експансії в басейні Чорного моря та на Близькому Сході, Д.Донцов висловив припущення, що саме український визвольний рух стоїть на перешкоді поширенню панславізму і суперечить реалізації ідеї «Великої Росії». «Про це вже починають думати наші націоналіберали, — вказував автор, — і смуток обійма їх серця, і міцніше стискають вони в своїх руках батіг і неприхильніше позирають на «мазспинців» [Донцов 1909 б, с. 46]. А невдовзі, з приводу реакції російської громадськості на боснійську кризу 1908 р., Д.Донцов уже прямо зазначив,

що російські ліберали, «почавши од опозиції політичної уряду внутрі держави і авантюрам зовні, — скінчили походом проти українського руху і агресивним славянофільством» [Донцов 1909 в, с. 6].

Публіцисти з УСДРП не були першими, хто порушував питання про взаємини російського й українського визвольних рухів та перспективи самовизначення України на випадок приходу до влади в Росії демократії. Ще Група УСД в 1901 р. застерігала українських соціалістів від безоглядної орієнтації на російських революціонерів щодо можливості здобуття Україною незалежності в разі захоплення влади соціалістичними партіями. Через п'ять років М.Міхновський у написаній програмі УНП теж наголошував на потенційній небезпеці, яку може принести з собою для України перемога російської демократії з її великодержавницькими і централістськими стремліннями. Заслугою ж Д.Донцова було те, що він вивів цю проблему поза рамки теоретичних партійних дискусій і подав у широкому політичному контексті спочатку російського державного, а потім і європейського міжнародного життя.

Розглядаючи національне питання в Російській імперії напередодні війни Д.Донцов зробив припущення, що з метою збереження свого домінуючого становища в державі росіяни, стурбовані процесами національного відродження поневолених імперією народів, використовують відповідний досвід Австрії 60-х рр. ХІХ ст., коли та була трансформована у дуалістичну монархію. Тобто вони «спробують спертися на одну привілейовану націю з тим, щоб поділившись з нею частиною своєї влади, спокійно панувати над рештою». Конкретно-історичні обставини внутрішнього життя Росії наводили на думку, що такою нацією, найімовірніше, стануть поляки, а компроміс між ними і росіянами відбудеться за рахунок українців. Щоправда, зауважував автор, «конституціоналізм сильно допоможе українському рухові стати на ноги, знявши з нього ті обмеження, які тяжіють над ним зараз». Але, з іншого боку, той же конституціоналізм несе з собою нову, набагато загрозливішу форму російського націоналізму, що «йде в саму товщу народних мас» [Донцов 1912, с. 8—11, 14—15].

Тому, хоча цілі російського і українського визвольних рухів на тому етапі демократичної революції співпадали і

останній був бажаним союзником першого, однак він приховував у собі низку вимог національного характеру, котрі, м'яко висловлюючись, були «несимпатичні російському націонал-лібералізму». Доки український національно-визвольний рух залишався ще надто слабким, російська ліберальна громадськість у цілому була індиферентною в українському питанні, але в міру його поживлення «цей індиферентизм починає переходити у явну ворожість» [Донцов 1912, с. 16].

Ще різкіше з цього приводу висловився майбутній головний опонент Д.Донцова — Л.Юркевич. У рецензії на сумнозвісну книгу С.Щоголева «Український рух як сучасний стал південноросійського сепаратизму» він влучно зауважив, що на відміну від виразника урядових поглядів С.Щоголева ліберал П.Струве закликав до боротьби з українським відродженням силами самого суспільства, тобто до «культурного» наступу на українство. «Не сумніваємося все ж, — продовжив Л.Юркевич, — що як тільки російські ліберали візьмуть в свої руки політичну владу в Росії, вони зараз же свою «культурну» боротьбу з українством перетворять в правительствсний похід проти українства», а наклепницька і доносницька праця Щоголева «здається і російським лібералам при владі» [Дзвін 1913, № 1, с. 54].

Тим часом на початку 1913 р. Д.Донцов упритул підійшов до висновку про необхідність перегляду запропонованої ще М.Драгомановим політичної програми українського руху — спільного з російським визвольним рухом повалення самодержавства, запровадження конституційного ладу в Росії та її децентралізації. Про це йшлося у статті під промовистою назвою «Російський імперіалізм і українство». Д.Донцов стверджував, що у той час, коли М.Драгоманов формулював свою програму в «Чудацьких думках про українську національну справу» (1891 р.), ще можна було сподіватися, ніби українці знайдуть собі вірних союзників у особі російських лібералів, бо тоді ліберальна Росія була справді «терра інкогніта». Національне ж обличчя передвоєнної ліберальної Росії цілком визначилося — російський визвольний рух не погодиться на самовизначення націй, що населяють імперію (крім поляків та фіннів) [Украинская Жизнь 1913, № 2, с. 32—33].

Однак Д.Донцов не подав у статті навіть загальних принципів нової програми українського руху в Росії, оскільки це потребувало ґрунтовнішого дослідження політичних відносин у Росії й поза нею. Проте міжнародна обстановка загострювалася з кожним днем, над Європою з усією очевидністю нависла загроза загальної війни, у якій Україна виявилася б розмінною монетою між воюючими угруповуваннями. Все це диктувало нагальну потребу для українського визвольного руху чітко визначитися на випадок широкомасштабних потрясінь. Вітчизняна соціал-демократія по обидва боки Збруча на кінець 1912 р., у принципі, вже з'ясувала для себе місце у недалекому військовому зіткненні між Антантою і Центральними державами. В спільній «Відозві українських соціал-демократичних партій Росії й Австрії на XIII надзвичайному інтернаціональному соціалістичному конгресові в Базелі» проголошувалося: «Протестуючи проти війни, одначе, ми на цьому самому місці урочисто заявляємо, що на випадок військового зіткнення Австрії з Росією, нашим головним завданням буде воювати проти нашого одвічного ворога, проти російського царату». Від ЦК УСДРП документ був підписаний Д.Закопанцем, від Закордонного Комітету Спільки — М.Меленевським, від виконкому УСДП Галичини — П.Буняком і В.Левинським [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2459. Арк. 46, 53].

Для ознайомлення української громадськості зі змістом відозви вона була надіслана до київської редакції «Ради». Д.Донцов, що був присутній на Базельському конгресі, узяв на себе чи не найскладніше завдання — пояснити свідомому українству причини такого кроку національної соціал-демократії. Наприкінці того ж 1912 р. у Києві накладом автора вийшла перша з програмових брошур Д.Донцова — «Модерне москвофільство». Хоча на книзі значився 1913 р. видання, однак це не зовсім так, оскільки вже в першому номері «Українського Життя» за цей рік містилася рецензія О.Саліковського на цю книжку.

Під «москвофільством» Д.Донцов розумів передусім «поширену в певних колах нашої інтелігенції безграничну пошану перед російською культурою і дивну якусь духовну залежність від поглядів, пануючих в поступових РОСІЙСЬКИХ кругах». Ця залежність, що виявляється як у

культури, так і в суспільно-політичній думці та громадському житті, робить висновок автор, «не дає українству й досі вийти з пелюшок і стати на власні ноги». Як крик душі лунало зі сторінок книги: «Майже ціле життя українське до тої степені **пересякнуто російськістю**, що **кождому**, хто має свій одмінний погляд на російську культуру, доводиться душити в нім, як в густім важкім тумані» [Донцов 1913 а, с. 4—5].

Далі Д.Донцов дає оригінальне пояснення такого прикрого становища: Україна завжди була об'єктом суперництва двох цивілізацій — східної (московської), спадкоємиці Візантії, та західноєвропейської, спадкоємиці Риму. Історичною вадою України, зумовленою політичними обставинами, стала орієнтація на московську, східну культуру, від якої українська інтелігенція запозичила такі специфічні риси російської вдачі, як брак почуття власної гідності, психічна вайлуватість і недисциплінованість, стихійний і непослідовний демократизм тощо. До того ж національна інтелігенція відірвалася від вищої на той час європейської культури і, зрештою, перейнялася абсолютним нерозумінням природи суспільно-політичних явищ, що є властивим для країн із нерозвиненим політичним життям [Донцов 1913 б, с. 8—10]. Тому Д.Донцов закликав не лише зрестися «модерного москвофільства» і «відкинути на бік теорію аполітично-культурно-сентиментального українства», а й боротися проти них і водночас проти російської культури.

У такій постановці питання крилася досить небезпечна методологічна помилка — посилення на виключно зовнішні причини для з'ясування глибинних внутрішніх суспільно-політичних процесів. Разом з тим, навіть представники того політичного табору, проти котрого було спрямоване вістря праці Д.Донцова (зокрема О.Саліковський), не могли не визнати аргументованості його висновків [Украинская Жизнь 1913, № 1, с. 132—134]. Однак перший відкритий виступ Д.Донцова з викладом окремих положень його самостійницької теорії поставив у дуже непевне становище керівництво УСДРП, що скоріше всього поділяло думки публіциста, але лякшося перспективи політичного розриву з російськими демократами-лібералами за умов, коли в імперії ще не було досягнуто загальнодемократич-

них свобод. Це могло спричинитися до самовбивчої ізоляції й так не надто потужного українського руху в загальноросійській визвольній боротьбі.

З власного досвіду Д.Донцов міг реально розраховувати лише на підтримку з боку радикально настроєних студентських кіл, що в меншій мірі, ніж старше покоління підпали під ідейно-тсоротичний вплив поступової російської інтелігенції. Історія повторювалась: Д.Донцов своїм виступом мав відіграти роль, аналогічну тій, котра випала на межі століть М.Міхновському, і таким чином поставити себе поза межами власне українського соціал-демократичного руху, продовживши за нових обставин самостійницьку течію всередині українства.

Слушна нагода для ознайомлення широкого загалу молоді з новою самостійницькою доктриною трапилася 2—4 липня (н. ст.) 1913 р. у Львові, де з ініціативи місцевого Українського студентського союзу був скликаний Другий з'їзд українського студентства вищих шкіл Австрії. На ньому й виступив Д.Донцов із доповіддю «Сучасне політичне положення нації і наші завдання», що того ж року була надрукована у Львові окремою брошурою.

Від початку свого виступу Д.Донцов наголосив на тому, що головні ідеї його реферату поділяються «майже цілою Українською Соціалдемократією коли не на Україні, то бодай в Галичині» й повністю відповідають «теорії й практиці європейського соціалізму». Як соціал-демократ, Д.Донцов продовжував виступати проти визнання «універсальності принципу загальнонаціональних інтересів», але вважав, що в критичний для існування нації час (саме в такому стані вона опинилася напередодні Першої світової війни) «є оправданим укладати одну *спільну політичну програму* (підкреслення — Д.Донцова), коли не для цілої нації, то бодай для її переважаючої більшості» [Донцов 1913 б, с. 3—5].

Відправною точкою міркувань Д.Донцова була абсолютно правильна теза, що Росія ніколи добровільно не погодиться на українську самостійність, причому як Росія абсолютистська, так і конституційна. «Випустити з-під своєї контролі колосальну територію з кількадесят мільйонною людністю, посіданням котрої Росія завдячує своє великодержавне становище, соками котрої досі годується

російська промисловість і державний бюджет..., дати свободу самовизначення 30 мільйонам людности, від якої виключно залежить, чи Росія зостанеться державою **однаціональною**, чи перетвориться в федерацію націй, — на це жодний росіянин не піде. Прикладів такого самопожертвування не знає історія» [Донцов 1913 б, с. 14].

Д.Донцов знову стверджує, що драгоманівська програма для українського визвольного руху за таких обставин «стратила рацію існування», а українство має стати «ворогом російської державности взагалі яко такої». Тому головним його гаслом повинен бути політичний сепаратизм України від Росії: «Актуальним є не гасло **самостійности** — мріяли ж колись наші Українці про самостійну Україну в злуці з Росією! — актуальним, більше реальним, більше конкретним — і скоріше здійснимим! — є гасло **відірвання** (підкреслення — *Д.Донцова*) від Росії, зірвання всякої **злуки** з нею, — *політичний сепаратизм*» (підкреслення — *Д.Донцова*) [Донцов 1913 б, с. 17].

Природньо, що прагнення до сепаратизму, тобто відокремлення від Росії, підштовхувало Д.Донцова до пошуку союзників серед Центральних держав, а саме в Австро-Угорщині. Вважаючи неможливим для України на тому відтинку історії власними силами здобути національне визволення, Д.Донцов писав: «Всяка поразка Росії, всяке відірвання хоч кавалка української території Австрією — приведе до консолідації, до скріплення українського елемента в Австрії... і в Росії, і наблизить час остаточного визволення нашого краю». Пробудження «неісторичних націй» у Австро-Угорщині, еволюція її «в сторону національної рівноправности» робили з цієї клаптикової держави, на думку Д.Донцова, «новий центр слов'янської гравітації» [Донцов 1913 б, с. 24].

Без сумніву, Д.Донцов умисне закривав очі й на анексію цим «центром» Боснії та Герцеговини у 1908 р., і на той очевидний факт, що терпиме ставлення імперського уряду до галицьких і буковинських українців пояснювалося, насамперед, застосуванням давнього принципу «поділяй і владарюй» для балансування на українсько-польських і українсько-румунських протиріччях у регіоні з метою збереження австрійської влади. Однак, як це не дивно на перший погляд, але подібних донцовських висновків щодо

перспектив вирішення національного питання в Австро-Угорщині невдовзі дійшов і непримиренний опонент українських соціал-демократів — В.Ленін.

Як згадував один із керівників спілки П.Бензя, після приїзду до Цюріха відразу на початку війни майбутній вождь більшовицької революції виступив перед поліемігрантами з доповіддю «Війна і соціал-демократія», в якій значну увагу приділив українському питанню саме в контексті європейської політики. Проте з невідомих причин автентичний текст виступу В.Леніна не увійшов до радянських видань його творів. Порівнявши брутальну російську окупаційну політику в Галичині з руйнуванням німецькими військами Бельгії, В.Ленін окремо зазначав, що дії генерал-губернатора Бобринського були спрямовані на нищення «культури українського народу, що знайшла собі захист в Астро-Угорській державі від панів «панславистів». Більш того, у властивій йому гострій полемічній формі В.Ленін заявив: «Скажіть, панове, де слов'яни мають таку волю для свого культурного розвитку, як в Австро-Угорщині, і де вони, як от українці, позбавлені всіх національних прав, навіть учитися рідною мовою, як не в «слов'янській» Росії? Коли вже говорити про слов'янську державу, — робив Ленін убивчий для соціал-патріотів з його ж партії висновок, — то також скоріше є Австрія, але ні в яким разі не Росія» [Бензя 1926 а, с. 80—81].

Навряд чи можна пояснити подібні твердження в устах людини, котра ще кількома місяцями раніше надзвичайно різко і безпідставно таврувала українських соціал-демократичних ідеологів як обмежених буржуазних націоналістів, лише тактичними міркуваннями, або ж запідозрити її у симпатіях до українського сепаратизму. Очевидно, об'єктивний аналіз українського питання в контексті міжнародних відносин напередодні світової війни міг привести саме до таких висновків, які зробили один за одним Д.Донцов і В.Ленін. Тільки цілі, для обґрунтування яких їм обом були потрібні ці висновки, залишалися різними: В.Леніну критика української політики царату знадобилася для висунення гасла поразки власного уряду у війні, Д.Донцов свої теоретичні міркування спрямував на захист ідеї державної незалежності України.

Щодо конкретної програми дій Д.Донцов рекомендував українцям Галичини «мілітарне виховане і організацію молодіжі», «систематичне політичне виховане народу в дусі програми сепаратизму». Для Росії ж, виходячи з надзвичайно низького рівня національної самосвідомості українського загалу, пропонувалося зосередитись на підготовці ґрунту під активну акцію на боці Австро-Угорщини на випадок війни. Вирішення цього завдання слід було почати із заснування спільного молодіжного друкованого органу для поширення ідей панславізму і пропаганди самостійництва. Критикуючи «малі діла» лібералів-поступовців, Д.Донцов, намагаючись бути реальним політиком, фактично включив до своєї практичної програми заклик до саме таких «малих діл» — боротьби за український університет у Галичині, крайову сеймову реформу тощо [Донцов 1913 б, с. 27—29].

Взагалі, ідея використання військового конфлікту між великими європейськими державами для здобуття національної незалежності України не була новою, досить згадати про візит В.Капніста до Пруссії в квітні 1791 р. Однак на тлі загального панування автономізму в українському русі в Росії напередодні світової війни думки Д.Донцова виглядали абсолютно свіжими. Вперше в історії новітньої вітчизняної політичної думки українське питання було порушене як проблема міжнародної політики, український визвольний рух ставав частиною загальноєвропейського процесу.

Як і слід було сподіватися, розрахунки Д.Донцова на повне розуміння з боку галицької студентської молоді повністю виправдалися, про що свідчить резолюція львівського з'їзду. В ній зокрема зазначалося: «З огляду на те, що ні українська політика російського правительства, ані українська політика російського лібералізму, зараженого імперіалістичними ідеями «Великої Росії», ні політичні інтереси російського міщанства взагалі, яке трактує Україну як свою колонію, не лишають жодної надії на можливість нормального і спокійного розвою для нашої нації в межах російської імперії,... з огляду на те, що розвій Австрії... в напрямі федерації вільних націй створює природний з неї центр для цілої нашої нації; з огляду на те, що теперішня міжнародна ситуація... як найліпше сприяє зполученню

української квестії (питання. — *Авт.*) з квестіями міжнародної політики, вважаємо конечним боротись за програму політичного сепаратизму від Росії» [Український студент 1913, с. 67].

Реакція ж різноманітних політичних кіл у Росії на виступ Д.Донцова теж була блискавичною але прямо протилежною за характером, ніж у Галичині. Лишаючи осторонь зрозумілі відгуки великодержавно-шовіністичної преси, варто зазначити, що провідник українських поступовців С.Єфремов, проти одностороннього котрого власне й було спрямоване вістря реферату, навіть не розгортав дискусії з Д.Донцовим, вважаючи його самостійницьку теорію недостатньо серйозною, а ідею «модерного москвофільства» — містифікацією. Та найбільш вражаючим було те, що партійні товариші Донцова — українські соціал-демократи — раптом виявили з приводу його виступу (як, до речі, й попередніх публікацій) нечувану теоретично-пропагандистську активність і навіть зважились на крок, не властивий нормам їх партійної етики і моралі — виключили Донцова з числа співпрацівників «Дзвону», фактично поставивши його поза УСДРП [Дзвін 1913, № 9, с. 237].

Щоправда, спочатку думки чільних представників вітчизняної соціал-демократії з приводу самостійницької доктрини Д.Донцова розділились: колишні опортуністи в особі С.Петлюри і В.Садовського хоча і вважали ідеї Д.Донцова передчасними та помилковими з погляду політичної тактики, все ж намагалися знайти в них раціональне зерно. В.Садовський у рецензії на доповідь Д.Донцова навіть настійно радив російському читачеві ознайомитися з нею і гадав, що це змусило б читача «замислитися над тими наслідками, до яких може спричинитися індиферентність російського суспільства щодо українського питання, над тією відсутністю спротиву з боку російської демократії дикому цькуванню українства правими і націонал-ліберальними колами російського суспільства». В реальній дійсності більше фактів, що промовляють на користь автора брошури, зізнався рецензент. Невдоволення його викликав лише зовнішній бік піднятої Д.Донцовим проблеми: «звертання на шлях міжнародних авантур і змов» [Украинская Жизнь 1913, № 9, с. 107].

Але вже наприкінці 1913 р., очевидно під тиском з боку ЦК УСДРП, В.Садовський стверджував, ніби «говорити про виразно антиукраїнську програму російського ліберального... громадянства нема тепер даних», і звинувачував Д.Донцова у спробі створення нової національної програми, базованої на радикальному націоналізмі, тобто у відході від партійних ідейно-теоретичних засад. Це, на думку В.Садовського, виключало можливість широкої роботи в масах, прирікало вітчизняний соціал-демократичний рух на гуртківщину та змовництво [Садовський 1913, с. 501—503].

Та найгострішими критиками донцовської доктрини стали провідники ортодоксального угруповання в партії і фактичні редактори «Дзвону» Л.Юркевич та В.Левинський. Вже на Другому студентському з'їзді випадково присутній там Л.Юркевич з марксистських позицій виступив проти основних положень доповіді Д.Донцова, а невдовзі він широко розгорнув свою критику на сторінках «Дзвону» в статтях «З нагоди другого всеукраїнського студентського з'їзду» та «Українське політичне молодоміщанство».

Л.Юркевич виходив з трьох принципових для нього на той час засад. По-перше, на його думку, пропагандою австрофіліства Д.Донцов «ослаблював активно-політичну силу українства в Росії», позбавляв українське робітництво можливості участі у «оновленні політичної системи російської держави» [Рибалка 1913 в, с. 493—494]. По-друге, Л.Юркевич ставив під сумнів сам факт пропаганди сепаратистських ідей соціал-демократом, закидаючи Д.Донцову некритичне наслідування польських соціалістів кінця XIX — початку XX ст. з їх ставкою на «всякі дипломатичні міжнародні комбінації» [Рибалка 1913 а, с. 241]. Але найбільше невдоволення у Л.Юркевича викликав заклик Д.Донцова до вироблення спільної загальнонаціональної програми дій, адже це суперечило активно проповідуваному ідеологом УСДРП курсу на розпалювання класової боротьби всередині українського руху.

На нашу думку, останній момент і став визначальним у реакції партійного керівництва на виступ Д.Донцова. Знову, як це вже неодноразово траплялося в історії вітчизняної соціал-демократії, вузькопартійний і догматичний підхід до аналізу політичної ситуації та перспектив українського

визвольного руху опинявся на заваді здоровому глузду. Адже саме ідея повної державної незалежності України, як найголовнішої умови здійснення глибоких соціально-економічних і суспільно-політичних перетворень в інтересах найширших народних мас, могла б стати єдиною ланкою в спільній політичній програмі діяльності соціально різnorodних угруповань. Відтворюючи гірші традиції внутрішньопартійного життя часів розколу з прихильниками М.Меленевського, редакція «Дзвону» відмовила Д.Донцову в праві відповісти на критику на сторінках єдиного в той час у Росії українського марксистського часопису. Та й галицькі українські соціал-демократи вважали за краще не псувати взаємин з УСДРП і не створювати підстав для відновлення суперечок з національного питання всередині власної партії. На початку 1914 р. Ю.Бачинський у порозумінні з Виконкомом партії охарактеризував на сторінках «Борби» погляди Д.Донцова як «австрофіліство найгіршого сорту», а на П'ятому з'їзді УСДП Галичини і Буковини (1—2 березня 1914 р.) з критикою програми присутнього на ньому Д.Донцова виступив керівник буковинської секції партії Й.Безпалко [Дзвін 1914, № 3, с. 260].

Роль же головного критика донцовської концепції з галицького боку взяв на себе член Виконкому УСДП В.Левинський, що саме 22 серпня 1913 р. прибув зі Львова до Києва і очолив редакцію «Дзвону» [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 5 с. Спр. 7. Арк. 289]. Перш за все, В.Левинський поставив під сумнів доцільність застосування терміну «москвофіліство» стосовно українського громадського руху, оскільки те, що під ним розумів Донцов, було природним наслідком асиміляції, котра в умовах Росії мала об'єктивний характер. На заклик Д.Донцова до бойкоту російської культури, за допомогою якого той розраховував подолати «москвофіліство», В.Левинський слушно зауважив, що вплив російської культури — посередника з культурою Заходу — втратить свою силу лише тоді, коли «розвинеться молода українська культура, що... стане принадною і вистарчаючою для всіх груп і клас українського народу». Тому, засуджуючи асиміляцію в ім'я права кожної нації на самовизначення, В.Левинський від імені своїх однодумців відкинув можливість застосування бойкоту за наявних умов.

На користь своєї аргументації В.Левинський наводив і конкретні історичні паралелі, нагадуючи читачеві, що ні чехи в Австрії, ні українці в Галичині не асимілювалися, а навпаки збагатилися досягненнями культури пануючої нації. Висновок напрашувався сам по собі: потрібно боротися не з російською, а розвивати власну, українську культуру і виводити її з-під іноземних впливів [В.Л. 1914, с. 250—254].

Торкаючись політичного боку справи, В.Левинський докладніше зупинився на двох принципових моментах: причинах аполітично-культурницького характеру українського руху і ворожій позиції російського лібералізму щодо українських національних вимог. Якщо перше явище Д.Донцов називав «продуктом чисто російської культури», то В.Левинський вважав його природнім, початковим етапом процесу національного відродження, через котрий уже пройшли на початку ХІХ ст. чехи і в третій чверті того ж століття — українці Галичини [В.Л. 1914, с. 255]. Однак автор, очевидно, зумисне закривав очі на той незаперечний факт, що напередодні першої світової війни культурно-просвітницький характер українського відродження був кроком назад порівняно з політичним його піднесенням початку століття і часів революції 1905—1907 рр. Ще менш переконливими були розрахунки В.Левинського на те, що в боротьбі за владу з російським дворянством і бюрократією кадетська партія «мусить відкликатися о поміч до «інородців», а тому з тактичних міркувань варто підтримувати її ліве крило, очолюване П.Мілюковим. До того ж автор усвідомлював, що опинившись при владі, П.Мілюков «підє в слїди П.Струве» [Дзвін 1914, № 3, с. 258]. Подібна кон'юнктура, якщо не сказати відсутність бачення політичної перспективи, була трагічною вадою української соціал-демократії й українських національних провідників у цілому.

Само собою зрозумілою була і загальна оцінка В.Левинським політичної концепції Д.Донцова — «органічне зв'язанне долі українського народу з австрійським імперіалізмом» на зразок програмних документів польських «міщанських» (тобто буржуазних) партій. Натомість керівництво УСДРП продовжувало дотримуватися драгоманівських поглядів, що пов'язували перспективу

політичного самовизначення українського народу з демократизацією і децентралізацією Росії.

Останньою спробою в передвоєнний час теоретичного аналізу українського питання в широкому контексті процесів національного відродження недержавних народів Центральної й Південно-Східної Європи була стаття Д.Донцова «Енгельс, Маркс і Ляссаль про неісторичні нації», опублікована влітку 1914 р. у Літературно-Науковому Віснику і перевидана у 1918 р. У ній автор зробив досить вдалу спробу дати відповідь на сформульоване ним же принципове питання про ставлення вітчизняної соціал-демократії до українського національного руху: «Чи вважати сей рух за явище поступове, що заслуговує на наше попертя, чи, навпаки, за факт соціально-реакційний, щось неприродне й штучне, що жадним способом на симпатії правдивого демократа претендувати не сміє?»

Хоча Донцов, фактично, торкнувся лише одного боку проблеми — негативного ставлення Маркса, Енгельса і Лассаля до національно-визвольних рухів чехів, словаків, хорватів і українців Австрії у середині ХІХ ст., висновки з його аналізу мали всеохоплюючий характер. Пояснивши лояльність хорватів і українців-русинів до віденського уряду під час революції 1848—1849 рр. їх страхом «перед національною смертю, перед політичним і соціальним гнетом, страхом бути зданим на ласку і неласку своїх відвічних ворогів» — угорців і поляків, — Д.Донцов відкидав можливість автоматичного застосування критеріїв середини минулого століття до аналізу дійсності початку ХХ-го. «Повторяти безкритично в ХХ віці те, що писали і говорили Маркс і Енгельс в національній справі в ХІХ-му віці, — зазначав Д.Донцов, — це значить ігнорувати цілу історію Східної Європи за другу половину ХІХ в., — це значить принижувати себе до ролі ученого папуги» [Донцов 1918, с. 58—59].

Застосовуючи марксистські методи аналізу суспільних явищ Д.Донцов доводив, що український національно-визвольний рух особливо заслуговував на підтримку з боку кожного послідовного демократа, оскільки він відповідав Інтересам прогресивного розвитку людства (бо мав сприяти розвитку капіталізму і торжеству демократії), революційний за характером (бо змагається до радикаль-

ної зміни існуючих реакційних політичних відносин) і прямує в руслі принципів європейської демократії (бо в змозі паралізувати панславістський рух — знаряддя агресивної зовнішньої політики Росії) [Донцов 1918, с. 56—58]. Проте на відміну від попередніх праць Д.Донцов, ця оригінальна робота у зв'язку з початком бойових дій виявилася невідомою більшості українських марксистів, як у Росії так і в Австрії, й не знайшла належного відгуку, на який заслуговувала.

Таким чином, поєднуючи розв'язання українського питання з інтерсами певних класів і соціальних груп, вітчизняна соціал-демократія зробила помітний внесок у концептуальний розвиток проблеми в цілому, чимало було зроблено і в практичному плані для пробудження національної самосвідомості мас. Однак розробка українською соціал-демократією національного питання виключно в соціально-класовому аспекті й ігнорування нею більшості нових процесів, що виразно позначилися в громадському житті Росії після революції 1905—1907 рр., а також непослідовність у ставленні до майбутнього європейського військового конфлікту згубним чином відбилися на реалізації потенційних можливостей вітчизняної соціал-демократії у визвольному русі.

Маючи спільну з українськими лібералами ближчу національно-політичну мету (автономія України) і обґрунтовуючи її набагато глибшими соціально-економічними розвідками, українські соціал-демократи, виходячи з догматичних міркувань, поставилися вороже до поступового руху і відмовилися від співпраці з ним. Це було, як виявилось невдовзі в процесі національно-демократичної революції, непоправною політичною помилкою, зумовлену як особливостями їх марксистської доктрини, так і загальною незрілістю українського визвольного руху.

3. Українська соціал-демократія і міжнародний соціалістичний рух

Відновлення правдивої історії виникнення і розвитку українського соціал-демократичного руху на початку ХХ ст. неможливе без вивчення його зв'язків із західноєвропейською соціалістичною традицією. Вище вже говорило-

ся про визначальний вплив програмних документів партій Другого Інтернаціоналу на формування ідейно-теоретичних засад і вироблення методів політичної роботи РУП та УСДРП. З іншого боку, внутрішня еволюція цих організацій підводила їх керівництво до усвідомлення необхідності інтернаціоналізації партійної діяльності, до розуміння своєї невіддільності від боротьби міжнародного пролетаріату.

Як напередодні революції 1905—1907 рр., так і під час неї та в роки нового революційного піднесення українські соціал-демократи продовжували знайомити громадськість із теоретичним доробком європейської соціалістичної думки. Це здійснювалося переважно шляхом видання і розповсюдження різноманітних перекладних брошур, які стосувалися життєво важливих проблем розвитку революційного процесу, матеріального добробуту робітництва, національної культури. Як свідчать жандармські донесення, широкого розповсюдження в Україні у передвоєнний час набули, зокрема, брошури «Американський робітник»¹ «Пролетаріат та суспільний лад» К.Каутського, «Закон заробітної плати» Ж.Гсда, «Селянське питання у Франції та Німеччині» Ф.Енгельса, «Розвиток форм господарського життя» Е.Бернштейна та ін. [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3477. Арк.8; Ф. 276. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 114].

Важливим фактором ближчого знайомства українських соціал-демократів з ідеями європейського соціалістичного руху, розвитку особистих зв'язків провідників РУП-УСДРП із лідерами Другого Інтернаціоналу стала участь перших у роботі міжнародних соціалістичних конгресів. Однак тривалий час ситуація ускладнювалася державно-територіальним принципом представництва на них, згідно якого право на окрему делегацію мали тільки соціалістичні організації існуючих держав, так званих історичних територій з державними традиціями (Польща і Чехія) та деяких територій, що користувалися певною автономією.

Інцидент стався на Амстердамському (Шостому) конгресі Другого Інтернаціоналу (14—20 серпня 1904 р.), куди прибула українська делегація в складі Є.Голіцинського (від РУП) і М.Ганкевича (від УСДП Галичини), як кореспондент на конгресові був присутній М.Русов [Жук 1963; № 10, с. 87]. Мандат української делегації не викликав сумнівів, але коли справа дійшла до голосування з питань

порядку денного, їй відмовили в праві на окремих голос і порадили приєднатися до австрійської, польської або ж російської делегації (на тій підставі, що Україна входила і входить до державних утворень цих націй). У відповідь **М.Ганкевич** демонстративно склав свій мандат, а **Є.Голіцинський** підкорився постанові бюро конгресу і приєднався до делегації Г.Плеханова, заявивши **однак**, що він залишає надалі за українською соціал-демократією право домагатися власного представництва в органах Інтернаціоналу [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 6—7].

У липні 1907 р. напередодні скликання міжнародного соціалістичного конгресу в **Штутгарті** ЦК УСДП Галичини за домовленістю з ЦК УСДРП надіслав Міжнародному соціалістичному бюро (МСБ) заяву з вимогою надання українській соціал-демократії окремого представництва на ньому [Слово 1907, № 12—13, с. 14]. Оскільки МБС **запропонувало** в проекті статуту Інтернаціоналу забезпечити самостійне представництво робітничим організаціям окремих держав або націй, що прагнуть до державної незалежності, потрібно було, щоб українська **соціал-демократія** заявила в МБС про національно-політичну незалежність України як мету своєї діяльності. Однак внаслідок непорозуміння між УСДРП і УСДП Галичини такої заяви, на жаль, вчасно не було зроблено [Лозинський 1907, с. 100].

Тому МСБ, як і минулого разу, рекомендувало українським соціал-демократам увійти до складу російської або австрійської делегації. Тоді ЦК УСДРП вирішив питання про окреме представництво залишити відкритим, а для присутності на міжнародному соціалістичному конгресі приєднатися до делегації РСДРП. На випадок, якщо вона не виділила б місця для українських соціал-демократів, останні планували прилучитися до делегації Австрійської СДП і знову порушити питання про окреме представництво на конгресі [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 68]. Засідання ЦК РСДРП, що відбулося 25 липня 1907 р. ухвалило допустити делегатів УСДРП в загально-російській соціал-демократичний відділ, а вирішення питання про їх кількість і право на вирішальний чи дорадчий голос перенести на конгрес.

Австрійська секція визнала за УСДП Галичини два вирішальних голоси із своїх 20-ти, а російська з приводу того, що УСДРП не була в організаційному зв'язку з нею, надала представнику УСДРП (Л.Юркевичу) лише дорадчий голос. Після завершення конгресу він згадував: «Українцям рішального голосу не дали, і коли їх делегація вимагала у секції писемної мотивованої постанови з приводу тих причин, по яким їй дають **дорадний**, а не рішальний голос, якого вона вимагала, то підсекція без дискусії відмовилась винести тому резолюцію» [Слово 1907, № 16, с. 9].

Відмова делегаціям УСДРП і УСДП Галичини в окремому представництві на Амстердамському конгресі Другого Інтернаціоналу була наслідком властивої йому недооцінки ваги національно-колоніального питання і певної схильності до запобігання перед існуючим станом речей у державному устрої європейських країн. Тільки стрімкий ріст національно-визвольного руху недержавних європейських народів напередодні світової війни змусив керівництво Інтернаціоналу на Базельському конгресі 1912 р. надати ухвальний голос українській делегації, до складу якої тоді входили Д.Донцов від УСДРП і П.Бензя — від Спілки [Бензя 1926 а, с. 81].

Все ж участь представників РУП і УСДРП у роботі міжнародних соціалістичних конгресів не була пасивною. Зокрема, увазі делегатів Амстердамського, Штутгартського і Копенгагенського (1910 р.) конгресів українські соціал-демократи запропонували ґрунтовні звіти, в яких відбивалися головні результати їх політичної діяльності. Звіти докладно розповідали про передумови виникнення вітчизняного соціал-демократичного руху, ознайомлювали європейських соціалістів з організаційною структурою **РУП-УСДРП**, практикою її організаційно-пропагандистської роботи, багатьма питаннями партійного життя. Відрадно, що у звітах не замовчувалися помилки й вади української соціал-демократії, самокритично аналізувалися недоліки в її діяльності.

За умов поступового відновлення активної політичної діяльності УСДРП у 1910—1911 рр. партійне керівництво Дедалі більше звертається до західноєвропейського досвіду соціалістичної роботи. Важливу роль в узагальненні й пропаганді цього досвіду відігравали часописи «Праця»,

«Робітник» і, особливо, «Наш Голос». На їх сторінках були опубліковані документи Копенгагенського конгресу Другого Інтернаціоналу, знайшли своє вібиття результати теоретичних дискусій у європейських соціал-демократичних партіях, постійно йшла розмова про перспективи українського визвольного руху в контексті подальшої інтернаціоналізації класової боротьби європейського пролетаріату. Значної уваги редакції часописів надавали огляду і рецензуванню нових публікацій відомих лідерів міжнародного соціалістичного руху. Вже у першому числі «Нашого Голосу» були вміщені рецензії на статті «Клерикалізм і соціалізм» П.Еклезіаста, «Перепочинок історії» О.Бауера, «Магдебурзький з'їзд» Р.Гільфердінга, аналізувався англійський часопис «Соціал-Демократ» тощо.

Без сумніву, рецензування і ґрунтовний огляд західно-європейської соціалістичної літератури мали значний позитивний ефект, адже молодий український соціал-демократичний рух отримав змогу детальніше ознайомитися з набутками теоретичної думки європейського соціалізму, вчився відрізняти її напрямки і відтінки, збагачувався досвідом практичного керівництва масовим рухом.

Важливим напрямком увиходження української соціал-демократії в орбіту діяльності Другого Інтернаціоналу була участь УСДРП у боротьбі проти підготовки агресивними колами європейського імперіалізму світової війни. У вже згадуваній «Відозві українських соціал-демократичних партій Росії й Австрії» на Базельському конгресі прямо вказувалося на фатальні наслідки, що могла мати європейська війна для України. «Підносячи свій голос проти війни, проти російського імперіалізму і його **лайдацької політики...**, — зазначалося у відозві, — ми визнаємо цілий соціалістичний Інтернаціонал піднести свій оклик протесту проти нечувано злочинної політики російського царату, готуючого численному народові національну смерть» [ЦДІАУ. Ф. 275. Оп. 1. Спр. 2459. Арк. 52].

Протест української делегації був уважно **вислуханий** учасниками конгресу, а його головні положення увійшли до «Маніфесту Інтернаціоналу в справі війни» [Вперед 1913, ч. 2, с. 1]. Зрозуміло, що з початком Першої світової війни і переходом більшості європейських соціал-демократичних партій на позиції соціал-шовінізму, цей **доку-**

мент утратив чинність, однак активна участь у його виробленні українських соціал-демократів, що боляче переживали за долю свого народу, робить їм честь.

У передвоєнні роки УСДРП мала тісні робочі контакти з болгарською, румунською, польською (у Австро-Угорщині) й чеською соціал-демократіями [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 82—84, 102], але водночас так і не змогла дійти до порозуміння з російською, що накладало певний відбиток невизначеності на місце партії в міжнародному соціалістичному русі. На нашу думку, щоб зрозуміти несприйняття російськими соціал-демократами українських, котре часом переростало у антагонізм, варто завважити, що останні розглядали РСДРП як один з інструментів русифікації українського пролетаріату, що була б смертельною для УСДРП. Звичайно, ідейно-теоретична і організаційна боротьба В.Леніната його прибічників проти незалежності УСДРП не була вагомою для загальноросійського визвольного руху на тому етапі його розвитку, але без її об'єктивного аналізу неможливо зрозуміти глибинні причини трагічного конфлікту між ленінським урядом і соціалістичною Центральною радою наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., що став однією з головних причин поразки Української національно-демократичної революції.

Щоправда, В.Винниченко ще на початку літа 1911 р. своїм великим письменницьким талантом спромігся побачити головне, що зрештою розвело по різні сторони барикад російських і українських марксистів, коли записав у щоденнику: «Чому національні відносини навіть між с(оціал)-д(емократами) іноді займають більш домінуюче значення, ніж класові? Чи лежить вся вага в економічній базі, чи в якійсь іншій? Яка причина тій ворожнечі, яка існує між організаціями, що мають однакові економічні інтереси? Чи не грає тут ролю закон консерватизму, що виявляється по всій природі?» І тут же відповів собі: «Закон консерватизму категорично велить індивідові й цілим групам берегти ті риси свої і ті засоби, які допомагали їм у боротьбі за існування», тобто — національні звичаї, мову, релігію, мораль, мистецтво і т. д. [Винниченко 1990, с. 94]. Однак, це пояснення витоків конфлікту на психологічному,

філософському рівнях. Не менш вартісним є їх з'ясування з погляду партійної тактики і стратегії.

Організаційний розлад та занепад практичної партійної роботи у 1908—1910 рр. підштовхнули ортодоксальну частину керівництва УСДРП до відновлення спроб об'єднатися з РСДРП для виведення з кризового стану власної організації. Як тільки українській соціал-демократії в 1910 р. вдалося тимчасово приглушити внутрішньопартійні суперечки, Л.Юркевич звернувся з листом до центрального органу ще формально єдиної РСДРП — паризького «Соціал-Демократа» («Социал-Демократа»). У ньому він пропонував обговорити питання щодо об'єднання у партійній пресі. Редакція газети відповідала Л.Юркевичу згодою, але не виконала своєї обіцянки [Украинская Жизнь 1912, № 12, с. 110]. Можливо, на заваді цьому стала гостра боротьба всередині неї між групою Леніна-Зінов'єва і Мартова-Дана, котра, як відомо, у червні 1911 р. закінчилася поразкою останніх.

Проте звертання Л.Юркевича не залишилося поза увагою лідерів обох ворогуючих фракцій РСДРП. У травні 1911 р. Л.Юркевич через В.Винниченка отримав запрошення на заплановану більшовиками партійну конференцію [ЦДАВОВУ. Ф. 3805. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2]. Цей факт став відомим широкому партійному загалу в еміграції й викликав значне занепокоєння. Член ЦК УСДРП і редакції «Нашого Голосу» В.Степанківський 15 червня звернувся з «конфіденційним» листом до інших членів ЦК, у якому, висловлюючись принципово на користь об'єднання з РСДРП, необхідною його умовою назвав повну внутрішню і зовнішню автономію УСДРП. Основним змістом спілки з РСДРП він вважав взаємодопомогу під час політичних виступів кожної з партій і вбачав у цьому зручну нагоду позбутися конкуренції з боку російських соціал-демократів на місцях [ЦДАВОВУ. Ф. 3805. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3—4].

Та й сам ініціатор відновлення переговорів з РСДРП Л.Юркевич не був певен щодо їх хоча б часткового успіху. В листі до Д.Донцова на початку осені 1911 р. він визнав, що не вірить «в можливість з'єднання». «Ми твердо стоятимемо за повну нашу організаційну автономію і за признание нас національною організацією, — писав Л.Юркевич, — а трудно, щоби росіяне все се нам призна-

ли». Тому можливим у майбутньому переговорам з приводу об'єднання Л.Юркевич надавав значення «демонстрації» [ЦДАВОВУ. Ф. 3805. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 21—22]. Мабуть саме з такою метою в останньому випуску «Нашого Голосу» було вміщено відкритого листа М.Меленевського «До роботи через єднання!», адресованого членам Спілки та УСДРП. У ньому голова Закордонного Комітету Спілки закликав їх забути колишні чвари та об'єднатися для активізації революційно-визвольного руху в Україні [ЦДАВОВУ. Ф. 3805. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 8—9].

І спілчани і керівники УСДРП були зацікавлені у взаємному організаційному зближенні, воно зрештою й відбулося при створенні союзу Визволення України 4 серпня 1914 р. Тоді ж, наприкінці 1911 р., ЗК Спілки розраховував шляхом запозичення національної програми УСДРП реанімувати власну організацію, та й для УСДРП отримати політичний «дах» російської соціал-демократії, частиною котрої формально залишалася Спілка, означало появу нових перспектив для діяльності.

На більшовицькій Празькій конференції представник УСДРП не був присутній, оскільки національні соціал-демократичні організації засудили розкольницьку тактику односторонців В.Леніна і не відгукнулися на їх запрошення. А от у Відні в серпні того ж 1912 р. на «конференції (небільшовицьких. — *Авт.*) організацій РСДРП» було взято до відома повідомлення представника ЗК Спілки про об'єднаних переговори між нею і УСДРП [ЦДІАУ. Ф. 274. Оп. 1. Спр. 2793. Арк. 44]. Проте коли П.Бензя і В.Меленевський внесли до редакційної комісії конференції проект резолюції, що радила місцевим осередкам РСДРП в Україні видавати агітаційно-пропагандистську літературу українською мовою, їм довелося вислухати чимало звинувачень у шовінізмі. Лише завдяки підтримці колишнього члена головного Комітету Спілки Ю.Ларіна і бундівця Литвака вона була ухвалена конференцією [Життя й революція 1926, № 1, с. 77—78], але, наскільки відомо автору, так і не була реалізована.

" Взагалі ж певна частина активістів УСДРП, передусім із числа членів Закордонної Групи, залишалася негативно настроєною навіть щодо самої можливості об'єднання з РСДРП. В.Степанківський, зокрема, у вересні 1912 р.

надіслав Л.Юркевичу листа з погрозою скликати над ним партійний суд, коли він не припинить переговори у справі об'єднання з РСДРП, одночасно попередивши ЦК останньої відносно зносин із Л.Юркевичем [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 2. Спр. 51. Арк. 126—126 зв.]. Наступного місяця В.Степанківський разом із А.Жуком та В.Дорошенком у листі до всіх членів партії наголошували на «необчислених шкодах для розвитку українського робітничого руху» на випадок злуки з російськими соціал-демократами [ЦДАВОВУ. Ф. 3807. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 167].

Проте, хоча у 1913—1914 рр. жодних контактів на рівні ЦК між УСДРП і РСДРП не зафіксовано, особисті зв'язки провідних діячів обох партій на еміграції збереглися і нерідко мали досить близький характер. Так, ще в 1909—1910 рр. у Цюріху зійшовся з місцевою російською соціал-демократичною колонією П.Дятлов, а після переїзду в 1911 р. до Праги він уже особисто заснував політичне об'єднання марксистів із українських соціал-демократів, більшовиків, плеханівців, бундівців і латиських соціалістів. Доньки П.Дятлова навіть згадували пізніше, ніби В.Ленін, який прибув на партійну конференцію до Праги, перші дні — до 20 січня 1912 р. — проживав у П.Дятлова. Ця версія після тридцятирічного замовчування імені репресованого у 1937 р. колишнього члена ЦК УСДРП була підхоплена чеським істориком Вацлавом Врабцом і продубльована у редакційній статті «Правди» від 22 січня 1967 р. Однак, на думку О.Юрченка, це твердження було побудоване на досить хитких аргументах і не підтверджується іншими джерелами [Юрченко 1970, с. 167—168]. Все ж праясна адреса П.Дятлова, як і лозанська В.Левинського містяться в адресній книзі ЦК РСДРП, що велася в 1912—1914 рр. Н.Крупською. Більшовицький ЦК у цей час підтримував систематичні зв'язки також із кимось із братів Мазуренків (скоріше всього, з Юрієм), що мешкав у Франції [Адресные 1959, с. 35, 36, 39].

У адресній книзі ЦК РСДРП є відомості ще про одного активіста РУП-УСДРП, що мешкав у Парижі й, за задумом В.Леніна, мав відіграти ключову роль у розколі емігрантської частини УСДРП, — Оксена Лола (В.Степанюка). Як згадував П.Бензя, у 1912 р. Оксен Лола надіслав йому листа, в котрому повідомляв, що В.Ленін «цікавиться

українською справою й хоче притягти до співробітництва в петербурзькій більшовицькій пресі українських марксистів, особливо робітників», та що сам Оксен Лола погодився на цю пропозицію. Одночасно до П.Бензі з аналогічним запитом від імені В.Леніна звернувся керівник цюріхської більшовицької групи Г.Сафаров. П.Бензя, зважаючи на негативну реакцію меншовиків щодо української проблематики напередодні війни, відразу погодився, як до речі й Л.Юркевич, котрий влітку 1912 р. переслав до легального більшовицького часопису «Освіта» («Просвещение») статтю про український рух у Росії [Украинская Жизнь 1912, № 12, с. 110].

Проте, як показала ретельна перевірка комплектів довоєнної «Правди», дописи П.Бензі з різних причин не побачили світ, стаття Л.Юркевича теж не була надрукована в «Освіті», а на численні запити автора редакція не відповідала. Але якщо спрямованість і висновки публіцистики Л.Юркевича могли викликати принципове несприйняття редакції петербурзького часопису, то П.Бензя з неприхованим самовдоволенням зазначав у середині 20-х рр., що Г.Сафаров, котрий переслав його статті В.Леніну, неодноразово сповіщав автора, «що тов. Ленін надісланою статтею задоволений і просить щоб я писав далі» [Життя й Революція 1926, № 1, с. 78].

Останнє зауваження П.Бензі дає змогу по-іншому, ніж упорядники 48 тому повного зібрання творів В.Леніна, визначити особу «українця», про котру йшлося у листі В.Леніна Г.Сафарову від 20 липня 1913 р. і якій особисто було адресоване ленінське послання, датоване цим же днем [Ленін 1964, с. 202—204]. Ще О.Юрченко досить аргументовано довів, що припущення упорядників третього і четвертого видань творів В.Леніна, яке перетворилося в аксіому для видавців ПЗТ, відносно Оксени Лоли, — невірне. На думку дослідника, в листах В.Леніна йшла мова про статтю «Централізм і сепаратизм в українському с.-д. русі» за липень 1913 р. і підписом П.Грищенка, що зберігається серед матеріалів краківсько-поронінського архіву (там міститься ще одна стаття того ж автора — «До питання про видання української робітничої газети»), а не про публікацію Оксени Лоли «З історії українського марксизму», надіслану В.Ленінові аж 15 березня 1914 р. Але,

як це видно з листа Г.Сафарова В.Леніну в квітні 1914 р., перший мабуть не отримав ленінських послань від 20 липня 1913 р. і не попередив «українця» про необхідність доопрацювання статті. Тому матеріали П.Грищенка і не з'явилися в «Правді», про що Г.Сафаров, будучи проїздом у Цюріху, дізнався від автора [Юрченко 1970, с. 163—164].

Досі особа П.Грищенка не була ідентифікована дослідниками, на нашу думку, ним міг бути лише член ЗК Співки П.Бензя, котрий у 1912—1914 рр. мешкав у Цюріху і був переконаним прихильником безумовного об'єднання української соціал-демократії з російською. Адже друга стаття П.Грищенка була спрямована проти спроб тогочасного ЦК УСДРП заснувати в Петербурзі видання окремої від російської української легальної робітничої газети — «Слово робітника». А як згадував той же П.Бензя, В.Ленін, щоб нейтралізувати цю ініціативу, запропонував організувати українську сторінку в «Правді», у чому знайшов **якнайщирішу** підтримку з боку автора спогадів. Не виключено, що вона полягала саме в написанні відповідної статті з різкою критикою намірів керівництва УСДРП.

По-друге, хоча в радянській історико-партійній літературі стверджувалося, що Оксен Лола був «робітником-більшовиком», а в 1914 р. навіть належав до паризької секції закордонних організацій РСДРП, насправді ж його погляди помітно відрізнялися від ленінських, хоча між ними відбувалося досить-таки жваве листування. У серпні 1913 р. у вінніпезькій українській газеті «Народна Воля» з'явився «Лист робітника до робітників» Оксена Лоли з попередньою інформацією ЦК УСДРП про революційну діяльність автора, в якій він характеризувався як «один із найстаріших українських робітників-соціал-демократів». Зміст листа зводився до обґрунтування нагальної потреби заснування самостійних українських соціал-демократичних організацій. Більш того, Оксен Лола відкрито визнавав помилковим власний вихід з РУП-УСДРП після Другого з'їзду внаслідок побоювань, що вона «занадто багато дбає про національну справу і що це може зашкодити загальноросійській революції».

Український рух Оксен Лола вважав «живим і великим ділом, котре захоплює широкі маси українського робітництва», й тому закликав українських соціал-демократів

відродити єдину партійну організацію для боротьби за національну і політичну свободу з особливим акцентом на проведенні «національної політичної агітації» [ЦДАВОВУ. ф. 3807. Оп. 2. Спр. 51 Арк. 125 зв.]. У листі не містилося й натяку на необхідності створення спільних з росіянами пролетарських соціал-демократичних організацій, під таким документом міг підписатися будь-який «націонал-сепаратист» з УСДРП. Та й у особистих контактах з В.Леніном Оксен Лола намагався не відмежовуватися від керівництва УСДРП і представити справу таким чином, що він діє з його відома і за згодою. Зокрема, Оксен Лола вважав за потрібне попередити В.Леніна, що стаття «З історії українського марксизму» надіслана до «Освіти» за згодою В.Винниченка і Л.Юркевича та відмовився переробити її у вигідному для В.Леніна дусі, тобто затаврувати «Дзвін» як носія «міщанського націоналізму».

Не вдалося В.Ленінові повністю використати Оксена Лолу і для створення розкольніцької української (за формою) соціал-демократичної організації, щоб через неї поширити вплив РСДРП на ті групи українського робітництва, котрі ще залишалися поза її рамками (зокрема, в Києві та Катеринославі). Правда, Оксен Лола разом з П.Бензею склав відозву до робітників із закликом писати до української робітничої сторінки в «Правді», але, запідозривши політичний підтекст у пропозиції В.Леніна, переслав відозву не безпосередньо до більшовицького керівника, а до Л.Юркевича для редагування. Останній, плануючи налагодження випуску власної робітничої газети, затримав відозву в себе [Життя й Революція 1926, № 1, с. 78—79].

Схожа історія трапилася і зі спробою Леніна у квітні 1914 р. за посередництвом І.Арманд підштовхнути Оксена Лолу виступити від імені групи українських марксистів проти відстоюваного Л.Юркевичем принципу національних організацій пролетаріату. Причому В.Ленін вдався до фальсифікації, запропонувавши І.Армандумовити Оксена Лолу підписати від імені цієї міфічної групи укладене особисто ним «Звернення» для «Шахтарського листка», лише попередньо переклавши його українською мовою. Після тривалих коливань і відмовок Оксен Лола все ж надіслав переклад на початку червня, але тільки за власним підписом (він був опублікований 26 червня в «Трудовій

правді» під заголовком «Заклик до українських робітників»); Невдачею закінчилася і чергова спроба В.Леніна наприкінці квітня того ж року заснувати розкольніцьку групу українських соціал-демократів у Цюріху [Ленін 1964, с. 281-282].

Епізод із «Шахтарським листком», безперечно, був досить показовим у стосунках між російськими і українськими соціал-демократами не лише з огляду на окремі особистості, але й у запільному плані. Незважаючи на спільні, у цілому, ідеологічні засади, вони були не в змозі порозумітися саме з приводу національного питання, оскільки одні представляли націю пануючу, а інші — пригноблену. Таким чином, в українському питанні напередодні світової війни російські марксистки, в тому числі й більшовики, наслідували приклад ліберальної течії російського визвольного руху. Визнаючи на словах цілковиту аморальність і реакційність пригноблення української нації, наділі вони виявляли цілковите нерозуміння специфіки й болючості цієї проблеми, зводили її виключно до ідеологічного аспекту.

Показовою в цьому плані є стаття А.Луначарського з характерною назвою: «Про націоналізм взагалі й український рух зокрема». Вказавши для об'єктивності, що великоруська інтелігенція ставиться до українського визвольного руху байдуже, або й навіть недоброзичливо, на що Іршати і російські марксистки, А.Луначарський без зайвих зауважень наголосив, що «для такої підозрілості в них є вельми законні й благородні причини» [Украинская Жизнь 1912, № 10, с. 9] В українському національному русі він побачив лише ті «відтінки українофільства, які вже зараз, здається просякнуті наскрізь національною зловорожістю і відкрито пишаються своїм антисемітизмом». Та найбільш вражаючою була думка про те, що вплив пануючої нації є провідником високих загальнолюдських цінностей, чинником, який сприяє визріванню молоді культури пригнобленої нації.

Зрозуміло, що подібний підхід унеможлилював реальну оцінку ситуації, що склалася в українському визвольному русі в післяреволюційний час, і приводив до фатального для загальноросійського революційного процесу нерозуміння (а згодом і ворожості) між російськими й

українськими марксистами. Великоросійський месіанізм під більшовицькими гаслами отруював свідомість керівництва російських соціал-демократів і був головною причиною їх упередженості до будь-яких проявів українського руху.

Зневірившись у можливостях налагодження конструктивного діалогу з російською соціал-демократією, перебуваючи під постійним тиском з боку власної партійної еміграції, котра шукала шляхів до зближення з немарксистськими течіями всередині українства, Л.Юркевич у середині 1913 р. зважився започаткувати на сторінках «Дзвону» широкомасштабну дискусію з приводу ставлення російської соціал-демократії до українських марксистів і українського питання взагалі.

Без сумніву, Л.Юркевич бачив справжні наміри поза ленінським гаслом самовизначення націй і вказував, що цей принцип, як його розуміли російські марксистки, був «пустою і нікому непотрібною фразою» [Юркевич 1913 г. с. 84]. Ілюструючи це твердження, Л.Юркевич підкреслював, що російські марксистки всупереч власним деклараціям, послідовно і наполегливо засуджують будь-яку думку про самостійність Польщі. З іншого боку, він наголошував, що справжнє національне відродження (як і самовизначення) є глибоким суспільним процесом і запитував: «Як може нація здійснити власне самовизначення, якщо вона політично і культурно мертва?» За Л.Юркевичем, національні рухи на тому етапі в Росії й Австро-Угорщині домагалися лише національно-політичних прав усередині цих держав, а тому вироблення незалежницької програми за таких умов означало б те саме, що намагатися розглядати сонце з ліхтарем у руках. «Корінь сучасного національного питання, — робив висновок Л.Юркевич, — в праві націй на культурне і політичне самоозначення, але російські марксистки закривають на се очі, воліючи гратись словами про державну самостійність поневолених народів».

Торкнувся Л.Юркевич і ворожості російських марксистів Щодо Бунду з початків його діяльності в Україні (1901 р.), оскільки, на його думку, останні побоювалися «поганого впливу» цієї організації на українських робітників. Але коли з огляду на відчутний потенціал і політичний вплив Бунду російська соціал-демократія все ж змушена була йти

йому на поступки, то неодноразові розколи в середовищі українських марксистів чималою мірою спричинилися до безкомпромісної позиції РСДРП. «Ми взагалі давніше зовсім не цінили нашої єдності, — з гіркотою писав Л.Юркевич, згадуючи і власний досвід з весни 1906 р., — і не розуміли, яке величезне значіння вона має. Досить було комусь з нас помітити якесь збочення з марксівського шляху у наших людей і перед ним зараз-же виникало питання про перехід до росіян» (Дзвін 1913, № 7—8, с. 90).

Через рік, аналізуючи причини розколу РУП наприкінці 1904 — на початку 1905 рр., Л.Юркевич уже прямо звинуватив російських соціал-демократів у потуранні йому [Юркевич 1914 а, с. 460]. Тому головною умовою життєздатності партії він вважав «згоду і єдність» всередині неї з принципів питань, справедливо пов'язуючи з цим зростання авторитету УСДРП і взагалі українського руху в очах російської соціал-демократії. «Ми можемо сперечатись поміж собою про завдання українського марксизму, — робив висновок ідеолог УСДРП, — можемо навіть поділятися на ворожі табори, але назовні ми мусимо становити одно тіло». Однак, далеко не всі товариші Л.Юркевича усвідомили для себе цю просту істину.

Для Л.Юркевича не було нічого нового й дивного у методах, до яких вдавалися марксисты проти українських соціал-демократів. Справа полягала в тому, що їх ворожість до українців була більшою, ніж щодо інших національних соціалістичних угруповань, зокрема єврейських і латиських, та може бути співсталсною лише з відношенням до ППС. Так у випадку з Бундом В.Ленін боровся проти федералістських вимог останнього, але не проти існування цієї організації, стосовно ж УСДРП, то більшовики в принципі заперечували її право на окрему діяльність. На думку В.Леніна, українські марксисты мали не лише припинити виступи проти процесу русифікації української нації, особливо пролетаріату, але навіть сприяти йому, оскільки асиміляція прийшлим з Великої Росії пролетаріатом місцевого українського для В.Леніна була «фактом безумовно прогресивним». Насправді ж подібна асиміляція, котру В.Ленін безпідставно порівнював із американською, привела б до появи не чисто пролетарської нації, що

складалася б з усіх національностей, а значно зміцнила б панівну російську націю.

Проте було б спрощенням пояснювати негативне ставлення російських марксистів до створення незалежної української соціал-демократичної організації виключно великодержавницькими і централістськими міркуваннями, навіть беручи до уваги їх значне поширення в обох фракціях РСДРП. Не можна не погодитися з думкою емігрантського дослідника більшовицької доктрини самовизначення націй Ю.Бориса, що В.Ленін у своїх міркуваннях спирався також на слабкість українського соціал-демократичного руху і нечисленність національно свідомого українського пролетаріату [Bogus 1960, р. 90].

Полемізуючи з В.Ленінін та Й.Сталінін, Л.Юркевич вказував ще принаймні на дві обставини, що пояснюють ворожість РСДРП до українських політичних угруповань. Услід за Д.Донцовим він посилався на несприйняття в душі офіційної ідеології імперії російськими марксистами самих понять — «Україна» і «Білорусь» — натомість «єдиної і неділимої Триєдиної Русі». З іншого боку, за умов розростання українського національного відродження визнання російськими соціал-демократами права робітництва поневоленої нації на культурно-політичну організацію значило б легалізувати собі конкурента в ціллім великім півдні Росії» [Юркевич 1914 а, с. 461]. На нашу думку, за тих обставин останнє й було визначальним у ставленні російських марксистів до українських. Доктринерське ж упередження В.Леніна щодо національних соціал-демократичних організацій як таких, що брали участь у національно-визвольному русі разом з буржуазними Л.Юркевич вдало спростував питанням: чи можна засуджувати марксистів на підставі того, що вони разом із буржуазними партіями виступають на користь демократичних політичних реформ? [Юркевич 1914 г, с. 92]. А посилаючись на австрійський досвід поступового реформування міжнародних стосунків всередині держави, Л.Юркевич закликав до боротьби за кожен реформу, що дала б максимум гарантій вільному розвитку нації й відкинув сталінське твердження, що вирішення національного питання шляхом малих реформ і повільних кроків повністю не відповідає російським умовам [Сталин 1913].

Як і Д.Донцов, Л.Юркевич дуже критично ставився до обіцянок російських соціал-демократів, що демократична російська республіка забезпечить усім націям право вільного самовизначення. Політичні реалії, що супроводили трансформацію самодержавної Росії у конституційну після 17 жовтня 1905 р., наочно продемонстрували той факт, що лібералізація політичного режиму Російської імперії зовсім не обов'язково передбачала вирішення національних проблем. Не набагато кращі умови для самовизначення націй склалися б і у разі приходу до влади російської революційної демократії, в т. ч. марксистів. Адже вони перебували на «суто-державній точці погляду», держава для них, як представників частини панівної нації, була «мірою всього». Тому російські соціал-демократи визнають факт національних утисків у імперії й потребу боротьби з ними, але рахують, що для цього достатньо демократизації політичних порядків.

Звідси випливала друга принципова помилка загалу російських марксистів — демократизація держави і справа національного визволення (чи відродження) не були тождесними, як вони стверджували. Звичайно, зауважував Л.Юркевич, цілі національного відродження тісно переплітаються із загальнодемократичними змаганнями, але водночас мають свою конкретику. «Держава, котру заселяє багато націй, якою-б демократичною вона не була, все ж не позбудеться (оскільки се можливо за капіталістичних порядків) національних утисків і боротьби, коли буде організованою централістично, — приходить до висновку Л.Юркевич. — Націям необхідні національні автономії, необхідна політична децентралізація, відповідаюча національному поділу держави» [Юркевич 1913 г, с. 90—91].

У іншій своїй праці Л.Юркевич аргументовано доводив, що як довго нація не має політичних прав, не може бути й мови про політичну свободу. А щоб вибороти такі права, нація має бути визнаною з боку держави як політична організація [Юркевич 1913 б, с. 16]. Тому упереджене ставлення російських марксистів до поділу за національним принципом політичних, професійних та кооперативних робітничих організацій — безпідставне.

Відстоюючи самостійність українського робітничого руху, організованого в окрему соціал-демократичну партію,

Л.Юркевич закликав розпочати політичну кампанію проти впливу російських марксистів в Україні. Мільйони українських робітників пробуджуються до національного свідомого життя, констатував він, тому вони не зможуть і далі задовольнятися російськими марксистами, оскільки останні користуються російською мовою для звертання до українського пролетаріату. В свою чергу, українські марксистки мають порвати зі старими селянськими традиціями агітаційно-пропагандистської роботи, бо інакше вони, як і українське відродження в цілому, ніколи не зможуть піднятися і вийти з «етнографічно-зоологічного істнування». Натомість Л.Юркевич орієнтував українських марксистів працювати в напрямку гармонійного поєднання міського і сільського рухів, облишивши ухил до виключної діяльності в зрусифікованих містах. Разом з тим, він радив товаришам по партії звернути увагу на працівників важкої промисловості, серед яких, не зважаючи на низький життєвий рівень, помітні прояви не лише класової, а й національної самосвідомості [Дзвін 1913, № 4, с. 277—278].

Загальний висновок із дискусії з російськими марксистами навколо українського питання напрошувався сам по собі. «Ми не можемо не провадити боротьби з такою національною нетерпимістю російських товаришів, — писав Л.Юркевич на початку літа 1914 р., — і будемо робити се доти, доки вони не узнають за нами всіх прав, доки вони не почнуть числити ся з нами як представниками українського робітництва» [Юркевич 1914 б, с. 550].

Отже, як показала дискусія, з догматичного погляду і тактичних міркувань В.Ленін та його однодумці в РСДРП ніби й мали рацію, оскільки національна організація українського пролетаріату дійсно не сприяла б єдності дій робітничого руху в масштабах імперії. Але з погляду історичної перспективи і власне національних інтересів українського пролетаріату істина була, безперечно, на боці Л.Юркевича і його товаришів по партії. Адже централізована загальноросійська марксистська партія на випадок приходу до влади неминуче стала б основою унітарної державності, навіть і демократичної, де не було б місця для самовизначення українського та інших неросійських народів У будь-якому вигляді. Та й асиміляція українського робітничого класу, прогресивність якої так настирливо

відстоювали більшовики, була б катастрофою для УСДРП, позаяк повністю зникав сенс існування окремої національної соціал-демократичної організації, а разом з цим і альтернатива національному ліберальному рухові. Трагічнодоля Української національно-демократичної революції 1917—1918 років сповна підтвердила найгірші побоювання лідера української соціал-демократії відносно справжніх намірів російських марксистів в українському питанні.

Однак, попри відверте невизнання з боку російської соціал-демократії, українська, переживаючи в період свого виникнення і становлення складну і багато в чому трагічну еволюцію, залишалася невід'ємною складовою частиною міжнародного соціалістичного руху. Зв'язок з ним істотно допомагав українським соціал-демократам у виробленні ідейно-теоретичних засад своєї діяльності, збагачував партійні кадри організаційним і політичним досвідом, певною мірою сприяв позбуванню партією численних хиб і недоліків у роботі.

ВИСНОВКИ

19 липня 1914 р. Німеччина оголосила війну Російській імперії й локальний австрійсько-сербський конфлікт миттєво переріс у чотирирічну криваву світову бійню. В історії української соціал-демократії почався **новий**, надто суперечливий і неоднозначний, етап **розвитку**, що й досі чекає на свого дослідника. Спробуймо ж, принаймні в головному, підсумувати з яким багажем вона підійшла до нього.

На нашу думку, розглянутий у дослідженні двадцятилітній відтинок часу (середина 90-х рр. XIX ст. — 1914 р.) можна коротко визначити як початковий етап вироблення ідейно-теоретичних засад і організаційно-практичного становлення вітчизняної соціал-демократії. Він протікав у вкрай несприятливих суспільно-політичних умовах (відсутність гарантованих державою громадянських прав і свобод, низький рівень національної самосвідомості й політичної культури народних мас, жорстока конкуренція з боку російських, польських і єврейських революційних партій, зрусифіковані робітництво і середні верстви населення тощо), котрі були безпосереднім наслідком колоніального становища цілої української нації у складі Російської імперії. За внутрішнім змістом процесів партійного будівництва і формами участі у загально-російському визвольному русі початковий етап становлення української соціал-демократії умовно можна розбити на три коротші періоди, хронологічні рамки яких приблизно такі:

- 1) середина 90-х років XIX ст. — 1904 р.;
- 2) 1905-1907 рр.;
- 3) 1908—1914 рр.

Зародження соціал-демократичної течії в українстві в Другій половині 90-х рр. XIX ст. було закономірним

наслідком усвідомлення радикально настроєною частиною студентської молоді необхідності переходу від «культурництва» старших поколінь діячів національного руху до політичної боротьби з самодержавством шляхом створення окремої української революційної організації соціалістичного спрямування. Поява в 1896—1900 рр. Групи УСД І. Стешенка і Л. Українки, РУП і УСП засвідчила наближення політичної стадії українського національного відродження в Росії.

Виникнення організаційних структур української соціал-демократії було тісно пов'язане з формуванням саме РУП, що назавжди вирішила дилему, яка постала на рубежі століть перед свідомою українською молоддю, котра прагнула до національного і соціального визволення власного народу, — приєднуватися до російських угруповань (як це свого часу зробили народники), чи створювати свою національну партію. Внаслідок особливостей становлення в РУП від самого початку стикалися й перехресувалися різноманітні, навіть взаємовиключні, течії та впливи: **соціал-демократична, націонал-демократична, неонародницька** (есерівська) і драгоманівська.

З переходом РУП до широкої агітаційно-пропагандистської діяльності в народних масах протягом 1902—1904 рр. вона пройшла через ряд внутрішніх криз і розколів, що сприяли швидкій еволюції партії в напрямку до засад міжнародної соціал-демократії. В міру переходу на **соціал-демократичні** позиції керівництво РУП намагалося творчо використати досвід західноєвропейських партій Другого Інтернаціоналу, передусім німецької й австрійської. Але разом з тим логіка революційного процесу в умовах Російської імперії вимагала від РУП певного узгодження власних програмових принципів з російською соціал-демократією, як це простежується на прикладі відмови партії від гасел «Самостійної України», та, згодом, федералізації Росії. Водночас, при вирішенні кардинальних питань (майбутнього державного устрою, змісту української автономії, аграрної реформи та ін.) РУП виходила передусім з українських національних інтересів.

Спершу соціальним адресатом політичної діяльності української соціал-демократії був переважно сільський

пролетаріат — верства слабо здатна до організації, розпо-рошена й не схильна до сприйняття марксистських ідей. Напередодні революції 1905—1907 рр. почалася **пере-орієнтація** української соціал-демократії на міський про-летаріат, що викликало конфлікт з набагато потужнішою завдяки загальнодержавному характеру РСДРП. **Незважаючи** на багатий практичний досвід і поважні **теоретичні** здобутки, РУП (з грудня 1905 р. — УСДРП) виявилася **все ж** малопідготовленою, порівняно з РСДРП і ПРС, до результативної участі в першій російській революції. По-шуки виходу з цього становища спричинилися до **ідейної** й організаційної кризи партії наприкінці 1904 — на початку 1905 рр. і утворення Співки, в якій об'єдналися **прихильники** тісного союзу з РСДРП. Це значно послабило український рух в революції 1905—1907 рр., до того ж внутрішня криза в РУП була подолана лише наприкінці 1905 р. на її Другому з'їзді, що фактично став установчим з'їздом нової політичної організації — УСДРП.

Протягом революції РУП-УСДРП брала активну участь у організації спільних з РСДРП та Бундом акцій-страйків, демонстрацій, мітингів, збройних виступів тощо. Але у великих промислових центрах вона не витримувала конкуренції з боку російських соціал-демократів, тому найбільший ефект діяльність української соціал-демократії мала на селі — в організації страйків на цукроварнях і бурякових плантаціях. У надзвичайно складних умовах насильницької денационалізації українського життя РУП-УСДРП зуміли відстояти свій національний характер і напрацювати відповідні форми роботи з різними категоріями службовців, селянства й робітництва. Одночасно тривав напружений процес вироблення власної ідеології, головним його здобутком стало обґрунтування ідеї державності України як національно-територіальної автономії українських земель у складі демократичної й децентралізованої Росії — перехідної форми до можливої в подальшому за сприятливих обставин повної політичної їх незалежності та соборності.

Українська соціал-демократія виявилася, практично, єдиною дієвою національною політичною силою, що витримала всі удари реакції в 1907—1914 рр., зуміла відродити

основні елементи своєї організаційної структури і зберегти кадри здібних політичних керівників та теоретиків, що дало їй змогу одразу взяти поважну участь у демократичній революції 1917—1918 рр.

Однак, поряд із явними **здобутками**, **одночасно** виявилися й слабкі сторони вітчизняного **соціал-демократичного руху**. Це, **по-перше**, зумовлена підпільним існуванням РУП-УСДРП гранична нетерпимість і амбітність окремих провідних діячів, хронічна нездатність більшості з них до **кропіткої** й тривалої організаційної роботи, недостатня (за незначним винятком) теоретична підготовленість. Брак толерантності у стосунках між партійними керівниками поглиблював відрив їх від рядових активістів, деструктивно впливав на стан партійного будівництва, послаблював політичний авторитет української соціал-демократії. Згубним для українського національно-визвольного руху було й відверте небажання керівництва УСДРП дійти до згоди з ліберальним табором українства.

По-друге, тривалий час українська соціал-демократія не могла визначитися з власною соціальною базою. Її пошуки висунули складну дилему: або спиратися на **пролетаризовані** суцільно українські верстви села (що відповідало б національним **стремлінням** українських соціал-демократів), або йти у середовище міського індустріального, здебільшого російського або зрусіфікованого пролетаріату (що мало б задовольнити соціальні прагнення). На кінець проаналізованого в дослідженні початкового етапу становлення української соціал-демократії, незважаючи на заяви партійного керівництва, ця проблема остаточно так і не була розв'язана.

Дещо затяглися й пошуки узгодження національних і соціальних елементів у програмі української соціал-демократії. Спроби ідеологів РУП-УСДРП (Д.Антоновича, М.Порша, Л.Юркевича та ін.) пристосувати марксизм до місцевих обставин не дали бажаних наслідків, що було й не дивно, оскільки марксизм взагалі, а його російський різновид зокрема, не надавав належної ваги тим питанням, що найбільше турбували українців, як представників поневоленої нації, — національному і аграрному. Внаслідок цього від РУП-УСДРП періодично відколювалися одиниці

й цілі групи людей, що робили вибір на користь або суто національних засад політичної діяльності (члени ЗГ УСДРП), або ж на користь соціально-економічних мотивів (засновники Спілки, «обласники»).

Взагалі ж для діячів української соціал-демократії, що репрезентували найдинамічнішу силу в тогочасному українстві, властивою була еkleктичність мислення в поєднанні з великою емоційною збудливістю. Це робило з них талановитих агітаторів, здатних розбурхати маси і повести їх на штурм царату, але могло стати на заваді, коли на порядок денний вийшли б завдання конструктивного характеру і знадобилися б досвідчені, врівноважені й відповідальні керівники.

Всі ці притаманні вітчизняній соціал-демократії позитивні й негативні риси повною мірою виявилися не лише на етапі її становлення, а й на ходові та наслідках національно-демократичної революції і визвольних змагань 1917—1921 рр. Історія зародження і становлення української соціал-демократії є невід'ємною і повчальною сторінкою запільного суспільно-політичного досвіду українського народу, що потребує і заслуговує на подальшу глибоку та всебічну наукову розробку.

Табл. 1

Центральні Комітети РУП і УСДРП у 1902—1914 рр.

Проміжок часу	Члени Центрального Комітету
Грудень 1902 - січень 1903 рр.	Д.Антонович, Є.Голіцинський, В.Козиненко
Лютий-липень 1903 р.	Д.Антонович, В.Винниченко, В.Козиненко
Серпень 1903 — грудень 1904 рр.	Д.Антонович, А.Гук, В.Козиненко, М.Порш
Січень-грудень 1905 р.	Д.Антонович, В.Винниченко, А.Гук, М.Порш
Грудень 1905 — травень 1906 рр.	В.Винниченко, А.Жук, М.Порш
Травень 1906 — березень 1907 рр.	В.Винниченко, А.Жук, М.Порш, Л.Юркевич
Березень 1907 — кінець 1908 рр.	П.Блонський, А.Жук, М.Порш, В.Чехівський, М.Шадлун
Початок 1909 — квітень 1910 рр.	Д.Піщанський, М.Порш, М.Шадлун, Л.Юркевич
Травень 1910 — жовтень 1911 рр.	Д.Донцов, В.Дорошенко, Д.Піщанський, В.Степанківський, Л.Юркевич
Кінець 1911 - серпень 1913 рр.	В.Винниченко, Д.Донцов, П.Дятлов, М.Троцький, Л.Юркевич
Вересень 1913 — липень 1914 рр.	В.Винниченко, П.Дятлов, М.Троцький, Л.Юркевич

Партійні та літературні псевдоніми провідних діячів РУП і УСДРП

Д.Антонович	Муха, С.В., Северин Войнилович, Подорожний
К.Арабажин	К.Не-я, К.Недоля
Д.Баландін	Бойко
В.Винниченко	Волдемар, Деде
С.Веселовський	Лозовий
Є.Голіцинський	Лозенко, Павловський
К.Голіцинська	Лоза
А.Гук	Андрій
Д.Донцов	Д.Д., Чорний
В.Дорошенко	Білявський, В.Немирич
А.Жук	А.А-ко, Андрієнко
Г.Іваницький	Калоша
Б.Камінський	Черненко
П.Кашвець	Кавун, п.Петрик
В.Козиненко	Граб
М.Коренецький	Марієнко
В.Левинський	В.Л., Володя
Вас. Мазуренко	Кравченко
Вікт. Мазуренко	Карась
Б.Матюшенко	Ніякий
М.Меленевський	Басок, І.Гилька
Ф.Міхура	Хведір Кучерявий
О.Назарієв	Трандибал
С.Петлюра	П., П.С., С.Т., С.П-ра, Святослав
	Тагон, Симон
Д.Піщанський	Ціхоцький, Ціхоня
П.Полятенко	Прокуп, Стоян

Табл. 2 (продовження)

М.Порш	Владек, М.Гордієнко, М ¹ , М.Ч., Чацький
М.Русов	Мішель, М.Танський
В.Садовський	Козленко
М.Сахаров	Цукер
Н.Сінгалевиц	Жуковська
О.Скоропис	Г.Будяк, О.Вишневський, Л.Галін, Попович
О. Соболю	Дмитренко
В.Степанківський	В.Коваль
М.Ткаченко	Хвиля
М.Токаревський	Муравський
М.Троцький	М.Данько, Микола Другий
В.Фідровський	Чумак
В.Щербаківський	Шкляревський

Табл. 3

Періодичні видання РУП і УСДРП в 1902—1914 рр.

Назва часопису	Час видання	Кількість виданих чисел	Місце видання	Склад редакції
Гасло	лютий 1902— травень 1903 рр.	17	Чернівці	Д.Антонович, Є.Голіцинський, П.Канівець, В.Козиненко, М.Ткаченко
Селянин	січень 1903 – жовтень 1905 рр.	34	1903 р. — Чернівці, 1904— 1905 роки — Львів	Д.Антонович, Є.Голіцинський, П.Канівець, П.Крат, М.Ме- леневський, С.Петлюра, М.Порш, М.Ткаченко
Добра Новина	вересень -грудень 1903 р.	4	Львів	Б.Ярошевський
Праця	березень 1904 – квітень 1905 рр.	14	Львів	Д.Антонович, Є.Голіцинський, П.Канівець, Вік. Мазуренко, М.Порш, О.Скоропис, М.Ткаченко
Вільна Україна	січень- червень 1906 р.	6	Санкт- Петер- бург	С.Петлюра, П.Понятенко, М.Порш
Боротьба	травень- червень 1906 р.	4	Київ	В.Винниченко, А.Жук

Табл. 3 (продовження)

Назва часопису	Час видання	Кількість виданих чисел	Місце видання	Склад редакції
Соціал-демократ	лютий-червень 1907 р.	5	Полтава	П.Дятлов, Г.Іваницький, Б.Юрїїв-Пековець
Наша Дума	березень 1907 р.	2	Санкт-Петербург	К.Арабажин, Д.Донцов, Вас. Мазуренко
Слово	травень 1907 — червень 1909 р.	105	Київ	Ф.Міхура, С.Петлюра, М.Порш, В.Садовський
Праця	листопад 1909 — квітень 1910 рр.	3	Львів	Д.Донцов, В.Дорошенко, А.Жук
Робітник	січень-травень 1910 р.	3	Львів	В.Левинський, М.Порш, Л.Юркевич
Наш Голос	листопад 1910 — жовтень 1911 рр.	12	Львів	Д.Донцов, В.Дорошенко, Д.Піщанський, В.Степанківський, Л.Юркевич
Дзвін	січень 1913 — червень 1914 рр.	18	Київ	Д.Антонович, В.Винниченко, В.Левинський, Л.Юркевич

Нелегальні агітаційно-пропагандистські видання української соціал-демократії 1897—1905 рр.

Видавець	Рік видання	Тираж (прим.)	Місце видання	Назва видання
Група УСД	1897		Київ	Михайло Петрович Драгоманов (Український емігрант)
Група УСД	1897		Київ	Програма соціально-демократії
Група УСД	1898		Київ	Про соціально-демократичну роботу серед українського селянства
УСП	1900		Київ	Нарис програми Української партії соціалістичної
РУП	1900	1000	Львів	Самостійна Україна
РУП	1900		Львів	Відкритий лист до російського міністра внутрішніх справ Сіпягіна
РУП	1900	10000	Львів	Дядько Дмитро
РУП	1901	3000	Львів	Чи є тепер панщина?
Група УСД	1901		Львів	С.Дикшгайн. Хто з чого жие
Група УСД	1901		Львів	Оцінка «Нарису програми Української партії соціалістичної»

Табл. 4 (продовження)

Видавець	Рік видання	Тираж (прим.)	Місце видання	Назва видання
РУП	1902	1000	Львів	Власна земля
РУП	1902	1000	Чернівці	Революція 1848 р. у Франції
РУП	1902	1000	Львів	В.Будзиновський. Страйк і бойкот
РУП	1902	3000	Чернівці	Козаччина
РУП	1902	1000	Чернівці	А. Бебель. Студенти і соціалізм
УСП	1902		Львів	До програми Української партії соціалістичної
УСП	1902		Львів	Робітнича справа
Група УСД	1902		Женева	Німецька революція в марті 1848 р.
УСП	1902		Львів	К.Маркс, Ф.Енгельс. Комуністичний маніфест
Група УСД	1903		Женева	Яке наше життя під московськими царями
Група УСД	1903		Женева	Царі, пани і люди
РУП	1903	5000	Чернівці	Народня справа
РУП	1903	3000	Чернівці	Ф.Ласаль. Програма робітників

Табл. 4 (продовження)

Видавець	Рік видання	•Тираж (прим.)	Місце видання	Назва видання
РУП	1903	10000	Чернівці	Оповідання з Великої Французької Революції. I. Здобуття Бастилії.
РУП	1903	5000	Чернівці	II. Національна Рада. Ніч 4-го августа
РУП	1903	5000	Чернівці	III. Що зробила Національна Рада
РУП	1903	5000	Чернівці	Паризька Комуна
РУП	1903	5000	Чернівці	Дневник Київського Загального Страйку
РУП	1903		Київ	Шандрівський страйк
РУП	1903	1000	Чернівці	В.Деде. Боротьба
РУП	1903	3000	Чернівці	В.Деде. «Солдатики!»
РУП	1903	1000	Чернівці	Дума про похід ситого князя Оболенського на голодних селян
РУП	1903	3000	Чернівці	В.Деде. Роботи!
РУП	1903	3000	Львів	П.Поліванов. Сконав
РУП	1903	1000	Чернівці	Аграрна програма Французької Робітничої партії
РУП	1903	1000	Львів	П.Ляфарг. Селянська посілість і економічна еволюція

Табл. 4 (продовження)

Видавець	Рік видання	Тираж (прим.)	Місце видання	Назва видання
РУП	1903	1000	Львів	В.Лібкнехт. Державна зрада і революція
РУП	1903	1000	Львів	В.Будзиновський. Страйк і бойкот (2-е вид.)
РУП	1903	3000	Львів	Доля працюючого люду. Збірник
РУП	1903	1000	Львів	В.Лібкнехт. Павуки та мухи
РУП	1903	3000	Львів	Не жарт, а правда. Збірник
РУП	1904	3000	Львів	Л.Галін. Проповідь
РУП	1904		Львів	А. Бебель. Студенти і соціалізм
РУП	1904	3000	Львів	К.Каугський. Соціально революція
РУП	1904	2000	Львів	Ф.Ласаль. Про суть конституції
РУП	1904	2400	Львів	Іван Гилька. Про Херсонські та інші заробітки
РУП	1904	2400	Львів	Іван Гилька. Великий хліборобський страйк в Галичині в 1902 р.

Табл. 4 (продовження)

Видавець	Рік видання	Тираж (прим.)	Місце видання	Назва видання
РУП	1904	7200	Львів	В.Будзиновський. Страйк і бойкот (3-е вид.)
РУП	1905		Львів	І.Запольська. В гірничій Діброві
РУП	1905		Львів	К.Каугський. Передмова до Ерфуртської програми СДПН
РУП	1905		Львів	Петербурзька неділя
РУП	1905		Львів	Проект програму РУП, утворений ЦК
РУП	1905		Львів	Військо і робітники
РУП	1905		Львів	Демократична республіка

ЛІТЕРАТУРА

- Автобіографія Дмитра Антоновича // Сучасність. 1961. № 1. С. 103-114.
- Адресные книги ЦК РСДРП (1912-1917 гг.) // Исторический архив. 1959. № 3. С. 31—50.
- А-ко А. Соціалістичні організації на Україні: Українська соціал-демократична робітничка партія // Праця. 1909. Ч. 1. С. 23-34.
- А-ко А. Соціалістичні організації на Україні: Українська Спілка Російської с.-д. р. Партії // Праця. 1910. Ч. 2—3. С. 8-12.
- Антонович Д. Із студентських років Івана Стешенка // Робітничка газета. 1918. 4 серпня.
- Бензя П. В.І.Ленін і українська справа (із власних спогадів) // Життя й Революція. 1926. № 1. С. 76—81.
- Бензя П. До історії революційного руху на Україні // Життя й Революція. 1926. № 11. С. 82—89.
- Борисенко В.А. До питання про Революційну Українську Партію // Наукові праці з питань політичної історії. Вип. 169. К., 1991. С. 129—138.
- Боротьба. 1906. 10 травня, 27 травня.
- Брайнин С. Октябрь-декабрь 1905 г. в Харькове // Летопись Революции. 1925. № 5—6 (14—15). С. 106—131.
- Былое. 1909. Кн. 9-Ю.
- В.Л. Марксизм в костюмі імперіялізму // Дзвін. 1914. № 3. С. 249-262.
- Василев М. Причинок до історії українського руху в Росії // Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Т. 108. Кн. 2. Львів, 1912. С. 147—157.
- Винниченко В. Щоденник // Київ. 1990. № 9. С. 91—123.
- Висоцький О., Голуб А. Зародження соціал-демократії в Україні і міжнародний соціалістичний рух // Політологічні читання. 1994. № 2. С. 96—119.

- Вільна Україна. 1906. Ч. 3.
- Войнилович С. Неіснуюче питання // Праця. 1905. Ч. П. С. 2-5.
- Войнилович С. Ще про неіснуюче питання // Праця. 1905. Ч. 12. С. 3-5.
- Воля. 1901. Ч. 11, 24.
- Вперед. 1913. Ч. 2.
- Гайдалемівський П. Українські політичні партії: їх розвиток і програми. Зальцведель, 1919.
- Галаган Г. З моїх споминів (80-ті роки до світової війни). Ч. 1. Львів, 1930.
- Гасло. 1902. Ч. 1, 2, 3, 4, 5, 8, 9 і 10, 12; 1903. Ч. 1,3, 4.
- Гермайзе О. 25 ліття рев. укр. партії (РУП) // Життя й Революція. 1925. № 3. С. 20—24.
- Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП). К., 1926.
- Д.Дм. «Наша Дума» // Наш Голос. 1911. Ч. 6—8. С. 384—387.
- Д.Петро. Про полтавський «С.—Д.» // Наш Голос. 1911. Ч. 6-8. С. 388-390.
- Дзвін. 1913. № 1, 4, 9; 1914. № 3.
- Добра Новина. 1903. Ч. 4 і 5.
- Доклад Центрального Комітету Революційної Української Партії Міжнародному Соціалістичному Конгресови в Амстердамі. Львів, 1904.
- Доклад Української Соціалдемократичної Робітничої Партії Росії Міжнародному Соціалістичному Конгресови в Штутгарті. Львів, 1907.
- Доклад Української Соціалдемократичної Робітничої Партії Росії Міжнародному Соціалістичному Конгресови в Копенгазі. Львів, 1910.
- Донцов Д. Третя Дума і національне питання // Слово. 1909. № 1. С. 5-7.
- Донцов Д. Мрії Струве і кампанії та дійсність // Слово. 1909. № 9. С. 3—6.
- Донцов Д. «О любви к Отечеству и народной гордости» // Слово. 1909. № 14. С. 6—7.
- Донцов Дм. Русский либерализм и украинское движение // Украинская Жизнь. 1912. № 5. С. 7—16.
- Донцов Дм. Модерне москвофільство. К., 1913.

Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання. Львів, 1913.

Донцов Дм. Енгельс, Маркс і Ляссаль про неісторичні нації. К., 1918.

Дорошенко В. Українство в Росії: Новіші часи. Відень, 1917.

Дорошенко В. РУП і УСДРП // Календар «Впереду». Львів, 1920. С. 225-236.

Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП). (1900—1905 рр.). Нарис з історії української соціал-демократичної партії. Львів—Київ, 1921.

Дорошенко Д. Украинская социал-демократия // Украинский Вестник. 1906. № 12. С. 843—851.

Дорошенко Д. Из моїх споминів про українську студентську громаду в Петербурзі в 1902—1905 роках // 3 минулого. Збірник. Т. 2. Варшава, 1939. С. 89-109.

Ефремов С. Из общественной жизни на Украине // Русское Богатство. 1908. № 7. С. 17—57.

Життя й Революція. 1926. № 5.

Жук А. Перша партійна конференція РУП // Календар-альманах «Дніпро» на 1936 рік. Львів, 1935. С. 96—101.

Жук А. Из споминів про С.Петлюру // Симон Петлюра в молодості. Збірка споминів. Під ред. А.Жука. Львів, 1936. С. 18—30.

Жук А. Пам'яті Миколи Порша (1877—1944). (З нагоди 85-ліття з дня народження) // Сучасність. 1961. № 1. С. 52-66.

Жук А. Михайло Русов і його батьки (Роля родини Русових в українському громадському житті) // Сучасність. 1963. № 6. С. 44-73; № 9. С. 102-112; № 10. С. 79-89.

Завваги Д.В.Антоновича до спогадів О.Коваленка та Ю.Колларда // 3 минулого. Збірник. Т. 2. Варшава, 1939. С. 70-73.

Земля і Воля. 1907. Ч. 20.

Капельгорбдський П. Вибрані твори (Записки семінариста, Аш Хаду, Непорозуміння). Х., 1932.

Каппелер А. Структура українського національного руху в Російській імперії // Сучасність. 1992. № 7. С. 48—56.

Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ сторіччя) // Політологічні читання. 1992. № 2. С. 101—114.

Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ—ХХ століть: соціально-політичний портрет. К., 1993.

Киевская Старина. 1905. № 5.

Киевский Голос. 1906. 16 сентября.

Коваленко О. На межі двох віків // 3 минулого. Збірник. Т. 2. Варшава, 1939. С. 27—54.

Коваль В. «Областнікі» // Наш Голос. 1911. Ч. 6—8. С. 348-354.

Коллярд Ю. Спогади юнацьких днів // Літературно-Науковий Вістник. 1928. Т. 102. С. 226-233, 425-433, 727—729, 1061—1067.

Коллярд Ю. Спогади з минулого // Літературно-Науковий Вістник. 1931. Т. 105. С. 26—32.

Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді // 3 минулого. Збірник. Т. 2. Варшава, 1939. С. 55—69.

Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970.

Костюк Г. Леся Українка і Винниченко // Сучасність. 1971. № 7-8. С. 95-111.

Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978.

Курас И.Ф. Из опыта борьбы большевиков Украины против украинских мелкобуржуазных партий накануне Великого Октября // Непролетарские партии России в 1917 году и в годы гражданской войны. Материалы научного симпозиума. М., 1980. С. 39—55.

Курас И.Ф. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). К., 1986.

Лавріненко Ю. Українська соціал-демократія (група УСД) і її лідер Леся Українка // Сучасність. 1971. № 5. С. 68-86; № 6. С. 56-71; № 7-8. С. 132-150.

Лавриненко Ю. Рух Вільної Спілки // Український історик. 1976. № 1—4. С. 14—47.

Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту // Український історичний журнал. 1992. № 3. С. 23—31.

Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Т. 48. М., 1964.

Літературно-Науковий Вістник. 1907. Т. 37.

Лозинський М. Становище польських і великоруських соціалістичних партій до українського питання // Літературно-Науковий Вістник. 1906. Т. 33. С. 490—506; Т. 34. С. 86-98, 249-264, 495-514; Т. 35. С. 69-76; Т. 36. С. 43-61, 212-233.

Лозинський М. Два інтернаціональні робітницькі конгреси // Літературно-Науковий Вістник. 1907. Т. 40. С. 95-107, 292-304.

Лукашевич П. Украинские национальные партии // Вестник Жизни. 1906. № 1. Ст. 38-42; № 2. Ст. 34-44.

Лук'яненко Л. Життєпис // Вітчизна. 1992. № 1. С. 147-157.

Мазепа І. З петербурзьких споминів // Хроніка 2000: Наш край. 1993. № 5 (7). С. 124-146.

Международные социалистические конгрессы. Очередные вопросы и постановления. Калуга, 1992.

Меленевський М. До історії Української С.-Д. Спілки // Нова Громада. 1923. III—IV. С. 130-134.

Молода Україна. 1900. Ч. 6, 9 і 10.

Моргун О. На провесні то було... (Спогади про Лесю Українку) // Визвольний Шлях. 1963. Кн. 4. С. 420—434.

Наумов С. Питання української державності в діяльності Революційної Партії (РУП) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Т. 3. X., 1994. С. 11-20.

Наш Голос. 1910. Ч. 1, 2.

Німчук І. Українська політична еміграція до світової війни // Визволення. 1923. № 1. С. 24—26.

Порш М. Національне питання та виборча агітація на Україні // Літературно-Науковий Вістник. 1907. Т. 37. С. 135-139.

Порш М. Відносини України до інших районів Росії // Літературно-Науковий Вістник. 1912. Т. 59. С. 527—544.

Порш М. Робітництво України. Нариси по статистиці праці // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. 1912. Кн. X. С. 91-157; 1913. Кн. XI. С. 107-162.

Порш М. Автономія України і соціалдемократія. К., 1917.

Порш М. На спільному шляху // Симон Петлюра в молодості. Збірка споминів. Під ред. А. Жука. Львів, 1936. С. 31-62.

Правда. 1893. Т XVII. Вип. Л.

Праця. 1904. Ч. 1; 1909. Ч. 1.

Пролетарий. 1905. 24 октябрю.

Равич-Черкасский М. Мои воспоминания о 1905 годе // Летопись Революции. 1925. № 5-6 (14—15). С. 313—321.

Рада. 1906. 2 листопада; 22 грудня; 1910. 10 лютого.

Рибалка Л. Націоналізація життя і наша партія // Робітник. 1910. Ч. 3. С. 3—9.

Рибалка Л. Про одну заяву // Наш Голос. 1911. Ч. 6—8. С. 355-361.

Рибалка Л. З нагоди всеукраїнського студентського з'їзду // Дзвін. 1913. 3 9. С. 236—241.

Рибалка Л. Українське староміщанство і молодоміщанство // Дзвін. 1913. № 10. С. 326-331.

Рибалка Л. Українське політичне молодоміщанство // Дзвін, 1913. № 12. С. 488-494.

Рідний Край. 1907. Ч. 1, 6.

Риш А. Очерки по истории Украинской соц.-дем. «Спілки». Х., 1926.

Робітник. 1910. Ч. 3.

Романович-Ткаченко Н. На дорозі до революції. Уривки зі споминів // Україна. 1925. Кн. 4. С. 103—123.

Садовський В. Спроба нової національної програми // Дзвін. 1913. № 12. С. 495-503.

Садовський В. Від українофільства до політики (3 приводу 25-ліття заснування РУП) // Літературно-Науковий Вістник. 1925. т. 86. С. 250-256.

Садовський В. Український тижневик «Слово» (1907—1909) // Тризуб. 1937. Ч. 21-22. С. 15-21.

Садовський В. Студентське життя у Києві в 1904—1909 роках // 3 минулого. Збірник. Т. 2. Варшава, 1939. С. 5-18.

Село. 1910. 38.

Селянин. 1903. Ч. 4, 7, 8; 1904. Ч. 14—15; 1905. Ч. 27, 29, 33-34.

Скоропис О. Соціально-демократичний рух в Сквирськiм і Васильківськiм повітах в 1906 р. // Наш Голос. 1911. Ч. 11—12. С. 507-528.

Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. Т. 2. Х., 1927.

Слово. 1907. № 12-13, 14, 16, 17, 18-19, 20, 27, 28; 1908. № 1; 1909. № 6, 15, 23.

Соколов Н. Украина в государственном бюджете России // Украинский Вестник. 1906. № 2. С. 97—103.

Соціал-Демократ. 1931. № 7.

Соціал-Демократ. 1907. № 4.

Сталин И. Марксизм и национальный вопрос // Просвещение. 1913. № 4. С. 3—61.

Степанюк В. Из истории украинского марксизма // Просвещение. 1914. № 6, 26—32.

Степанюк В., Довбищенко Я. 3 історії українського соціал-демократичного руху (1900—1918 рр.). Х., 1918.

1905 год в Харькове. Сборник первый. Под редакцией С.Крамера. Х., 1925.

1905 год на Украине: Хроника и материалы. Т. 1. Х., 1926.

1905 рік у Києві та на Київщині. Збірник статтів та спогадів. За редакцією В.Манілова та Г.Маренка. К., 1926.

Товариш. 1906. 10 августа, 16 сентября; 1907. 3, 20 февраля.

Тучапский П. К вопросу об автономии Украины // Вестник Жизни. 1906. № 9. Ст. 26—41.

Тучапський П. Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України // Україна. 1926. Кн. 2—3. С. 100—114.

Украинец-искровец. Об Украинской Революционной Партии // Искра. 1904. 15 декабря.

Украинская Жизнь. 1912. № 1, 6, 10, 12; 1913. № 1, 2, 3, 9.

Украинский Вестник. 1906. № 13.

Україна. 1907. Т. 1. Ч. 2; Т. 2. Ч. 2; Т. 3. Ч. 2.

Український студент. Збірник 2. СПб., 1913.

Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. Лондон—Париж—Мюнхен, 1968.

Филькенштейн Л.М. «Люботинская республика» // Пролетарская Революция. 1925. 3 12 (47). С. 178—193.

Чацький. 3 приводу «неістнуючого питання» // Праця. 1905. Ч. 13-14. С. 2-6.

Четвертый (Объединительный) съезд РСДРП. Протоколы. М., 1959.

Чикаленко Є. Спогади (1861—1907). Ч. III. Львів, 1925.

Шморгун П.М. Украинские мелкобуржуазные националистические партии в советской историографии // Большевики и непролетарские партии в период Октябрьской революции и в годы гражданской войны. М., 1982. С. 68—76.

Юркевич Л. Кляси і суспільство. К., 1913.

Юркевич Л. Національна справа і робітництво. К., 1913.

Юркевич Л. Середні кляси і національне відродження // Дзвін. 1913. № 2. С. 107—111.

Юркевич Л. Російські марксісти і український робітничий рух // Дзвін. 1913. № 7—8. С. 83—94.

Юркевич Л. Єзуїтська політика // Дзвін. 1914. № 5. С. 458—465.

Юркевич Л. Паки і паки (В справі української робітничої газети) // Дзвін. 1914. № 6. С. 539—550.

Юрченко О. Ліві з УСДРП // Вітчизна. 1970. № 10. С. 160—171.

Borys O. The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine. A Study in Communist Doctrine of the Self-Determination of Nations. Stockholm, 1960.

Macc O. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918—1933. Cambridge, 1983.

Reshetar O. The Ukrainian Revolution, 1917—1920. A Study in Nationalism. Princeton, 1952.

Rudnytsky I. Essays in Modern Ukrainian History. Edmonton, 1987.

Subtelny O. Ukraine: A History. Toronto—Buffalo—London, 1988—1989.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

ЦДАВОВУ — Центральний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДІАУ — Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

ДАПО — Державний архів Полтавської області.

ДАХО — Державний архів Харківської області.

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ I

Зародження і оформлення українського
соціал-демократичного руху в Російській імперії

1. Ідейні й організаційні витоки та умови
виникнення вітчизняної соціал-демократії 9
2. Вироблення теоретичних засад РУП і особливості
партійного будівництва у 1902—1904 рр. 24
3. Головні напрямки політичної діяльності
вітчизняної соціал-демократії напередодні
революції 1905—1907 рр.
Розкол РУП і утворення Української
соціал-демократичної Спілки 38

РОЗДІЛ II

Українська соціал-демократія
в революції 1905—1907 років

1. Ідейно-теоретичне і організаційне становлення
Української соціал-демократичної робітничої партії 51
2. Українська соціал-демократія
у загальноросійському визвольному русі.
Стосунки між УСДРП і РСДРП 67

РОЗДІЛ III

Українська соціал-демократія між першою
російською революцією і світовою війною

1. Організаційна криза в УСДРП
і спроби її подолання 99
2. Подальша розробка УСДРП теоретичних
проблем вітчизняного визвольного руху. 124
3. Українська соціал-демократія
і міжнародний соціалістичний рух 148

ВИСНОВКИ 167

Додатки 172
Література 182

Наукове видання

ГОЛОВЧЕНКО Володимир Іванович

**ВІД «САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ»
ДО СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ:
Нариси з історії української соціал-демократії
початку ХХ ст.**

Редактор *Анатолій Івченко*
Комп'ютерне складання *Люби Булези*

Здано до набору 9.02.96. Підписано до друку 6.05.96.
Формат 84x108 1/32. Папір друк. Гарн. Тип. Тайме.
Друк офсетний. Ум.друк. арк. 9,5 *1-90*
Тираж 1000 прим. Зам. N8.

Видавництво і друк фірми «Майдан»
310002, Харків, вул. Чернишевська, 59